

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**1800–1865 YILLARI ARASINDA
BUHARA EMİRLİĞİ**

DOKTORA TEZİ

Muhammed Bilal ÇELİK

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Tarih

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

ŞUBAT 2009

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**1800–1865 YILLARI ARASINDA
BUHARA EMİRLİĞİ**

DOKTORA TEZİ

Muhammed Bilal ÇELİK

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Tarih

Bu tez 20/02/2009 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK

Jüri Başkanı

Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Orhan DOĞAN

Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Mustafa DEMİR

Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Muhammed Bilal ÇELİK

20.02.2009

ÖNSÖZ

1990'lı yılların başı Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışına sahne olmuştur. Bu cumhuriyetlerden Özbekistan, biraz da Sovyet dönemi basmakalıplarını örnek alarak, tarihsel kimlik açısından Timur'u ve Timurluları benimsemiştir. Mangıtlar dönemi ise çöküş dönemini ifade ettiği için ihmal edilmiştir. Aslında en yakın tarihsel miras Mangıtlardı ve doğal olarak da sahiplenilmeyi hak ediyordu. Çünkü Sovyet Rusya egemenliği altındaki Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile 1991'de kurulan Özbekistan Devleti, Mangıt Hanedanlığı idaresindeki Buhara Emirliği'nden doğmuştur. Biz de araştırma konusu olarak bu hanedanlığın 1800–1865 yılları arasını ele alarak bir yandan bu dönem içinde emirliğin gelişim sürecini ele alırken, bir yandan da işgale giden süreçteki durumunu belirtmeye çalıştık.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kişiye minnettarlığımı ifade etmek isterim. En başta, her zaman benim için örnek bir öğretmen, bilim adamı ve rehber olan değerli hocam Prof. Dr. Mehmet ALPARGU'ya ilgisi ve desteği için teşekkür ederim. 2006.60.02.005 proje numarasıyla tez çalışmasına destek veren Sakarya Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyon Başkanlığı'na katkılarından ötürü müteşekkirim. Tarih Bölümü'ndeki öğretim elemanlarına da teşekkür etmek isterim. Çünkü içinde bulunduğum akademik ortam beni sürekli çalışmaya teşvik etmiş ve kendimi yetiştirme konusunda beni yönlendirmiştir. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri Bölümü, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı öğretim üyelerine, özellikle Prof. Dr. Mustafa ÇİÇEKLER'e katkılarından dolayı şükranlarımı sunarım. Sakarya Üniversitesi, Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı çalışanları da özel bir teşekkürü fazlasıyla hak ediyorlar. Özellikle Sayın Mehmet Ali YAR'a minnettarım. Son olarak fedakâr eşim Hülya ÇELİK'e yardım ve desteği için teşekkür ederim.

M. Bilal ÇELİK
Adapazarı, Şubat 2009

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
ÖZET.....	v
SUMMARY.....	vi
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: TARİHİ COĞRAFYA.....	16
1.1. Genel Yapı.....	16
1.1.1. Nehirler ve Kanallar.....	18
1.1.2. Dağlar ve Çöller.....	21
1.1.3. Yerleşim ve Nüfus.....	23
1.2. İdari Taksimat ve Şehirler.....	26
1.2.1. Buhara.....	26
1.2.2. Semerkand.....	30
1.2.3. Karşı.....	32
1.2.4. Şehrisebz.....	34
1.2.5. Kermine.....	36
1.2.6. Hisar.....	36
1.2.7. Belh.....	37
1.2.8. Endhuy.....	38
1.2.9. Cizak.....	38
1.2.10. Çarcuy.....	39
1.2.11. Kette-Kurgan.....	39
1.2.12. Ura-Tübe.....	40
1.2.13. Merv.....	40
BÖLÜM 2: TARİHİ ARKA PLAN.....	42
2.1. 1747 Yılına Kadar Mangıtlar.....	42
2.1.1. Mangıtların Ortaya Çıkışı ve Emir Edige.....	42
2.1.2. Ebu'l-Hayrılar (Şibanîler) Zamanında Mangıtlar.....	45

2.1.3. Astrahanîler Zamanında Mangıtlar ve Onların İktidara Gelişleri..	50
2.2. 1747–1800 Yılları Arasında Buhara Yönetiminde Mangıtlar.....	62
2.2.1. Muhammed Rahim Han.....	62
2.2.2. Muhammed Danyal Biy Atalık.....	70
2.2.3. Şah Murad.....	75
BÖLÜM 3: ÇÖKÜŞ YÜZYILINDA MANGITLARIN İKTİDARI.....	91
3.1. Emir Haydar.....	91
3.1.1. Ura-Tübe ve Hokand Hanlığı ile İlişkiler.....	94
3.1.2. Hive Hanlığı ile İlişkiler.....	96
3.1.3. Emir Haydar'ın Amu-Derya'nın Güneyindeki Şehirlere Yönelik Siyaseti.....	106
3.1.4. Hitay-Kıpçak Kabilesi'nin İsyanı (1821–1825).....	107
3.1.5. Osmanlı Devleti İle İlişkiler.....	115
3.1.6. Diğer Gelişmeler.....	118
3.2. Emir Hüseyin.....	121
3.3. Emir Ömer.....	124
3.4. Emir Nasrullah.....	127
3.4.1. Şehrisebz Üzerine Düzenlenen Seferler.....	129
3.4.2. Cizak, Ura-Tübe Seferleri ve Hokand Hanlığı İle İlişkiler.....	131
3.4.3. Hive Hanlığı ile İlişkiler.....	141
3.4.4. Afganistan İle İlişkiler ve Nasrullah'ın Afgan Türkistanı Siyaseti	146
3.4.5. Osmanlı Devleti İle İlişkiler.....	151
3.4.6. Diğer Gelişmeler.....	155
3.5. Emir Muzafferüddin.....	158
BÖLÜM 4: İŞGALE GİDEN SÜREÇTE BUHARA EMİRLİĞİ.....	161
4.1. Emirlik Anlayışı ve Merkezî Yönetim.....	162
4.1.1. Tarihî Arka Plan.....	162
4.1.1.1. Ebu'l-Hayrlılar (Şibanîler): Cengizli Geleneklerin Güçlenişi.....	164

4.1.1.2. Astrahanîler ve Özbek Emirleri.....	167
4.1.2. Mangıtlar ve Yönetim Anlayışları.....	168
4.2. Askerî Durum.....	177
4.3. Eğitim.....	181
4.4. İktisadi Yapı ve Ticaret.....	186
4.5. Komşu ve Diğer Devletlerle İlişkiler.....	191
4.5.1. Hive Hanlığı.....	192
4.5.2. Hokand Hanlığı.....	194
4.5.3. Osmanlı Devleti.....	196
4.5.4. İngiltere ve Afganistan.....	198
4.5.5. Rusya ve Emirliğin İşgali.....	206
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	212
6. KAYNAKLAR.....	218
7. EKLER.....	239
8. ÖZGEÇMİŞ.....	244

KISALTMALAR

Bkz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c	: Cilt
C.HR.	: Cevdet Hariciye
C.ML.	: Cevdet Maliye
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
EI²	: Encyclopedia of Islam, Second Edition
EIr	: Encyclopedia of Iranica
FO	: Foreign Office
H	: Hicri
HAT	: Hatt-ı Hümayun
İ.HR	: İradeler Hariciye
M	: Miladi
MEB İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
s	: Sayfa
SSR	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Soviet Socialist Republic)
tr	: Tercüme eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd	: ve diğerleri, ve devamı

Tezin Başlığı: 1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği	
Tezin Yazarı: M. Bilal ÇELİK Danışman: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	
Kabul Tarihi: 20.02.2009	Sayfa Sayısı: IX (ön kısım) + 238 (tez) + 05 (ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Tarih
<p>Türkistan tarihi dünya tarihinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bölgenin Avrasya'nın merkezinde yer alması, İpek Yolu güzergâhında bulunması ile İran yerleşik ve İç Asya göçebe kültür unsurları arasında geçiş noktası üzerinde olması böyle bir çıkarımda bulunmamızın en önemli nedenleri arasında sayılabilir. Bu çalışmada Türkistan tarihinin “en uzun yüzyılı”nda 1800–1865 yılları arasındaki zaman dilimi seçilerek Buhara Emirliği işlenmiştir.</p> <p>Araştırmada, önce mekânsal ve tarihî arka plan verilerek emirlik tanıtılmaya çalışılmıştır. Sonra ana konu çerçevesinde Buhara Emirliği'nin siyasi tarihi kadar Rus işgaline giden süreçte durumu ve takip ettiği politikaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, ilk olarak Emir Haydar (1800–1826), Emir Hüseyin (1826), Emir Ömer (1826–1827), Emir Nasrullah (1827–1860) ve Emir Muzafferüddin (ilk beş yılı: 1860–1865) dönemlerinde öne çıkan siyasi gelişmeler ele alınmıştır. Bunlar arasında olmak üzere hükümdarların tahtı ele geçirme girişimleri, kardeşler arasındaki taht kavgaları, emirlerin ülke içinde çıkan isyanlarla mücadeleleri, emirlikte meydana gelen iktisadi gelişmeler, komşu hanlıklar ve diğer devletlerle ilişkiler gibi konular ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur.</p> <p>Bundan sonra Rus işgaline giden süreç içinde Buhara Emirliği'nin meşruiyet sisteminde yaptığı değişim ve etkileri, askeriye'nin durumu, eğitim anlayışı ve medreselerin ahvali, ticaretin gelişmesi ve etkileri, komşu Hive ve Hokand Hanlıkları'nın yanı sıra Osmanlı ve İngiltere ile münasebetlerin seyri detaylandırılarak ülke yöneticilerinin izledikleri politikalar değerlendirilmeye tabi tutulmuş ve Rus işgalinin hangi şartlar çerçevesinde başarı kazandığı açıklanmıştır.</p>	
Anahtar Kelimeler: Mâverâünnehr, Mangıtlar, Emir Haydar, Emir Nasrullah, Rus İşgali	

Title of the Thesis: The Amirate of Bukhara, 1800-1865	
Author: M. Bilal ÇELİK Supervisor: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	
Date: 20.02.2009	Nu. of pages : IX (pre text) + 238 (main body)+05 (appendices)
Department: History	Subfield: History
<p>Several factors make Turkistan uniquely important for world history. Among them it can be said the following factors: this region at the heart of Eurasia, its role on the Silk Road, and a frontier region between Iranian cultural area with its sedentary life and nomadic civilization of Inner Asia. In this study, it is discussed the Amirate of Bukhara and excerpted a date between years of 1800-1865, in the “longest century” of history of Turkestan.</p> <p>In this research, firstly it is tried the amirate to be familiar through giving geographical and historical background. Then, it is attempted to examine the political history of the Amirate of Bukhara as well as her situation and followed politics during the process of Russian occupation. In this framework, firstly it is dealt with main political developments in the times of Amir Haidar (1800–1826), Amir Hussein (1826), Amir Umar (1826–1827), Amir Nasrallah (1827–1860) and Amir Muzafferaddin (first five years: 1860–1865). Among them, it can be counted their attempts to seize the crown, the civil wars which broke out among the sons of the late monarch, amirs’ struggle with rebellions happened within the country, economic developments, relations with neighbouring khanates and other states.</p> <p>After that, in the process paved way to the Russian Occupation, it is investigated policies of the Bukharan Amirs and the defeat against Russia through explaining the change in legitimization system of the Bukharan Amirate and its effects, situation of the army, perception of education and main features of the universities (<i>madradas</i>), development in trade and its impacts, relations with neighbouring khanates, and also the Ottoman Empire and Britain.</p>	
Keywords: Māwarā’annahr, The Manghits, Amir Haidar, Amir Nasrallah, The Russian Occupation	

GİRİŞ

XIX. yüzyıl sadece Osmanlı Devleti için değil, Türkistan için de “en uzun yüzyıl” olmuştur. Bu dönemde Türkistan Hanlıkları büyük bir dönüşüm geçirmiş, devletler önceki yüzyıllarla karşılaştırılmayacak kadar merkezîleşmiş, ancak bu arada devlet yöneticilerinin istibdadı artmıştır. Bundan dolayı Buhara Emiri Nasrullah, “Kasap”; Hokand Hanı Alim, “Alim Zalim” unvanıyla anılmışlardır. Aynı şekilde, bu hanlıklarda modernleşme çabaları hız kazanmış, ticaret ve dolayısıyla altın para dolaşımı artmıştır. Bürokrasi ve devletin üst yönetiminden Özbekler büyük oranda uzaklaştırılmış, onların yerlerini Tacikler almıştır. Cedidcilik akımı bu yüzyılda başlamış ve belki de en önemlisi, Türkistan Hanlıkları bu yüzyılda Rus boyunduruğu altına girmişlerdir.

Araştırma konumuz Buhara Emirliği'nin kurulduğu coğrafya olan Mâverâünnehr bölgesi bugünkü Tacikistan'ın büyük bir kısmını, Buhara, Semerkand ve Karşı şehirleri ile birlikte Özbekistan'ın merkezî kısmını; ayrıca Merv şehri dâhil bugünkü Türkmenistan'ın güneyi ile Belh şehrini içine almaktadır. Emirlik batıda bugünkü Özbekistan'ın batı kısmı olan ve en önemli şehirleri Ürgenç ve Hive olan Hive Hanlığı, doğuda ise Hokand Hanlığı ile sınırdır.

Mâverâünnehr günümüzde olduğu gibi geçmişte de, hem İslam öncesi, hem de İslami dönem olmak üzere, Orta Asya'nın kalbi durumundaydı. Siyasi, ticari ve kültürel açılarından bölge, dönemin koşulları çerçevesinde daima canlılığını korumuş ve Orta Asya halklarını pek çok açıdan etkilemiştir. İslam öncesi dönemde İran ile Turan arasındaki sınır bu bölge olmuş; Emeviler döneminde İslam ordularının Orta Asya'ya girmesini bu bölge devletleri engellemiştir. Bölge, İslamlaştıktan sonra da merkezî yapısını muhafaza etmiş ve Harezmşahlar adıyla bilinen Türk devletine Harezm bölgesi ile birlikte ev sahipliği yapmıştır. Ebu'l-Hayrîlular (Şibanîler) ve Astrahanîler (Canıoğulları, Tukay-Timurlular) döneminde de bölge önemini korumuş ve pek çok açıdan komşu devletleri, hatta İran'ı etkilemiştir. Orta Asya'da İslam yayıldıktan sonra, Mâverâünnehr bölgesi İslami kültür ve eğitimin merkezi olmuş, özellikle Buhara medreseleri büyük önem kazanmıştır. Buraya çevre hanlıklardan, hatta İdil-Ural bölgesinden çok sayıda öğrenci gelerek burada eğitim almışlar ve

memleketlerine döndüklerinde Buhara'nın nüfuzunu oralara taşımışlardır. İncelediğimiz dönem olan Mangıt Hanedanlığı idaresinde Buhara Emirliği, ortaya çıkışının ardından kısa sürede Orta Asya'nın en güçlü devletlerinden biri haline gelmiş ve bölgede önemli bir nüfuz kazanmıştır.

Coğrafi keşifler Orta Asya ticaretine büyük darbe indirmiş, ticaretin bölgede gerilemesi büyük ve güçlü devlet modelinin zayıflamasına ve parçalanmasına neden olmuştur. Böylelikle bölgede parçalı bir yapı ortaya çıkmış, güçlü ve merkezî devletlerden Orta Asya mahrum kalmıştır. Zaman zaman, Şibanî Muhammed Han veya II. Abdullah Han örneklerinde görüldüğü gibi, bölgeyi tek çatı altında birleştirme girişimleri olmuş, ancak bu durum hükümdarların hayatlarıyla sınırlı kalmıştır.

XVIII. yüzyıldan itibaren Asya kıtası kuzeyden, Kazak bozkırından Rusya; güneyden, Hindistan'dan da Büyük Britanya'nın sömürgecilik faaliyetleri çerçevesinde akınlarına uğramıştır. Dönemin iki süper gücünün bu sömürgecilik faaliyetleri aslında ilk aşamada Orta Asya'da olumlu etki bırakmış ve bölgede ticaretin gelişmesine, canlanmasına katkı sağlamıştır. Bunun en müşahhas kanıtı XVIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da uzun zamandır bulunmayan altın paranın kullanılmaya başlanmasıdır. Özellikle, Büyük Britanya aracılığı ile bölgeye gelen altın paralar ticaret aracılığı ile Orta Asya Hanlıkları'na da girmiştir.

Ticaretin canlanması tekrar merkezî ve büyük devletler kurma hülyalarının canlanmasını tetiklemiş, Harezmi'de I. Muhammed Rahim Han (1806–1825) ve Allah Kulu Han (1826–1842), Buhara'da ise Emir Haydar (1800–1826) ve Emir Nasrullah (1827–1860) Orta Asya'yı tek idare altında birleştirme fikrinin en müşahhas örnekleri olmuşlardır. Tabii bu arzu hanlıklar arasındaki mücadeleyi artırmış ve pek çok savaşa sebebiyet vermiştir. Mesela Emir Nasrullah 1840 yılında Hokand üzerine yürüyerek hâkimiyeti altına almış, daha sonra ise kendi başına buyruk hareket eden Şehrisebz hâkimini kendine tabi kılmıştır. Ancak, bu durum o dönemde bölgeye yavaş yavaş sarkmaya başlayan ve bölgede uzun vadeli planlar peşinde koşan Rusya'nın ihmal edilmesine yol açmıştır. Hanlıklar arasındaki rekabet öyle bir safhaya ulaşmıştır ki, hanlıklardan biri Rusya ile savaşırken, diğer bir hanlık ona taarruz etmiştir. Buna en

güzel örnek 1865 yılında Hokand Hanlığı ile Rusya arasında cereyan eden savaş esnasında Buhara Emiri Muzafferüddin'in Hokand topraklarına saldırması verilebilir. Bu tür hareket tarzları Rusya'nın işini kolaylaştırmış ve sonunda bütün Orta Asya Hanlıklarının birer birer Rusya'ya tabi olmasıyla sonuçlanmıştır.

Tezimizde yukarıda bahsettiğimiz işte bu son dönem olayları, yani Mangıt Hanedanlığı idaresinde Buhara Emirliği, ana kaynaklar ve araştırma eserler çerçevesinde ayrıntılı olarak incelenerek Rus işgaline kadar olan dönemde emirliğin durumu ortaya konulacaktır.

1. Araştırmanın Konusu

Çalışmamızda bugünkü Özbekistan Devleti'nin birinci dereceden tarihî mirası olan Buhara Emirliği'nin 1800–1865 yılları arasındaki dönemini çalışma konusu olarak seçtik. Tarih sınırlamamızda 1800'ü başlangıç olarak almamızın nedeni bu yılda emirliğin klasik söylemle “yükselme dönemi”nin Şah Murad'ın vefatı ile sona erdiğini ve Emir Haydar'ın başa geçmesiyle de emirlikte yıkılış sürecinin başladığı hususudur. Yani 1800 yılı, kanaatimizce, “sonun başlangıcı” olmuştur. Araştırmanın 1865 yılında sona erdirilmesinin sebebi ise bu yılın Rusya'nın Türkistan Hanlıklarını birer birer himayesi altına almak için başlattığı sistemli ileri harekâtın tarihi olmasından ileri gelmektedir.

Çalışmada amaçlanan sadece siyasi tarih vermek olmayıp, bunun yanında işgale giden süreçte Buhara Emirliği'nin artılarını ve eksilerini ortaya koyarak işgalin gerçekleşmesinde emirliğin politikalarını değerlendirmektir.

Teze başlangıç olarak Mangıt Hanedanlığı'nın dördüncü hükümdarı Emir Haydar'ın (1215–1242/1800–1826) tahta geçişi alınmış, 1865'te Rusların Orta Asya'ya yönelik başlattıkları toplu ileri harekât ile de bitirilmesi planlanmıştır. İnceleme dönemimiz olan 1800–1865 yılları arasında Mangıt Hanedanlığı idaresindeki Buhara Emirliği tahtına sırasıyla Emir Haydar (1800–1826), Emir Hüseyin (1826), Emir Ömer (1826–1827), Emir Nasrullah (1827–1860) ve Emir Muzafferüddin (1860–1885) geçmişlerdir.

Mangıt Hanedanlığı'nın bu beş hükümdarı etrafında gelişen siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel olaylar araştırmamızda incelenerek Rus işgali öncesi emirliğin durumu ortaya konulacaktır. Hükümdarın tahtta bulunduğu sürede dayandığı güç grupları, onları kendine bağlama yöntemleri, tebaa ile ilişkileri, devlet ve hükümet kurumlarının durumu, emirliğin iktisat ve ticarete bakışı ve belki de en az bunlar kadar önemli olan emirlikteki ilim ve eğitim faaliyetleri incelenecektir. Ayrıca komşu Hive ve Hokand Hanlıkları ile ilişkiler irdelenip aradaki sorunların nelerden kaynaklandığı teşhis edilmeye çalışılacaktır. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile münasebetler de ele alınarak dönemin en güçlü Türk-İslam devleti ile ilişkilerin nasıl bir seyir takip ettiği ortaya konulacaktır.

Bu çerçevede, birinci bölümde emirliği daha yakından tanıyabilmek için mekânsal bir arka plan hazırlanmış ve emirliğin tarihî coğrafyasından bahsedilmiştir. Bu bölümde önce seyahatnamelerden yararlanılarak XIX. yüzyılda emirliğin sınırları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Akabinde emirliği verimli kılan ve tarım kültürü oluşmasında başat rol oynayan nehirler ile kanallar hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra ülkenin dağları ve çölleri anlatılmıştır. Bundan sonra yerleşim ve nüfus bahsine geçilerek emirliğin nüfus yapısı ve yoğunlaştıkları yerler aktarılmıştır. Bu bölümde son olarak başta başkent Buhara olmak üzere emirliğin önemli şehirleri hakkında ayrıntılı bilgi sunulmuştur.

İkinci bölümde çalışma konumuzun tarihsel arka planı çizilmeye çalışılmıştır. Buna göre, önce Mangıtların 1747 yılında iktidara gelinceye kadarki durumları ele alınmıştır. Deşt-i Kıpçak'ta Cuci Ulusu'nu oluşturan en önemli kabilelerden biri olan Mangıt Kabilesi'nin Emir Edige'den itibaren tarihleri anlatılmış, kabile mirzalarının Şibanîler ve Astrahanîler döneminde üstlendikleri görevler çerçevesinde devlet içinde sahip oldukları önem açıklanmıştır. Arkasından Nadir Şah'ın ülkeyi istilası ve onun ölümünü müteakip doğan iktidar boşluğunu değerlendiren Mangıt Kabilesi liderinin yönetimi ele geçirme süreci işlenmiştir. İlk hükümdar olarak Muhammed Rahim ele alınmış ve onun karşılaştığı zorluklar ve ürettiği çözümler ortaya konulmuştur. Ardından Muhammed Danyal Atalık ve Şah Murad dönemleri incelenerek öne çıkan siyasi, iktisadi ve sosyal gelişmelerden bahsedilmiştir.

Üçüncü bölüm Emir Haydar, Emir Hüseyin, Emir Ömer, Emir Nasrullah ile Emir Muzafferüddin'e hasredilerek ortaya çıkan başlıca siyasi gelişmeler ortaya konulmuştur. Bu çerçevede, bu hükümdarlar zamanında Şehrisebz ve Ura-Tübe seferleri, Hive ve Hokand Hanlıkları ile ilişkiler, merkezî yönetimi tehdit eden iç isyanlar ve diğer gelişmeler ele alınmıştır.

Son bölümde ise işgale giden süreçte Buhara Emirliği'nin durumu işlenmiştir. Buna göre emirlikte meydana gelen hanedan değişikliğinin devlet bünyesinde meşruiyet çerçevesinde yaptığı tahribatla konuya girilerek eğitim sisteminin durumu, iktisadi yapı ve ticaretin gelişimi ile komşu devletlerle ilişkilerin işgali ne surette etkilediği anlatılmıştır.

2. Araştırmanın Önemi

Bu araştırma ile daha önce ayrıntılı bir şekilde incelenmemiş ve irdelenmemiş bir konu ana kaynaklar ve araştırma eserler ışığında ortaya konulacaktır. Böylelikle bölge tarihi ile alakalı önemli bir boşluk doldurulmaya çalışılacak ve Rus işgali öncesi Mâverâünnehr halkı ve bu bölgede kurulan Mangıt Hanedanlığı idaresindeki Buhara Emirliği hakkında bilgi edinilebilecektir.

Araştırmada Rus işgali süreci Buhara Emirliği örneğinde ele alınarak ve zaman zaman da diğer hanlıklarla karşılaştırmalar yapılarak ülke yöneticilerinin yanı sıra ve eksikleri ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Bu örnekle bir devletin hangi şartlar çerçevesinde yıkılabileceğini, o devletin önemli kurumları ve dış ilişkilerinde izlediği siyasetin bu yıkılışa ne tür etki yaptığı gösterilerek birtakım genel doğrulara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Tez olarak bu konuyu seçme amacımız, öncelikle bahsi geçen dönemde emirliğin kurulduğu bölgenin pek çok açıdan Orta Asya'da merkezî bir rol oynamasıdır. Diğer önemli bir unsur ise emirliğin ayrıntılı bir çalışmaya tabi tutulmamış olmasıdır. Bu tez ile bölge tarihinin incelenmesi açısından önemli bir boşluğun doldurulacağı kanaatindeyiz.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bugüne kadar hem yerli, hem yabancı araştırma eserleri Rus işgalinin başlaması ve gelişimi ile daha çok ilgilenmişler, Rus işgali öncesi genelde Türkistan Hanlıkları, özelde ise Buhara Emirliği hakkında münhasır bir çalışma yapılmamıştır. Bu boşluğu bir nebze de olsa dolduracağına inandığımız araştırmamızda 1800–1865 yılları arasında Buhara Emirliği’ni inceleyerek işgal öncesi emirliğin nasıl bir yapıda olduğu, işgale giden süreçte nasıl bir tutum izlediği, buna karşı komşu devletler ile nasıl bir ilişki tarzı geliştirdiği ortaya konulacaktır.

Bu çalışmada birinci el kaynak olan ve o dönem saray tarihçileri (vakanüvis) tarafından hükümdarlar için kaleme alınan vakayinameler, Buhara Emirliği’ne ait yayımlanmış arşiv belgeleri, işgal öncesi bölgeye gönderilen Rus ve İngiliz memurlarının seyahat notları veya tutanakları ve Osmanlı arşiv belgelerinin analizi ile ikinci elden kaynak olan araştırma eserlerinde ortaya konulan bilgiler incelenerek sonuçta elde edilen bilgilerin tarih bilimine has çalışma teknikleri içinde değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Kaynaklarımızı şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

3.1. Arşivler

Araştırma konumuzun bir parçasını oluşturan Buhara Emirliği’nin Osmanlı Devleti ile ilişkileri için İstanbul’da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden yararlandık. Bu arşiv malzemesi içinde bizi ilgilendiren belgelerin birçoğunun bizzat arşiv tarafından yayımlanması işimizi oldukça kolaylaştırmıştır.

İkinci olarak İngiltere’nin iki subayının, Charles Stoddart ve Arthur Conolly, Buhara Emirliği’nde esir düşmesi ile alakalı yazışmaların yer aldığı İngiltere’nin Foreign Office Arşivi’nden elde ettiğimiz belgeleri kullanma imkânımız oldu.

3.2. Vakayinameler

Araştırmamızda kullandığımız en eski tarihli vakayiname muhtemelen Afgan kökenli olan Mir Abdulkerim Buhari’ye aittir ve onun aslında bir ismi yoktur. 1876’da eseri Fransızca’ya çeviren Charles Schefer esere şu ismi vermiştir: “*Histoire de l’Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary-Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khokand,*

depuis les dernières, années du rénge de Nadir Chah, 1153, jusqu'en 1233 de l'hégire 1740–1818 a. D.” Mir Abdülkerim eseri 1233 (1817–1818) yılında İstanbul'da derlemiştir. Ancak sonradan esere ilaveler yapılmıştır. Vakayiname Bulak'ta yayımlanmıştır. Üç yıl sonra Schefer eseri Paris'te yeniden basmış ve Fransızca çevirisini de neşretmiştir.

Mir Abdülkerim Buhari, Horasan, Mâverâünnehr, Harezmi, Hokand ile Keşmir ve Tibet olmak üzere çok geniş bir alanı eserinde işlemiş ve başlangıç olarak da 1747 yılını benimsemiştir. Çünkü bu yılda (1160/1747) Ahmed Şah Durrani Kabil'de tahta çıkmış, İran hükümdarı Nadir Şah öldürülmüş ve Mangıt Muhammed Rahim Han Buhara Hükümeti'ni devralmıştır. Şunu söylemek lazımdır ki, bu tarih ve bölge seçimine kendisi karar vermemiş, ondan istenmiştir. İsteyen kişi de, eserin giriş kısmında belirtildiğine göre, tören düzenlemelerinden sorumlu devlet görevlisi Arif Bey'dir.

1804 yılında doğan ikinci vakayinamemizin¹ yazarı Mirza Şems Buharayı, Peygamber neslindedir. İlk önce Emir Haydar'ın oğlu Mir Hüseyin, daha sonra ise Emir Ömer'in maiyetinde yer almıştır. Nasrullah tahta geçtikten sonra kısa bir süreliğine onun maiyetine geçmesine rağmen, daha sonra Hokand'da Muhammed Ali Han'a sığınmış olan Ömer'in yanına gitmiştir. Kervanlarla sürekli seyahat eden Mirza Şems en sonunda evlenerek Orenburg'a yerleşmiş ve ticaretle meşgul olmuştur. Eserini de burada yazmıştır. Aslında eser bir Rus oryantalisti olan V. V. Grigorev'in inisiyatifi ile ortaya çıkmıştır. Daha önceden tanışıklıkları olduğundan Grigorev ondan bu eseri hazırlamasını istemiştir. 1861'de, Grigorev Kazan'da Emir Haydar, Emir Hüseyin ve Emir Ömer ile Kaşgar hükümdarlarına ithaf edilmiş olan bu eserin son kısmını basmış, ayrıca ayrıntılı dipnotlandırarak Rusça'ya çevirmiştir.

Biz onun eserinin Tahran'da 1377 (1998) yılında yayımlanmış olan Farsça baskısını kullandık. Ayine-i Miras Yayınlarından 1998'de çıkan esere Muhammed Ekber Aşık kırk dokuz sayfalık bir önsöz yazmış ve burada İslam öncesi Mâverâünnehr tarihinden başlayarak Astrahanîlerin tahta geçmesini ve bu hanedanlık

¹ Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (der Şerh-i Hükümân-ı Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)*, ed: Muhammed Ekber Aşık, Tahran: Âyine-i Miras, 1377.

hükümdarlarının birer birer tarihlerini, Mangıt Hanedanlığı'nın güçlenişini, Rıza Kulu Han ile Nadir Şah'ın Buhara üzerine düzenlediği seferleri ve eserin değerini anlatmıştır. Daha sonra vakayinameye geçilmiştir. Eser Emir Haydar'ın tahta geçişi ile başlamaktadır. Bundan sonra dikkat çeken en ilginç ayrıntı Emir Haydar'ın Semerkand ve Merv'de valilik yapan kardeşleri ile düştüğü ihtilaflardır. Her ne kadar ayrıntılı ele alınmasa da, ülke içindeki asiler ile dış düşmanlar hakkında da bilgiler mevcuttur. Muhtemelen maiyetlerinde olması hasebiyle Emir Hüseyin ve Emir Ömer hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Mâverâünnehr'deki siyasi olayların tasviri hükümdarlığın Nasrullah'a geçişi ile sona ermektedir.

Üçüncü vakayinamemiz *Tarih-i Selâtinî Mangıtıyye* saray tarihçisi Mirza Abdulazim Sami tarafından kaleme alınmıştır.² Eserin önemli bir kısmı Orta Asya'nın Rusya'ya ilhakı dönemine ayrılmıştır. Ancak yazar her ne kadar saray tarihçisi olsa da resmî söylemin dışında bir tablo ortaya koymuştur.

Yazarın eseri hangi amaçla yazdığı ya da kendisinden böyle bir istekte bulunulup bulunulmadığı bilinmiyor. Ancak o, Emir Muzafferüddin (1860–1885) döneminde devlet hizmetine girmiş, olayların pek çoğuna yakinen şahit olmuştur. Emir Abdulahad (1885–1910) zamanında ise görevinden uzaklaştırılmış ve boşta kalması üzerine Emir Muzafferüddin dönemi olaylarını yazmaya karar vermiştir.

Mirza Abdulazim Sami, eserine son Astrahanî hükümdarı Ebu'l-Feyz Han (1711–1747) ile başlamış ve 1905 Rus Devrimi'ni de konuya dâhil ederek 1906 yılı olaylarıyla eserini sonlandırmıştır. Olayları ya bizzat gözlemlerine dayanarak ya da doğrudan müdahil olanların anlattıklarını dikkate alarak kaydetmiştir.

Sami eserinde Mangıt Hanedanlığı'nın ilk temsilcisi Muhammed Rahim Han'ın tahta geçiş sürecini anlatmış, Nadir Şah'ın ölüm hadisesinden bahsetmiştir. Bundan sonra Emir Danyal (1759–1785) dönemindeki isyanlar ile Şah Murad'ın (1785–1800) Horasan ve Merv üzerine düzenlediği seferlerden söz etmiş, ondan sonra Emir Haydar (1800–1826) döneminden ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Emir Nasrullah'tan ise sert ve zalim biri olarak söz etmektedir. Bundan sonra Emir Muzafferüddin'in tahta

² Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtinî Mangıtıyye (Istoriya Mangitskih Gosudarey)*, Izdanie Teksta, Predislovie, Prevod i Primeçaniya L. M. Epifanovoy, Akadamiya Nauk Uzbekskoy SSR, Institut Vostokovedeniya, Moskva 1962.

geçiş sürecini işlemiş, Semerkand Hâkimi İbrahim Pervaneci ile ilişkilerinden söz etmiş ve Hisar-ı Şadman isyanlarına değinmiştir. Daha sonra Rusya'nın Orta Asya üzerindeki ileri harekâtına geçerek Ak-Mescid ve Evliya-Ata'nın Rusya'nın kontrolüne geçişinden bahsetmiştir.

Diğer bir vakayinamemiz olan ve Hive'de Kongrat Hanedanlığı'nın ilk hükümdarı İltüzer Han (1804–1806) ile onun kardeşi ve halefi Muhammed Rahim Han (1806–1825) için yazılan *Firdevsü'l-İkbal*³ bu hanedanlık için hem ilk kaleme alınan, hem de ilk yayımlanan eserdir. İltüzer Han, Mirab Munis'e 1804 yılında kendisinin ve soyunun yüceliğini ve başarılarının herkes tarafından bilinmesini arzu ettiğini bildirerek bunları yazmasını istemiştir. Munis esere İltüzer Han'ın atalarının hayat hikâyelerini anlatmakla başlamış ve zaman zaman kesintilere uğratsa da 1829 yılına kadar yazmaya devam etmiş ve olayları Muhammed Rahim Han'ın hükümdarlığının yedinci yılı (1812) olaylarına kadar getirmiştir. 1829'da ölmesi üzerine eser yaklaşık on yıl kesintiye uğramış, ancak Muhammed Rahim Han'dan sonra tahta geçen Allah Kulu Han (1825–1842) döneminde Munis'in yeğeni Agehi'den eseri devam ettirmesi istenmiş, o da 1839'da başladığı eseri 1842 yılında tamamlamıştır.

Meşhur tarihçi V. V. Barthold bu eser hakkındaki “içerdiği bilgilerin doğruluğu ve miktarı ile Buhara ve Hokand Hanlıkları tarihi üzerine yapılan tüm çalışmaları çok geride bırakmıştır” sözleriyle eserin kıymetini ortaya koymaktadır.

Eserin bizim açımızdan önemi, İltüzer Han ve Muhammed Rahim Han dönemlerinde Buhara ile ilişkileri ve yapılan savaşları birinci elden ve karşı tarafın görüş açısıyla değerlendirebilme imkânını vermesidir.

XIX. yüzyıla ait olan *Zafername-i Hüsvrevi* adlı eser, 1862–63 (1279) yıllarında bilinmeyen bir yazar tarafından kaleme alınmıştır.⁴ 27 bölümden oluşan eser toplam 263 sayfadır.

³ Şir Muhammed Mirab Munis ve Muhammed Rıza Mirab Agehi, *Firdaws Al-Iqbal: History of Khoresm*, translated from Caghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill, 1999.

⁴ *Zafer-Name-i Hüsvrevî: Şerh-i Hükümrevâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Bahadır Sultan bin Haydar (H. 1242–1277) Der Buhara ve Semerkand*, Yazarı belli değil, ed: Menuçehr Setudeh, Tahran: Âyine-i Miras, 1999.

Vakayinamenin ilk bölümleri Buhara ve Hokand arasındaki savaşlar ile Hokand, Hocend, Ura-Tübe, Cizak, Yam ve Zamin üzerine düzenlenen seferlerden söz etmektedir. Eserin sonraki bölümleri ise Ceyhun'un sol kıyısında bulunan Belh, Akça, Endhuy, Kunduz, Hulm, Bedehşan ve Mezar-ı Şerif hakkındadır. Afganistan hükümdarı Dost Muhammed Han'ın bölgeyi işgal çalışmaları ve Afganların İngilizlerle savaşları (1838–1842) hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıntılı olarak Şehr-i Sebz vilayetinde Keneges hâkimlerinin Buhara'daki Mangıt emirleriyle mücadeleleri, Buhara'nın Hive ve İran'daki Kaçarlar ile olan irtibatları ve bu ülkelerin Türkmen Teke, Sarık ve Salor boylarının yaşadıkları Merv ve Serahs'a hâkim olabilmek için aralarındaki çatışmaları da kitabın içerdiği konular arasındadır.

Zafername, XIX. yüzyılın ilk yarısında Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetleri anlatan en değerli ve güvenilir kaynaklardan biridir. Bu devletlerin Ura-Tübe, Cizak, Yam, Zamin ve diğer sınır bölgelerin hâkimiyeti için çabalamaları, bu şehirlerin halkının Hokand ve Buhara hükümetlerinin saldırılarına direnmeleri, Buhara emirinin Hokand'a saldırısı, karşılıklı elçilerin gelip gitmesi, antlaşmalar ve benzeri bilgiler kitabın sayfalarında yer almıştır.

Ahmed Daniş, *Risale-i Ahmed Daniş: Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye* adlı eserinde,⁵ ana mevzu olarak Emir Muzafferüddin dönemi ile Emir Abdulahad döneminin ilk yılları olaylarına değinmiştir. Kendi gözlemlerine dayanarak yazdığı eserinde Rusya'nın Orta Asya üzerine düzenlediği askerî seferler ile Cizak ve Semerkand'ın işgali yer alır.

Ahmed Daniş'in eserini önem ve hacim açısından iki kısma ayırabiliriz. Daha kısa olan ilk kısımda duyduğu veya yazılı kaynaklardan öğrendiği bilgileri eserinde işlemiştir. Bu bölümde Emir Danyal'ın hükümdarlığının son dönemi ile Şah Murad, Emir Haydar ve Emir Nasrullah dönemleri ele alınmıştır. İkinci kısım ise tarihsel kaynak açısından daha önemlidir. Çünkü bu bölümdeki olaylara yazarımız bizzat şahit olmuştur.

---

⁵ Ahmed Daniş, *Risale-i Ahmed Daniş: Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye*, Tercüme, Mukaddime ve İzahı I. A. Neçefova, Duşanbe: İzdatelstvo "Daniş", 1967.

3.3. Seyahat Notları

Konumuzla alakalı seyahat notlarından en erken tarihli Philip Yefremov'a aittir.⁶ Kendisi bir Rus olup seyahati sırasında Kazak Bozkırı'nda esir düşmüş ve satılarak Buhara'ya gönderilmiştir. Askerî konulardaki bilgisi sayesinde Danyal Atalık'ın hizmetine girerek 1774–1782 yılları arasında Buhara Emirliği'nde kalmış; Buhara ordusuyla birlikte Hive ve Merv seferlerinde görev almıştır. Üstlendiği görev sayesinde emirlik hakkında belki de ilk ciddi bilgileri toplayan Philip Yefremov'un eseri kısa sürede üç baskı yapmıştır (1786, 1794 ve 1811).

Ülkeye Emir Haydar (1800–1826) döneminde gelmiş olan Mir İzzetullah,⁷ Hindistan Hükümeti tarafından gönderilmiştir. Bölgenin ayrıntılı şekilde coğrafi yapısını eserinde inceleyen yazarımız Emir Haydar'ın özel hayatına dair verdiği bilgilerle diğer seyahatname eserlerinden farklılık arz eder.

Aslen Fransızca yazılmış olan Meyendorf'un eseri,⁸ 1826 yılında Paris'te basılmıştır. Yazar önsözünde eserin ortaya çıkışı hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya ile Buhara Emirliği arasındaki ticari ilişkiler artmıştır ve Buharalı elçiler sıklıkla St. Petersburg'a gitmişlerdir. Onlardan biri 1816–1820 yılları arasında bu şehirde bulunmuş ve Buhara emirinin bir Rus elçilik heyetini Buhara'ya beklediğini iletmiştir. Bunun üzerine imparator Alexander duruma alaka göstermiş ve bir elçilik heyetinin hazırlanmasını istemiştir. Bunda temel amaç zaten var olan ticari ilişkileri geliştirmek olmayıp daha çok Buhara bölgesi hakkında yeni bilgiler edinmektir. Bu sebepten ötürü Buhara elçisi ile birlikte gitmesi için bir heyet tertip ettirmiş ve bu heyete Baron Von Meyendorf da dâhil edilmiştir. Bu şahıs geçtikleri bölgelerin coğrafi ve istatistikî kayıtlarını tutmakla görevlendirilmiştir. Haziran 1820 yılında başkentten hareket eden heyet Ağustos'ta Orenburg'a ulaşmış, 25 Mart 1820'de de Buhara'ya vasil olmuştur. Emir Haydar dönemine ait oldukça

⁶ A. A. Vigasin, C. G. Karpyuk (ed.), *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterini II, İzdatel'skaya Firma "Vostochnaya Literatura"*, RAN: Şkola-Press, Moskova, 1995.

⁷ Mir İzzet Ullah, "Travels Beyond the Himalaya", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, c: VII, Londra, 1843, ss. 283–342.

⁸ Biz eserin İngilizce çevirisinden yararlandık: Baron von Meyendorf, "A Journey from Orenburg to Bokhara in the year 1820", c: V, kısım: II, *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, ed: Martin Ewans, Routledge, Londra; New York, 2004.

ayrıntılı bilgilerin yer aldığı eser araştırmamızın en önemli kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

Alexander Burnes'ün yazdığı seyahatname⁹ Buhara Emirliği hakkında bir İngiliz'in kaleme aldığı ilk eser olduğu için dikkat çekicidir. Üç ciltlik bir seyahat notu olan eserini, Burnes 1831, 1832 ve 1833 yılları arasında bölgeye yaptığı geziler sırasında hazırlamıştır. Birinci cildi Lahore'dan Buhara'ya yaptığı geziyi anlatır. Bu ciltte Peşaver, Kabil, Kunduz ve Belh şehirlerinden bahisler vardır. Bizim için önemli olan ikinci ciltte Türkmenler ve Horasan'dan bahsedildikten sonra Buhara Emirliği'nin ayrıntılı bir tasviri yapılmıştır. Emirliğin sınırları, önemli nehirleri ile askerî ve idari yapısı anlatılmıştır. Bundan sonra Hive Hanlığı'ndan bahseden Burnes, son kısmı Orta Asya'nın ticareti bahsine ayırmıştır. Üçüncü ciltte ise İndus ve Pencap bölgeleri tasvir edilmiştir.

1843'te Rusça basılan Khanikoff'un eseri 1845'te İngilizceye de tercüme edilmiştir.¹⁰ Bu çalışma kullandığımız kaynaklar arasında özel bir önemi fazlasıyla hak ediyor. Kendisinden önce ve sonra hazırlanmış seyahat notlarından daha ayrıntılı olan bu eser Buhara Emirliği hakkındaki en ayrıntılı tasviri sunar. Eserde, emirliğin, coğrafyası, nüfusu, yönetim aygıtı ve ticareti hakkında detaylı bilgi mevcuttur.

3.4. Araştırma Eserler

Değerlendirmesini yapacağımız ilk araştırma eser Anke von Kügelgen'a aittir. Eser¹¹ 2002 yılında Almanca yazılmış, 2004 yılında ise Rusça'ya çevrilmiştir. Kitap Kazan, St. Petersburg ve Taşkent'te bulunan kütüphanelerdeki uzun bir çalışmanın neticesinde, XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılda Buhara Emirliği'nde Farsça ve Tacik dillerinde yazılmış dokuz vakayinamenin incelenmesi ile ortaya çıkmıştır.

⁹ Alexander Burnes, *Travels into Bokhara Being the Account of A Journey From India to Cabool, Tartary and Persia*, 3 cilt, New Delhi, 1992 (1834).

¹⁰ Nikolai Vladimirovich Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, translated from the Russian of Khanikoff by baron Clement A. de Bode, London: J. Madden, 1845.

¹¹ Anke von Kügelgen, *Die Legitimierung der mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*, Istanbul: Orient-Institut; Würzburg: Ergon in Kommission, 2002. (Legitimatziya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov v Proizvedeniyah ih İstorikov, XVIII-XIX. vv., Almatı, 2004).

Yazarın eseri kaleme alış amacı, Mangıtlar döneminde yazan farklı vakanüvislerin, eserleri aracılığıyla egemenlik meşruiyeti konusunda nasıl kanıtlar sunduklarını ortaya koymaktır. Kügelgen'in temel meselesi çok fazla tarihî konuları açıklamak değildir. Bu amaç için Kügelgen 1747–1826 zaman aralığını seçmiştir.

Eserinde Kügelgen, hükümdarlık meşruiyetini İslami ve İslami olmayan altı temele dayandırmış ve onları şu şekilde açıklamıştır: (1) İlahi/Tanrısal meşruiyet, (2) Şeceresel (soya ait) meşruiyet, (3) Seçilme meşruiyeti, (4) Taklit için modele uyum sağlama aracılığıyla meşruiyet, (5) Üstün güçler meşruiyeti, (6) Norm/standartları muhafaza. Kitapta temel amaç olarak bu prensipleri ortaya koyma ve yöneticinin meşruiyeti ile ilgili öncelik kriterlerini belirlemeye çalışmıştır. Eserin sonunda ise "gelecekte bir bakış" başlığı ile XIX. ve XX. yüzyılda yazılmış Buhara tarih eserlerindeki ilk dört Mangıtlı hükümdarın portrelerinin kısa tasviri yapılarak ideal yöneticinin formasyonundaki temel değişimlerin mihenk taşlarını ortaya koymaya çalışmıştır.

J. L. Lee'nin kaleme aldığı eser¹² Buhara Emirliği'nin Afgan hükümdarları ile Amu-Derya'nın güneyindeki eyaletler, özellikle Belh şehri için giriştikleri mücadeleyi anlatan sayılı kaynaklardan biri olması açısından önemlidir. Ancak yazarın en büyük eksikliği eserini hemen hemen sadece Afgan perspektifinden anlatmış, önemli Hive ve Buhara kaynaklarını ihmal etmiş olmasıdır.

P. P. Ivanov, eserinde¹³ Buhara Emirliği'nde yönetime karşı isyan eden kabileleri genel olarak inceledikten sonra Hitay-Kıpçaklar üzerine eğilmiş, onların yönetimle olan anlaşmazlıklarını analiz ederek isyan nedenlerinden söz etmiştir. Emirliğin zayıflamasında önemli olan bu isyanlar yöneticileri uzun süre uğraştırmış ve devletin gelir-giderleri üzerinde uçurumu artırmıştır.

¹² J. L. Lee, *The Ancient Supremacy: Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731–1901*, Brill, Leiden, 1996.

¹³ P. P. Ivanov, *Vostanie Kitay-Kıpçakov v Buharskom Hanstve 1821-1825 gg.*, Moskova: İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, 1937.

Trotter'in eseri¹⁴ bir serinin parçasıdır. Çalışma Buhara Emirliği'nin özel olarak hazırlanmış bir el kitabı gibidir. Buhara Emirliği'nin coğrafyası, idari yapısı, eğitim sistemi, kabileleri, kısa bir siyasi tarihi ile sözlük şeklinde yer, nehir, dağ ve kabile isimlerinin açıklamaları vardır. Eserin hazırlanmasında bölgeye daha önce seyahat etmiş kişilerin eserlerinden yararlanılmıştır. Emirlik hakkında toplu bilgi sunması açısından dikkate değer bir çalışmadır.

Sovyetler döneminde yetişmiş önemli tarihçilerden biri olan O. A. Suhareva yaklaşık otuz yıl Buhara üzerine çalışmıştır. Buhara üzerine pek çok çalışması bulunan yazarımız, yararlandığımız eserinde¹⁵ Buhara Emirliği'ndeki üç şehri incelemiştir. Eserinin birinci kısmında önce Buhara'nın topografyasını, daha sonra VIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar tarihini ele almıştır. İkinci kısımda ise Buhara, Karşı ve Şehrisebz şehirlerinin nüfusunu oluşturan kabileleri, mahalleleri, mahallelerin etnik yapısı, şehir halkının uğraşı alanları, hangi meslekler olduğu, şehir halkının toplumsal özellikleri ortaya konulmuştur. Ciddi bir çalışma ürünü olan eserde halkın uğraşı alanlarından yerleştikleri mahallelere kadar diğer araştırmalarda bulunmayan pek çok ayrıntıya ulaşmak mümkün olmuştur.

Suhareva'nın yukarıdaki araştırmasının tamamen Buhara'ya yönelik olanı şeklinde tasvir edebileceğimiz ikinci eserinde¹⁶ ise yazarımız Buhara şehrini ayrıntılı bir şekilde incelemeye tabi tutmuştur. Çalışmada, Buhara'nın şehir planı, pazarları, kervansarayları, nüfusu, mahalleleri ve etnik kompozisyonu, halkın uğraşı alanları ve toplumsal sınıfları tek tek ele alınmıştır.

Muhtarov eserinde¹⁷ Buhara Emirliği'nin en sorunlu eyaletlerinden biri olan Ura-Tübe'yi incelemiştir. Yazar öncelikle şehrin stratejik konumuna değinmiş, daha sonra Şibanîler, Astrahanîler ve Mangıtlar döneminde şehrin siyasi tarihini tasvir etmiştir.

¹⁴ John Moubray Trotter, "A Contribution Towards the Better Knowledge of the Khanat of Bokhara", *Central Asia*, ed. by Charles Metcalfe MacGregor, Section II, Part VI, Foreign Department Press, Calcutta 1995, reprint of 1873.

¹⁵ O. A. Suhareva, *K İstorii Gorodov Buharskogo Hanstva (İstoriko-Etnografiçeskie Oçerki)*, İzdatelstvo Akademi Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1958.

¹⁶ O. A. Suhareva, *Buhara XIX-naçalo XX v.*, Moskova, Hayka, 1966.

¹⁷ Ahrar Muhtarov, *Istoriya Ura-Tyube: Konets XV-Naçalo XX vv., Vtoroe, Dopolnennoe Izdanie*, Duşanbe 1999.

İkinci bölümde ise şehrin idari yapısı, vergi sistemi, toprak kullanımı/işletimi ve eğitim sistemi hakkında bilgi vermiştir.

Son olarak, bu araştırmada hicri tarihleri miladi tarihe çevirmek için Türk Tarih Kurumu'nun web sayfasındaki program (<http://193.255.138.2/takvim.asp>) kullanılmıştır.

BÖLÜM 1: TARİHİ COĞRAFYA

1.1. Genel Yapı

Buhara Emirliği kendisini çevreleyen çöller ile kuzeybatı komşusu Hive Hanlığı gibi tecrit edilmiş küçük bir ülkedir. Bu küçüklüğüne rağmen, geniş anlamda Avrupa ile Asya, dar anlamda ise İran, Rusya, Afganistan, Hindistan ve Çin'i birbirine bağlayan yollar üzerinde yer almasından ötürü önemini hep korumuştur. Emirlik İpek Yolu üzerinde olmasından dolayı önemli bir ticaret merkezi olmuş, Uzakdoğu'dan gelen tüccarlar mutlaka emirliğe uğradıklarından burası onlar için hem dinlenme, hem de bir alışveriş yeri vazifesi görmüştür. Bölge ayrıca İran yerleşik kültür merkezi ile İç Asya göçebe medeniyetinin karşılaştığı ve ilişkiye geçtiği yer olması açısından da ayrı bir öneme sahiptir.

Farklı dönemlerde farklı sınırlara sahip olan Buhara Emirliği'nin kurulduğu bölge Mâverâünnehr'dir. "Nehrin ötesi" anlamına gelen Mâverâünnehr kelimesi Arapça'dır ve burada nehirden kastedilen Amu-Derya'dır. Kelimenin aslı "Transoxiana" olup Emevi Devleti'nin sınırları Amu-Derya Nehri'ne ulaştığında bölge Araplar tarafından "Mâverâünnehr" olarak isimlendirilmiş, sözcük Farsça ve Türkçeye de aynı şekilde geçmiştir. İsim zamanla yaygınlık kazanmış, hatta bölge halkı bile yaşadıkları yeri aynı isimle ifade etmiştir (Barthold, *MEB İA*, c: VII, 409). Bölge önceki dönemde "Hayteller Memleketi" olarak da adlandırılmış olup bu tabir Bizanslılar tarafından Eftalitler (Akhunlar) için kullanılmıştır (Strange, 1905: 433).

Buhara Emirliği'nin sınırlarını tespit etmek oldukça güçtür. Bunun nedeni emirliğin ortaya çıktığı 1747 yılından araştırmamızın sonlandığı 1865 yılına kadar devletin uluslar arası antlaşmalarla belirlenmiş sınırlarının olmayışdır. Emirliğin sınırlarını belirlemenin diğer bir zorluğu da ülkenin kuzey ve batısını neredeyse tamamen çevreleyen devasa bir kütle halindeki çöllerdir. Özellikle Hive Hanlığı ile hududun belirlenmesi arada bulunan Kara-Kum Çölü nedeniyle güçlük arz etmektedir. Bununla beraber, emirlik sınırları daha çok hükümdarların gücüne ve etkisine göre de değişiklik göstermiştir. Mesela, emirliğin kurucusu Muhammed Rahim (1747–1759) tahta çıktığında ülke sadece Buhara ve çevresinden oluşurken, kısa sürede bu

hükümdar Miyankal bölgesi, Semerkand, Ura-Tübe, Şehrisebz ve Hisar gibi yerleri topraklarına katmış; Şah Murad da (1785–1800) Belh ve Merv şehirlerini hâkimiyetine almıştır. Ancak Emir Haydar (1800–1826) selefinin ele geçirdiği toprakları elinde tutmayı başaramadığı gibi onlardan bazılarını kaybetmiştir. Mesela, onun döneminde Belh, Hocend ve Ura-Tübe şehirleri merkezden kopmuştur. Emir Nasrullah (1827–1860) ise babasının kaybettiği topraklarla, yönetimi ele geçirmek için kardeşleriyle yaptığı taht kavgaları sırasında kaybedilen toprakları tekrar kazandığı gibi Hokand Hanlığı'na bağlı topraklarda da söz sahibi olmuştur. Kısacası, incelediğimiz dönem olan 1800–1865 yılları arasında ülke toprakları hükümdarların güçlü veya zayıf oldukları dönemlere göre genişlemiş veya daralmıştır.

Buhara Emirliği'nin sınırlarını belirlemenin zorluğu farklı dönemlerde buraya gelmiş olan seyyahların eserlerinde de kendisini göstermektedir. 20 Aralık 1820 tarihinde Buhara'ya gelen Baron Meyendorf, ülkenin sınırlarını 37° - 41° kuzey enlemleri ile 81° - $86^{\circ} 30'$ doğu boylamları arasında olduğunu belirtmiştir.¹ Onun ifadelerine göre, emirliğin kuzey sınırı Ura-Tübe'nin kuzeyinden çizilecek bir hat, batı sınırı Hive ile Buhara arasındaki yol, güney sınırı Belh'in kuzeyi, doğu sınırı ise Ura-Tübe'dir (Meyendorf, 2004: 26–27). 27 Haziran 1832 tarihinde Buhara'ya gelen Sir Alexander Burnes devletin sınırlarının 36° - 45° kuzey enlemleri ile 81° - 87° doğu boylamları arasında olduğunu ifade etmiştir (Burnes, c: II, 1992: 154). Onun verdiği bilgilere göre emirliğin kuzey sınırı Aral Gölü ve Hokand Hanlığı, doğu sınırı Pamir Dağlarının uzantısı olan dağlar, güney sınırı Amu-Derya, batı sınırı Harezm (Kızıl-Kum) Çölü'dür. Buna göre Buhara Emirliği'nin doğu-batı uzunluğu 240 mil, kuzey-güney uzunluğu 260 mildir. 1842 yılında bölgede bulunan Rus Khanikoff ise emirliğin sınırlarının 37° - 43° kuzey enlemleri ile 80° - 88° doğu boylamları arasında olduğunu belirtmiştir (Khanikoff, 1845: 6). Onun tasvirine göre, emirlik yaklaşık 5.600 mil²'dir ve sınırları kuzeyde Bukan Dağları, batıda ve güneyde Kızıl-Kum Çölü, doğuda Akdağ - Karadağ arasındaki dağ silsilesi ile Şehrisebz Dağları, güney-

¹ Meyendorf, kullandığımız eserinde emirliğin alanını 10.000 mil² olarak ifade etmektedir (Meyendorf, 2004: 27). Ancak ondan eserinde alıntı yapan N. Khanikoff, Meyendorf'un emirliğin alanını 4.200 mil² hesapladığını söylemektedir. (Khanikoff, 1845: 10). 1 mil uzunluk farklı dönemlerde değişiklik arz etmiştir. Ortaçağ İngilteresi'nde 1.524 metre iken, günümüzde bir mil 1.609,3472 metredir (<http://www.unc.edu/~rowlett/units/dictM.html>, 30.07.2008).

güneybatıda Belh, Endhuy ve Meymene şehirleri ile doğu ve kuzeydoğuda Hokand Hanlığı'ndan oluşmaktadır.

1.1.1. Nehirler ve Kanallar

Mâverâünnehr bölgesi oldukça verimli olup tarih boyunca insanların ilgisini hep çekmiştir. Bu verimlilikte bölgeyi sulayan nehirler ve kolları ile bunlardan ayrılan kanalların büyük etkisi vardır. Nüfus da genellikle bu nehir ve kanalların kenarında toplanmıştır. Nehirlerin olmadığı emirliğin özellikle kuzeybatı kısımlarında su, daha çok kuyulardan sağlanır. Mâverâünnehr bölgesini verimli ve kalabalık kılan beş önemli akarsu vardır. Bunlar Amu-Derya, Zerefşan, Karşı, Belh ve Sır-Derya nehirleridir.

Yunan coğrafyacıları tarafından *Oxus* veya *Bactrus*, Türkçe ve Farsça eserlerde *Ceyhun* ve *Âb-ı Belh* olarak isimlendirilen Amu-Derya Nehri, başta Firdevsi'nin *Şeh-Name* adlı eseri olmak üzere kaynaklarda İran ile Turan arasında hep sınır olarak gösterilmiş, fiziksel ve zihinsel ayrışmayı temsil etmiş ve bölgenin Mâverâünnehr olarak bilinmesinde belirleyici olmuştur. Müslümanların bölgeyi fethinden sonra Ceyhun ismini alan nehir, Amu-Derya ismini ise *Amu* veya *Amul* (Türkmenâbâd) olarak bilinen şehirden almıştır. Nehrin geçtiği yerlerde oturan insanlar arasında Moğol istilasından sonra eski isminin kullanımı azalmış ve nehre artık "Amu-Derya" denilmeye başlanmıştır.² Nehir Pamirlerde bulunan Sarı Göl'den doğar.³ Nehrin akış mecrası güneydoğudan kuzeybatıya doğrudur. Pamirlerden sonra önemli bir yerleşim yeri olan Vahan Vadisi boyunca akan nehir, Taş-Kurgan ve Kaşgar'a ulaşmak için yol imkânı sağlar. Buradan Bedehşan bölgesine ulaşan nehre buranın ismini taşıyan bir ırmak katılır. Daha ileri mecrasında, Kunduz ve Hisar'dan gelen ırmaklar nehre su taşırlar. Belh'in kuzeyinden ilerleyen nehir Kelif, Kerki ve Çarcuy şehirlerini güneyinde bırakarak Harezmi bölgesine ait Pitnek (Pitnak, Fitnek) şehrine ulaşır. Bu şehirden sonra ise nehir tamamen Harezmi'e aittir ve bölgeyi kanallar vasıtasıyla

² Nehir farklı dönemlerde farklı pek çok isimle zikredilmiştir: Oxus, Amu-Derya, Ceyhun, Âb-ı Amuya, Derya-yı Amuya, Nehr-i Belh, Veh-Rud, Beh-Rud, Kui-Şui (Togan, *MEB İA*, c: I, 419). P. Lerch nehrin "Büm-ı Dünya" (Dünyanın çatısı) olarak da nitelendirildiğinden bahseder (Lerch, 1994: 4). Ayrıca nehrin adının Aden Cenneti'ndeki dört (bazı rivayetlerde beş) nehirden biri olan Gihon/Geyhun'dan geldiğine dair rivayetler de vardır (Buharayı, 1377: 163; Strange, 1905: 434).

³ Bazı araştırmacılar tarafından burası Victoria Gölü olarak da isimlendirilmiştir (Rawlinson, 1872: 491; Curzon, 1896: 28).

oldukça geniş çapta sular. Amu-Derya, Harezmi boydan boya kat ederek üç kol (Yeni-Su, Ulkun ve Taldık) halinde Aral Gölü'ne dökülür.

Mecrası boyunca kendisine katılan çok sayıda ırmak ve kendisinden ayrılan pek çok kanal vasıtasıyla Amu-Derya Nehri geçtiği bölgeleri verimli kılarak zengin bir tarım kültürü oluşturduğu gibi, geçtiği vadilerde ulaşım imkânı sağlar. Ayrıca, nehir taşımacılıkta da kullanılır. Özellikle güney yaka nehirden daha fazla yararlanır (Buharayı, 1377: 164). Pamirlerden ayrıldıktan sonra ile Aral Gölü'ne döküldüğü yere kadar nehirde botlar kullanılarak insan ve eşya nakli gerçekleştirilir. Kışın sıklıkla donan nehir üzerinden insanlar ve hayvanlar rahatlıkla karşıdan karşıya geçerler.⁴

Nehir bir dönem mecra değiştirip Öz Boy (Uz Boy) denilen yataktan akarak Hazar Denizi'ne dökülmüştür. Bu mecra değişikliğine Moğollar sebep olmuştur. Onların 1220 yılında Harezmi bölgesindeki Gürgenç (Ürgenç) şehrini kuşatarken şehre su sağlayan kanalın bentlerini yıkmaları üzerine bütün şehir ve çevresi sular altında kalmış, Harezmi tam bir gölete dönüşmüştür (İbnü'l-Esir, c: X, 2008: 246). Yatağından taşan nehir zamanla Hazar Denizi tarafına mecra bularak buraya doğru akmaya başlamıştır.⁵ XIII. ile XVI. yüzyıllarda Hazar Denizi'ne dökülen Amu-Derya Nehri'nin mecra değiştirip tekrar Aral Gölü'ne ne zaman dökülmeye başladığı net değildir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han meşhur eserinde bu olayın doğumundan otuz yıl önce meydana geldiğini söyler (Ebu'l-Gazi Bahadır Han, 1925: 307).⁶

Bölgenin ikinci önemli nehri olan Zereşan (Kuhek, Kohik, Kuvan, Semerkand), her ne kadar Amu-Derya Nehri kadar büyük olmasa da bölgeye ondan daha fazla hizmet eder ve yerleşim yeri kurma ve sulama açılarından bölge için daha önemlidir. Nehrin "Altın Taşıyan" anlamına gelen Zereşan ismine, ne var ki, XVIII. yüzyıla kadar

⁴ Amu-Derya Nehri'nin kışın sık sık donduğundan pek çok eser bahsetmektedir (Burnes, c: II, 1992: 3, 193-194; Munis ve Agehi 1999: 336).

⁵ XIV. yüzyıl tarihçilerinden Müstevfi (Strange, 1905: 456-457) ile XV. yüzyıl tarihçilerinden Hafız Ebru (Hafız Ebru, c: I, 1375: 170) eserlerinde Amu-Derya Nehri'nin eskiden Aral Gölü'ne döküldüğünü, ama dönemlerinde Hazar Denizi'ne döküldüğünü ifade etmişlerdir. 1404 yılında bu bölgeleri ziyaret etmiş olan İspanyol elçi Ruy Gonzales de Clavijo nehrin Hazar Denizi'ne aktığını teyit eder (Clavijo, 2008: 188).

⁶ Ancak bu tarihi doğru kabul etmek zordur. Çünkü 1558 yılında bölgede bulunan İngiliz seyyah Anthony Jenkinson eserinde mecra değişikliğinden söz etmektedir. Demek ki seyyahımız daha bölgeye gelmeden mecra değişikliği gerçekleşmiştir (Jenkinson, 1886: 68).

literatürde rastlanmaz. Nehir daha çok *Sogd Nehri* veya *Âb-ı Kuhek* olarak bilinirdi. Yunanlılar ise nehre *Polytimetus* adını vermişlerdi. Hafız Ebru kendi döneminde Zereşan Nehri'nin Amu-Derya'ya ulaştığından söz eder (Barthold, 1965: 204).⁷ Bunun anlamı onun döneminde akarsuyun debisinin oldukça yüksek olduğudur. Ancak XVI. yüzyılda eserini kaleme almış olan Babür, nehrin yaz aylarında Buhara'ya bile ulaşmadığını belirtir (Babür, c: I, 1987: 47).

Zereşan Nehri 620 verst⁸ uzunluğunda olan nehir yaklaşık 16.000 verst²'lik bir alanı sular. Akarsu Alay sıradağlarının batı ucundan doğar. Batıya doğru ilerlerken kendisine çeşitli ırmaklar katılır. Bunların en önemlileri, Fan-Su, Kıştut-Su, Enar, Ersinar, Cisman-Su ve Magyan-Su'dur. Bu ırmaklar sayesinde debisi oldukça artan Zereşan Nehri, Semerkand üzerinden ilerleyerek Kette-Kurgan, Kermine ve Buhara şehirlerini kendisinden ayrılan çok sayıda kanal aracılığıyla sular ve hatta bu kanallar kuzeyde Cizak şehrine kadar ulaşır. Nehir Semerkand'ın 7 km kuzeydoğusunda, Çoban-Ata mevkiinde iki kola ayrılır. Bu kollardan kuzeydekinin ismi Ak-Derya, güneydekinin ismi ise Kara-Derya'dır. İki kol arasında kalan bölge Miyankal olarak adlandırılmıştır (Muhammedcanov, 1978: 22). Miyankal'ın genişliği 12–15 km, uzunluğu ise yaklaşık 100 kilometredir. Bu bölge kaynaklarda, ada, vaha ve vadi gibi isimlerle zikredilmiştir. Burada bulunan şehirlerin en önemlileri Kette-Kurgan, Hatırçı, Pençşembe ve Yengi-Kurgan'dır. Miyankal bölgesinin sonunda kollar tekrar birleşir ve nehir Buhara'ya doğru ilerler. Başkent civarında nehrin genişliği yaklaşık 17, derinliği ise 6 metredir (Meyendorf, 2004: 27). Akarsu, Buhara'dan sonra Amu-Derya Nehri'ne dökülmeden Karagöl (Karaköl, Karakul) mevkiinde bir göl oluşturur.

Mecrası çok fazla değişmeyen Zereşan Nehri'nin sulama sisteminin oluşumu İslami dönem öncesine dayanır.⁹ Semerkand'dan itibaren yatağının sol kenarında uçurumlar olduğu için kanallar daha çok sağ kenara açılır. Geçtiği şehirlerin su ihtiyacını karşıladığı gibi tarım yapmalarına da imkân sağlayan Zereşan Nehri'nin yatağı yılın 3–4 ayında özellikle Buhara'da neredeyse tamamen kurur. Bunun nedeni sıcaklık

⁷ Ancak Richard N. Frye makalesinde Zereşan Nehri'nin hiçbir dönemde Amu-Derya'ya ulaşmadığını ifade etmektedir (Frye, 1998: 13).

⁸ 1 verst 1066,8 metredir (<http://www.unc.edu/~rowlett/units/dictV.html>, 30.07.2008).

⁹ Zereşan Nehri ile birlikte Batı Türkistan'ın diğer nehirlerinin erken dönem sulama sistemi müstakil olarak şu makalede incelenmiştir: Lewis, 1966: 467–491. Zereşan Nehri ile ilgili kısım s. 486–487'dedir.

kadar nehirden açılan kanalların suyu tüketmesidir. Nehir Semerkand'a kadar taşımacılık için elverişsizdir, ondan ancak bu şehirden kesilen kerestelerin Buhara'ya taşınmasında yararlanır (Khanikoff, 1845: 38–39, Meyendorf, 2004: 27).

Zerefşan Nehri'nden açılan kanalların bir kısmı âdeta bir nehir gibi ulaştıkları yerlere hayat verir. Nehirden o kadar çok kanal açılır ki, onlar nehrin bulunduğu bölgede bir yelpaze görüntüsü verir. Khanikoff sadece sağ şeritte yüzden fazla kanalın bulunduğunu belirtir (Khanikoff, 1845: 40–42).

Üçüncü önemli akarsuyun adı Şehrisebz veya Karşı Nehri'dir. Ayrıca Kaşka-Derya Nehri olarak da bilinir. Bu nehir Şehrisebz Dağlarından doğarak Zerefşan Nehri'nin güneyinden güneybatıya doğru akar. Şehrisebz ve Karşı şehirleri boyunca ilerleyen nehir bu ikinci şehrin biraz ilerisinde çölde kaybolur (Burnes, c: II, 1992: 161–162). Nehirden ayrılan kanallar sayesinde Şehrisebz'de özellikle pirinç yetiştirilir. Karşı şehirde ise bahçecilik gelişmiştir.

Diğerlerine göre nispeten az önemi olsa da bölgenin dördüncü akarsuyu Belh Nehri'dir. Hindikuş dağlarından doğan nehir Belh bölgesine ulaştığında on sekizden fazla kola ayrılarak bir yelpaze halinde şehrin su ihtiyacını sağlar (Burnes, c: I, 1992: 240).

Son olarak, Buhara Emirliği'ne fazla katkı sağlamasa da bölgenin önemli bir akarsuyu olan Sır-Derya'dan bahsetmek yerinde olacaktır. Ortaçağlarda *Jaxartes*, İslami dönem coğrafya kitaplarında *Seyhun* olarak isimlendirilen Sır-Derya Nehri, Amu-Derya ile aynı dağlardan doğar. Hokand ve Hocend bölgeleri üzerinden ilerleyerek çöle girer ve daha sonra Aral Gölü'ne dökülür. 1.400 km uzunluğu ile Amu-Derya Nehri'nden daha küçük olan Sır-Derya kışın donar ve ticaret kervanları üzerinden rahatlıkla geçerler (Burnes, c: II, 1992: 160). Bu nehir Aral Gölü'nün Orta Asya'nın doğu pazarlarıyla iletişimini sağlaması açısından ayrıca öneme sahiptir.

1.1.2. Dağlar ve Çöller

Buhara Emirliği fizikî açıdan iki büyük doğal bölünme gösterir. Doğu kısım genellikle dağlık, batı kısım ise oldukça sadedir. Dağların tüm ülke boyunca sabit isimleri yoktur. Dağ silsileleri geçtikleri şehir ve kasabalarda genellikle o yerin

ismiyle anılırlar (Trotter, 1995: 4). Emirliğin doğusunda sıradağlar Pamir Dağlarından başlayarak kuzeyine kadar uzanır ve Semerkand'ın batısında sona erer. Güneyde ise Amu-Derya'ya kadar devam eder. Bunlar Kara-Dağ ile Ak-Dağ arasındaki dağ silsilesidir. Kara-Dağ silsilenin kuzey ucu, Ak-Dağ ise güney ucudur. Kara-Dağ kömür ve bakır madeni yönünden oldukça zengindir. Emirliğin doğusundaki Şehrisebz Dağları da önemli bir yükseltidir (Meyendorf, 2004: 27). Kuzeyde ise Bukan ve Bakkali Dağları vardır. Ayrıca burada Öz-Kuduk Dağ, Çiğli Dağ, Kapkan-Taş Dağ ve Tümen-Bay Dağ da vardır. Bu dağların biraz güneyinde Arslan Dağ ve Nura Dağ bulunur. Kuzeyden batı sınırına doğru uzanan dağın ismi ise Susuz Kara Dağ'dır. Bu dağların hemen hemen hiç birinin yüksekliği 1.000 fiti¹⁰ aşmaz.

Önemlilerinin isimlerini verdiğimiz bu dağlar emirliğin bulunduğu topraklardaki akarsulara bol su sağlar. Çünkü tepelerine yağın karlar bu akarsuların temel kaynağıdır. Bu yüzden ülkenin verimliliği bu tepelere düşen kar miktarına büyük oranda bağlıdır.

Emirliğin batı kıyıları boydan boya Kara-Kum Çölü ile kaplıdır ve bu çöl güney sınırına kadar iner. 400.000 km²'lik uçsuz bucaksız bu boş alan net çizgileri olmasa da Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı arasındaki sınırı oluşturur. Emirliğin kuzeyinde ise Aral Gölü'ne kadar 300.000 km² büyüklüğündeki Kızıl-Kum Çölü bulunur. Bu çöllerin en ıssız yerlerinde bile insana rastlamak mümkündür. Çöl alanlarında genelde Türkmenler ve Kazaklar yaşarlar (Togan, 1981: 16). Bu çöllerde su, ancak acı ve çok derinde bulunan kuyulardan elde edilebilir.¹¹

Emirliğin etrafını çevreleyen dağlar ve çöllere özellikle ekim-dikim yapılan ve nüfusun yoğun olarak yaşadığı alanlar için doğal bir bariyer vazifesi görür ve düşman saldırılarına karşı savunma yapmayı kolaylaştırır. Zaten Rusya da ileriki bölümlerde göreceğimiz üzere emirliğin gücünden ziyade doğal şartların zorluğuyla mücadele etmiştir. Ancak bu doğal engellere hâkim olunduktan sonra emirliğin işgal planı gerçekleşmiştir.

¹⁰ 1 kadem (foot) yaklaşık 30,5 cm'dir (<http://www.unc.edu/~rowlett/units/dictF.html>, 30.07.2008).

¹¹ Khanikoff, eserinde bu kuyular hakkında ayrıntılı bilgi verir (Khanikoff, 1845: 13–14).

1.1.3. Yerleşim ve Nüfus

Ülke topraklarının ancak onda biri yerleşim alanıdır. Geri kalan onda dokuzluk alan yerleşim dışıdır. Bölge halkı kavmî olarak oldukça heterojendir ve onları birbirine bağlayan en önemli unsur dindir. Bu heterojen yapının oluşmasında bölgenin verimli olmasından dolayı işgallere uğraması başat etkindir. Farklı dönemlerde bölgenin Emeviler, Moğollar, Timur ve Özbekler tarafından fethi bu topraklara farklı topluluk ve kabilelerin gelmesine ve onların bu bölgeden çıkarılmasına zemin hazırlamıştır.

Buhara Emirliği'nin nüfusunu bölgeye farklı zamanlarda gelmiş seyyahlar farklı verir. Bölgeye 1820'de gelen Meyendorf ülkenin nüfusunu 2,5 milyon (Meyendorf, 2004: 41), 1832'de gelen Alexander Burnes bir milyon (Burnes, c: II, 1992: 184) ve 1842'de emirlikte bulunan Khanikoff 2–2,5 milyon (Khanikoff, 1845: 94) olarak tahmin etmişlerdir.¹² Vambery ise nüfusun 2,5 milyon olduğunu belirtir (Vambery, 1865: 417). Ülke nüfusunun aşağı yukarı yarısı göçebedir ve bu göçebeler genelde çöl çevrelerinde yaşarlar.

Buhara Emirliği'nde yaşayan en önemli kabile ve topluluklar şunlardır:

Özbekler: Sayıca en kalabalık grubu teşkil etmeseler de emirlikteki en önemli unsur Özbeklerdir. Bunun nedeni hükümdarın onlardan olmasıdır. Kaynaklarda Özbeklerin sayıları 32 ile 92 arasında değişen kabilelerden oluştuğu söylenir.¹³ Bu kabilelerin en önemlileri Mangıt, Kongrat, Argun, Kıpçak, Kırgız, Karluk, Kalmuk, Alçın, Kiyat, Nayman, Katagan, Kanglı, Utarçı, Durmen, Arlat, Kerayit, Ming, Yüz, Saray, Ongut, Tangut, Merkit, Kari, Oğlan, Uşun, Keneges, Kırk, Kuşçu, Uygur ve Bahrin'dir (McChesney, *EF*, c: VIII, 1991a: 232–233).

Khanikoff'un tespitlerine göre emirlikte yirmi sekiz Özbek kabilesi vardır. Emirlikteki en kalabalık Özbek kabilesi Mangıtlardır. Onlar genelde Buhara ve Karşı çevresinde yaşarlar. Hanedan ailesi Mangıt kabilesinin *Tuk* alt birimindedir. Kıpçaklar Kette-Kurgan ve Semerkand çevresinde; Saray kabilesi Semerkand ile

¹² Ancak bu tahminlerin bir temeli yoktur. Zaten bu durumdan eserinde Khanikoff da yakınıdır. (Khanikoff, s. 93–94).

¹³ XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar kaynaklarda Özbeklerin 32 boydan oluştuğundan söz edilirken bu tarihten sonra sayı daha çok 92 olarak belirtilmiştir (Barthold, 2006: 36). Alekseev, Astrahanî dönemine ait olsa da, Mâverâünnehr bölgesinde yaşayan Özbek kabileleri ile diğer unsurlar hakkında eserinde ayrıntılı bilgi verir (Alekseev, 2006: 157–172).

Karşı şehirleri arasında; Kongratlar Karşı ve Şehrisebz şehirlerinde; Durmenler ise Gicduvan ve çevresinde yaşarlar (Khanikoff, 1845: 74–78).

Tacikler: Bölgenin esas yerlileri olan Tacikler, özellikle Zereşan Nehri boyunda yoğun olarak yerleşmişlerdir. Bu nehrin çevresinde tarım kültürü oluşmasına büyük katkıları olmuştur. Savaşçı bir karakterleri yoktur. Daha çok ticaret ve tarımla uğraşırlar. Pek çok kaynakta en önemli karakter özelliklerinin hırslı, yalancı ve sadakatsiz olduğu iddia edilmektedir. Vücut hatları düzgün ve güzel insanlardır. Beyaz tenli, siyah saçlı ve karagözlüdürler (Khanikoff, 1845: 71–72). XIX. yüzyılın ilk yarısında başkent Buhara'nın yaklaşık 3/4'ü Taciklerden oluşmaktaydı.

Türkmenler: Daha çok Amu-Derya'nın güneybatısında, Çarcuy şehri ile Murgab Vadisi arasında yaşarlar. En önemli kabileleri Ersari, Sarık ve Salor'dur. Genel geçim kaynakları göçebe olmalarından dolayı hayvan yetiştiriciliğidir. Sayıları çok daha az olmakla birlikte Semerkand ve Nur-Ata şehirlerinin çevrelerinde de Türkmenler yaşamaktadır. Onlar burada daha çok tarımla uğraşırlar. Buradaki Türkmenler, İvanov'un belirttiğine göre, kendilerine has özelliklerini ve etnik kimliklerini kaybederek Özbeklerle karışmışlardır (İvanov: 1958: 126).

Karakalpaklar: Cizak ile Ura-Tübe arasındaki bölgelerde yaşarlar. Ayrıca Miyankal bölgesinde sayıları önemlidir. Aşağıda da göreceğimiz üzere, Hitay-Kıpçak Kabilesi ile birlikte Emir-Haydar döneminde devletin başına gaile açmışlar ve uzun süre merkezi yönetimi uğraştırmışlardır.

Araplar: Emirlikte bir güç unsuru olma özelliği göstermezler. Daha çok emirliğin kuzeyinde yaşarlar. Ayrıca başta Belh olmak üzere Amu-Derya Nehri'nin güneyindeki şehirlerde de sayıları az değildir (Burnes, c: II, 1992: 375). Vambery, Buhara Emirliği'nde 60.000 civarında Arap yaşadığını belirtir (Vambery, 1865: 421). Eskiden gelen bir alışkanlıkla göçebe bir yaşam sürerler. Saçları ve gözleri siyahtır. Kendi aralarında Arapça konuşmalarına rağmen bu lisan Arabistan'da konuşulandan farklıdır. Hayvan yetiştiriciliği ile uğraşırlar (Khanikoff, 1845: 72–73).

Yahudiler: Fazla kalabalık olmayan Yahudiler genellikle Buhara, Semerkand, Kette-Kurgan ve Karşı şehirlerinde kendilerine tahsis edilmiş mahallelerde Müslümanlardan ayrı yaşarlar (Khanikoff, 1845: 89).

Yaşadıkları şehirlerde birtakım kurallara uymak zorundadırlar ve bunlar onlar için birer kısıtlamadır. Mesela şehir içinde ata binemezler ve giyim-kuşamları Müslümanlardan farklı olmak zorundadır. İpekli elbise giymeleri yasaktır. Belirli bir yükseklikte olması gereken serpuşlarının etrafında kuzu derisinden bir kenar bulunmalıydı (Howorth, 1880: 786).

Devlete cemaat olarak 2.000 tilla cizye öderlerdi. Emirlikteki en önemli uğraşları ticaretten ziyade zanaatkârlıktı. Özellikle boyacılıkla uğraşırlar, bir kısmı da ipek tacirliği yapardı. Vambery'nin ifadesine göre, onların sayısı 10.000 civarındadır (Vambery, 1865: 428).¹⁴ Başkent Buhara'da çok Yahudi yaşamaktaydı. Onların sadece üç caddede yaşamalarına izin verilmişti. Yeni bir havra inşa etmelerine izin verilmediği için Yahudiler sadece eski havralarını tamir edebilirlerdi.

Çingener: Buhara Emirliği'nde çingene olan üç kabile vardır. Bu kabilelerin isimleri Cugi, Mezeng ve Liuli'dir (Khanikoff, 1845: 90–91). Müslümanlarla aynı haklara sahiplerdir, ancak bayanları örtü kullanmaz. Diğer ülkelerde olduğu gibi en önemli özellikleri falcılık ve cambazlıkla uğraşmalarıdır.

Esirler: XIX. yüzyılda esir ticareti emirlik için hâlâ dikkate değer bir geçim kaynağıydı. Bu esirler alınıp satılabildiği gibi soylular arasında birbirlerine hediye olarak da verilebilirlerdi. Abduraimov'un belirttiği gibi, satın alınan esirler resmî belgelerde *zerharid* olarak nitelenmişlerdir (Abduraimov, 1961: 64). Onlar genellikle tarım alanında çalıştırılırlardı. Ancak onların çalışma koşulları oldukça ağırdı. Ayrıca, savaş zamanı orduda *serbazî* olarak görev alırlardı.

En kalabalık grup, özellikle Buhara çevresinde yaşayan İranlılardır. İranlılardan başka Kalmuklar, Afganlar ve ayrıca Ruslar sayıları daha az olmakla birlikte emirlikte esir olarak görülebilmekteydi. Vambery'nin ifadesine göre onların Buhara'daki sayısı yaklaşık 20.000'dir. Onlar arasında olan Türkmenler hem Şah Murad, hem de Emir Haydar zamanında Merv'in ele geçirilmesinden sonra buraya getirilmişlerdir. Bunun sebebi Merv şehrinin nüfusunu azaltarak merkezî yönetime isyan etmesine engel olma idi (Khanikoff, 1845: 86–87).

---

¹⁴ Buhara Yahudileri Durmuş Arık tarafından müstakil olarak çalışılmıştır (Arık: 2005).

1.2. İdari Taksimat ve Şehirler

Yukarıda değindiğimiz üzere Buhara Emirliği'nin sınırları sürekli değıştiğinden eyalet sayıları da buna bağılı olarak değışiklik göstermiştir. Bölgeye 1832 yılında gelen Alexander Burnes emirliğin eyaletlerinin sayısını dokuz olarak belirtmiştir. Bu eyaletler; 1- Karagöl, 2- Yedi *tümeni*¹⁵ bulunan Buhara, 3- Beş tümeni bulunan Semerkand, 4- Kermine, 5- Kette-Kurgan, 6- Cizak, 7- Karşı, 8- Lubyab (Amu-Derya kıyıları), 9- Belh.

1843 yılında emirlikte bulunan Khanikoff ise Buhara Emirliği'nde on dokuz eyalet olduğundan söz eder: 1- Buhara, 2- Semerkand, 3- Kermine, 4- Kette-Kurgan, 5- Karşı, 6- Ziyaeddin, 7- Pence-Kent, 8- Hatırcı, 9- Nur-Ata, 10- Pencşembe, 11- Çelek, 12- Yeni-Kurgan, 13- Cizak, 14- Ura-Tübe, 15- Çarşamba, 16- Pey-Kent, 17- Karagöl, 18- Çarcuy, 19- Huzar.

Emirlikteki şehirlerin yapılış olarak bazı ortak özellikleri vardır. Bunlardan en göze çarpanları bir sura sahip olmaları ve içinde biri Cuma Camii olmak üzere en az üç cami bulunmasıdır. Bu şehirlerin hepsinden bahsetmek yerine en önemlilerini tasvir etmek daha yerinde olacaktır. Bu şehirlerin en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:

1.2.1. Buhara

64 derece 38 dakika doğu boylamı ile 39 derece 43 dakika kuzey enlemi üzerinde bulunan Buhara,¹⁶ İslam dünyasında “Buhara-yı Şerif”¹⁷ ismiyle ün yapmış ve önemli merkezlerden biri olmuştur. Zerefşan Nehri'nin sol kıyısından yaklaşık 11 kilometre

¹⁵ Emirlik vilayetlerden, vilayetler ise tümenlerden oluşmaktaydı. Nehirden açılan bir kanal aracılığı ile sulanan ve 100.000 tanab (1 tanab=40 m) alanı olan toprak tümen olarak adlandırılmıştır (Mirza Badi Divan: 1981: 35–36). Kelime olarak “on bin” anlamına gelen *tümen* Moğolların gelişiyile birlikte bölgede kullanılmaya başlanmıştır. Daha önce kullanılan *rustak* terimiyle yaklaşık aynı manayı haiz olan terim “bir grup yerleşim birimi” demektir. Rusların gelişiyile bu tümen, *volost* (kırsal yerleşim birimi) ismini almıştır. Fergana bölgesindeki ismi ise *orçindir*. (Bartold, 1965: 119).

¹⁶ Kelimenin anlam olarak nereden geldiği net olmasa da yaygın görüş “Budist Manastırı” şeklindedir (Frye, 1956: 106–119). Ancak kelimenin kökeninin Sogdca “Vihara” olmayıp Türkçe “Buhar” olması daha muhtemeldir. Çünkü şehre hem Akhunlar devrinde, hem de Göktürkler devrinde bir Budist Manastırı (Nerşahi, 1351: 10) inşa edilmiştir ve ismi bu manastırlarla ilişkilendirmek daha uygundur. Kelimenin izahı konusunda başka bir görüş daha vardır. Buna göre Moğol lisanında “Buh” “çalışmak, bilgi”, “ara” ise “hazine” anlamındadır. Böylece “Buhara”, “İlimler Hazinesi” anlamına gelmektedir (Meyendorf, 2004: 33).

¹⁷ Bu isimle anılmasının nedeni şehrin molla ve medreselerinin meşhur olması ile başta Seyyid Emir Külal (ö. 1370) ve Bahaaddin Nakşibend (1318–1389) olmak üzere kutsal kabul edilen bazı kimselerin mezarlarının burada bulunmasından ötürüdür.

mesafede bulunan Buhara, emirliğin en büyük şehri ve başkenti olup 2.500 yıllık bir geçmişi vardır. Şehir alan olarak zaman zaman büyüyüp küçülse de hep aynı yerinde kalmış, mekân değiştirmemiştir.

Tarihi boyunca ülkenin iktisadi, siyasi ve kültürel yaşamında etkin rol oynayan Buhara şehri çoğu zaman eğitimin de başkenti olmuştur. V. yüzyılda Akhunlar ile birlikte şehirde Türk hâkimiyeti başlamıştır. VII. yüzyılda ise Emeviler döneminde İslam orduları şehre ulaşmış, 706–709 yılları arasında da Kuteybe b. Müslim tarafından bölgeye ardı ardına düzenlenen akınlar neticesinde şehir fethedilmiştir (Nerşahi, 1351: 61–66; Gibb, 1970: 31–36; İbnü'l-Esir, c: IV, 2008: 216–217). 10 Şubat 1220'de Cengiz Han şehri ele geçirerek yağmalatmış,¹⁸ bu nedenden ötürü uzun bir süre, Timurlular dönemi de dâhil olmak üzere Buhara, bölgenin siyasi hayatında önemsiz bir şehir olarak kalmıştır.¹⁹ Şehrin nispeten gelişimi ancak Nakşibendîliğin ortaya çıkışı ve Timurlu Uluğ Bey'in şehrin merkezinde bir medrese yaptırması sayesinde gerçekleşmiştir. Muhammed Han Şibanî'nin 1500 yılında ele geçirmesiyle Buhara'da Şibanîler devri başlamış ve Ubeydullah Han (1533–1539) tarafından başkent yapılmıştır. 1551–1557 yılları arasında bu özelliğini yitirmiş, ancak II. Abdullah Han (1583–1598) şehri tekrar başkent yapmıştır.²⁰ Bu hanedan döneminde Buhara siyasi ve entelektüel hayatın yeniden merkezi olmuş, sonraki hanedanlık (Canoğulları veya Astrahanîler) döneminde de şehir başkentlik konumunu sürdürmüş ve bu özelliğini incelediğimiz dönemde de korumuştur.

Buhara şehrinde sulama işleri XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ciddi gelişme kaydetmiş, toprak yeniden ekilmeye başlanmıştır (Muhammadcanov, 1978: 108–111). Toprağın etkin şekilde kullanımında Zerefşan'dan açılan Şehr-i Rud Kanalı önemli bir yer tutar. Bu kanal emirliğin en büyük kanalıdır. Ancak kanalın getirdiği su, şehir halkı tarafından içme suyu da dâhil olmak üzere her türlü ihtiyacı gidermekte kullanıldığından pek çok hastalığa sebebiyet vermektedir.

¹⁸ Bu yağmalamadan sonra şehir yakılmış, sadece tuğladan inşa edilmiş cami ile birkaç saray ayakta kalabilmiştir. (Cüveynî, 1999, 135; D'Ohsson, 2006: 106; Barthold, 1990: 436).

¹⁹ Şehirden 1333 yılında geçen İbn Batuta şehir hakkında şunları söyler: “Buhara şehri vaktiyle Mâverâünnehr'in merkezi olup Irak hükümdarlarının cediti Cengiz Han tarafından tahrip edilmiştir. Şimdi büyük bir kısmı virandır.” (Et-Tanci, 1993: 253).

²⁰ Yuri Bregel, “Bukhara: After the Mongol Invasion”, *Elr*, <http://www.iranica.com> (15.08.2008).

Nüfus açısından Buhara şehri o dönemde Asya'da bulunan sayılı şehirlerden biriydi. Ancak şehrin nüfusu bazı dönemlerde artarken bazı dönemlerde azalmıştır. Mesela XVIII. yüzyılın ilk yarısında, iç savaş, iktisadi buhran ve dıştan gelen istilalar²¹ neticesinde nüfus azalmış ve Buhara'da sadece iki mahalle kalmıştır. Anlaşılan o ki, XVIII. yüzyılın sonuna doğru, Buhara'yı terk etmiş olan insanların da geri dönmesiyle nüfus tekrar kalabalıklaşmıştır. Buhara şehrinin kalabalıklaşması Mangıt Hanedanlığı döneminde, özellikle Şah Murad (1785–1800) döneminde yeni göç dalgalarıyla artmıştır. Şah Murad'ın 1789 yılında Merv şehrini tahrip ederek buranın halkını (sayı 17.000–30.000 arası) Buhara'ya göç ettirmesi şehri kalabalıklaştırmıştır (Suhareva, 1958: 76–77). Ayrıca Harezm'den de çok sayıda Özbek ve Türkmen şehre yerleştirilmiştir. Burnes biraz abartılı olsa da şehrin nüfusunun 150.000 civarında olduğunu ifade eder (Burnes, c: II, 1992: 184). Khanikoff'un hesaplamalarına göre 1840'lı yıllarda nüfusu yaklaşık 60.000–70.000 olup ev sayısı da yaklaşık 2.500'dür (Khanikoff, 1845: 123).²² Aslında şehir nüfusunu hane halkını temel alarak hesaplamak belki de en doğrusudur. Eserinde böyle bir yöntem takip eden ve 1870'li yıllara ait bilgi veren Trotter Buhara'da yaklaşık 15.000 ev bulunduğunu belirterek hane halkını 5 kişi almış ve şehir nüfusunu 75.000 olarak hesaplamıştır (Trotter, 1995: 105). XIX. yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklarda şehrin nüfusunun 3/4'ünün Tacik olduğu belirtilmektedir.

Buhara şehrinin çevresi yaklaşık 12 kilometre olup suru 7,5 metre yüksekliğinde, 3,2 metre eninde ve 3,3 metre kalınlığında balçıktan bir duvardır. Bu surda bulunan 11 kapıdan Buhara'ya giriş yapılır. Bu kapıların isimleri şöyledir: 1- Mezar, 2- Kavle veya Karşı, 3- Sallahane, 4- Namazgâh, 5- Şeyh Celal, 6- Karagöl, 7- Oğlan, 8- Şirgiran, 9- Telipeh, 10- İmam, 11- Semerkand.

²¹ 1723 yılında Kalmuk istilasından kaçan Kazakların gelişi ile 1740 yılında Nadir Şah'ın istilası dış etkenlerdir.

²² Buhara'da ilk nüfus sayımı 1926 yılında yapılmıştır ve bu tarihe kadar elimizde herhangi bir resmî ve kesin bilgi bulunmamaktadır. Khanikoff'un verdiği bilgi ise kendi hesaplamaları ve yetkililerden aldığı tahmini rakamlara dayanmaktadır. 1926 nüfus sayımına göre Buhara şehrinde 11.901 hane, 13.491 aile, 46.706 insan, 41.839 yerel yerleşimci vardır (Suhareva, 1958: 71). Ancak bu sayı da incelediğimiz dönem açısından gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü sayımın yapıldığı yıl olan 1926'da Buhara başkent olma niteliğini çoktan kaybetmiş ve pek çok devlet görevlisi maiyetleri ile birlikte Buhara'dan ayrılmış, ayrıca düzenli ordu birlikleri, din adamı ve öğrenciler de yeni başkente gitmek için eski başkenti terk etmek durumunda kalmışlardır.

Şehrin kurulduğu alan 1.564.875 sacenkaredir.²³ Buhara, Şehr-i Enderun ve Şehr-i Birun olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Şehrin en önemli mahallelerinin isimleri Cuybar, Hıyaban, Mirekan, Malkuşan ve Sabungiran'dır (Vambery, 1865: 413). Şehirde 13 mezarlık, 360 cami,²⁴ 360 mahalle, 60 tanesi büyük olmak üzere 103 medrese²⁵, 24'ü taştan diğerleri ahşap olan 38 kervansaray, 16 hamam, beşi taştan dördü ahşap 9 tane *tim*²⁶ ve başta ekmek, süt, kömür, ip, bıçak ve at koşumu satışlarının yapıldığı 45 civarında pazar vardır.

Buhara'nın sokakları oldukça dardır. Eversman'ın ifadesine göre, iki insan yan yana zor geçer; en geniş yerinde bile iki devenin yan yana geçmesi imkânsızdır ve mutlaka biri kenara çekilmek zorundadır (Eversmann, 1823: 71). Evler ise genelde 2 katlı olup balçıktan yapılmıştır. Çatı pek olmaz ve pencere de çok az bulunurdu.

N. Khanikoff Buhara'nın sekiz, Abdulkerim Buhari, Mir İzzetullah ve Alexander Burnes ise yedi tümeden meydana geldiğini ifade eder. İlk yazarımız bu tümenlerin isimlerini vermezken Buhari tümen isimlerini şöyle sıralar: 1- Karagöl, 2- Laklaka, 3- Hayrabad, 4- Abkent, 5- Gicduvan, 6- Harguş, 7- Zendeni (Boukhary, 1876: 171).²⁷

Başkent olması nedeniyle hükümet binaları da bu şehirdedir. Bunların en önemlileri, emirin sarayı Erk ve Zindandır. Rigistan'ın yanındaki bir tepenin üzerinde, kare şeklinde kurulan erkte emir ve üst düzey memurlar ile onların maiyeti yaşar (Khanikoff, 1845: 101). Erkte ayrıca üç cami, kaleye su sağlayan bir *ab-hane* ile büyük suç işleyenlerin atıldığı ve içinde kenelerin bulunduğu *kene-hane* vardır. İkinci

²³ 1 sacen 2,1336 metredir (<http://www.unc.edu/~rowlett/units/dictS.html>, 30.07.2008).

²⁴ Genel kaniya göre, Buhara'da her mahallede bir cami olduğundan cami sayısı mahalle sayısını bize verecektir. N. Khanikoff (1845: 100) ve Eversmann'ın (1823: 73) tespitlerine göre şehirde 360 cami vardır. A. Vambery de Buhara'da 365 cami olduğundan söz eder (Vambery, 1865: 414). Ancak Suhareva bu sayıları abartılı bulur. Onun hesaplamalarına göre şehirdeki mahalle sayısı 217'dir ve bazı mahallelerin de camisi yoktur (Suhareva, 1958: 68).

²⁵ Khanikoff bu rakamı verirken, Eversmann (1823: 73) medrese sayısının 285, Fraser ise (1984: İlave 92) yaklaşık 80 tane olduğunu ifade eder. Vambery de sayıyı 80 olarak verir (Vambery, 1865: 414).

²⁶ Kervansarayın yerel lisandaki diğer adı olan *tim* belirli malların satış yeridir.

²⁷ Buhara'nın tümenlerinin isimleri konusunda seyyahlarımızın ifadeleri biraz farklıdır. Mesela 22 Nisan 1813 tarihinde Buhara'ya gelen Mir İzzetullah tümen sayısını yedi olarak verir ve şu isimleri sıralar: 1- Gicduvan, 2- Vanghari, 3- Heyrguş, 4- Veykent, 5- Ramiten, 6- Zendeni 7- Vervanzi (Mir İzzet Ullah, 1843: 334). 1832 yılında Buhara Emirliği'nde bulunan Alexander Burnes de tümen sayısını yedi olarak verir ve şu isimleri zikreder: 1- Rametun, 2- Zendeni, 3- Vafkent, 4- Vardanzi, 5- Hayrabad, 6- Vangazi, 7- Gicduvan (Burnes, c: II, 1992: 369).

önemli yapı ise zindandır. Sarayın doğusunda yer alan bu bina iki kısımdır. Birinci kısım Zindan-ı Bâlâ (Yukarı Zindan), ikincisi ise Zindan-ı Pâyin (Aşağı Zindan)'dir. Sarayın önündeki meydan ise Rigistan olarak isimlendirilir ve suçlulara ölüm cezaları burada uygulanırdı. Şehir merkezinde ayrıca kubbesinin taş ve mermerden yapıldığı bir çarşı vardır. Bu çarşı içinde dört sokak yer alır ve onlardan birinde kitapçılar bulunur (Fraser, 1984: İlave 92). Çarşıda normal pazarın her gün, at pazarının ise Pazartesi, Perşembe ve Cumartesi günleri kurulması ile şehir canlı bir alışveriş merkezi haline gelir.

1.2.2. Semerkand

Zerefşan Nehri'nin güney kıyısında kurulmuş olan Semerkand şehri Buhara'nın doğusunda ve ona 240 kilometre mesafededir. İki şehir arasında Kermine, Ziyaeddin ve Kette-Kurgan şehirleri bulunur. Aslında Semerkand şehrinin eski yeri şimdiki yerinden yaklaşık 2,5 km mesafede olup Kale-i Efrasyab olarak bilinirdi. Ancak 1220 yılında Buhara'dan sonra Semerkand'ın da Moğollar tarafından tahribi şehre büyük zarar vermiş²⁸ ve şehir daha sonra bugünkü yerinde yeniden inşa edilmiştir.

Şehrin önemi esas Timur'dan gelir. Onun 1371 yılında başkent yapması ve etrafına muhkem bir sur inşa ettirmesi ile Semerkand oldukça kalabalıklaşmış ve gelişmişti.²⁹ Timur Semerkand'ın diğer İslam dünyası şehirlerinden üstünlüğünü ve bu şehrin merkez olduğunu tasvir etmek için şehrin çevresinde Mısır, Şam, Şiraz, Sultaniye ve Bağdat ismini taşıyan köyler kurdurmuştu (İbn Arabşah, 2536: 308; Barthold, 1965: 195). Ancak Timurluların son döneminde başkentliğini kaybeden şehir, 1501 yılında Muhammed Han Şibanî'nin fethi ile kesin olarak Özbeklerin kontrolüne geçmiştir. Başkentliği bırakmasıyla sürekli güç kaybeden Semerkand, nüfus olarak da azalmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında kötü gidiş en üst seviyesine ulaşmıştır.³⁰

²⁸ Şehir tahrip edilip yakılmış, halkının bir kısmı katledilmiştir. Geri kalan halktan 30.000 kadar sanatkâr Cengiz Han'ın oğulları ile yakınlarına verilmiş, aynı miktarda insan da kuşatma hizmetine alınmışlardır. Geri kalan halkın ise şehre dönmesine izin verilmiş, ancak bu halk şehirden birkaç defa daha sürülerek şehir ıssızlaştırılmıştır (Cüveyni, 1999: 145–146; D'Ohsson, 2006: 106–17; Barthold: 1990: 439).

²⁹ Timur Harezm seferinde başarılı olunca Ürgenç şehrini tamamen tahrip ettirip bütün ahaliyi Semerkand'a göç ettirmiş ve şehrin kalabalıklaşmasını sağlamıştır (İbn Arabşah, 2536: 35–36; Suhareva, 1976: 132).

³⁰ Mir İzzetullah bu konuda şöyle der: "Semerkand Şah Murad zamanına değin harap bir haldeydi ve medreseler sadece kurtlarla aslanların uğrak yeriydi." (Mir İzzet Ullah, 1843: 329). Barthold da

Ancak XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Şah Murad döneminde, şehrin tekrar nüfusu kalabalıklaşmış ve kapladığı alan da artış kaydetmiştir.

Şehrin bir diğer önemi ise emirliğin başkentten sonraki en önemli yerleşim merkezi olmasından ileri gelmekteydi. Burası ticaret ve el sanatları üretimi açısından emirlik ekonomisine büyük katkı sağlamaktaydı. Diğer bir önemi ise Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen bazı önemli din adamlarının, mesela Şah-ı Zinde, mezarlarının bu şehirde olmasından ötürüydü.

Semer kand'ın çevresi yaklaşık 77 kilometre olup Buhara'ya göre daha geniş bir alan kaplar; bunun nedeni ise bağ ve bahçe miktarının sayıca fazla olmasındandır. Şehrin nüfusunu Meyendorf 50.000 olarak verirken (Meyendorf, 2004: 31), Khanikoff yaklaşık 25.000–30.000 kişi olarak hesaplamıştır (Khanikoff, 1845: 135). Kasım 1868 yılında General K. P. Kaufman idaresindeki Ruslar Semer kand'ı işgal ettiklerinde ise nüfus yaklaşık 55.000'di (Frantz Grenet, "Samarqand", *EIr*, <http://www.iranica.com>, 11.05.2008).

Semer kand şehrinin dikdörtgen şeklinde bir suru vardı. Timur döneminde yapılan bu sur XX. yüzyılın başına kadar varlığını korumuştur. Uluğ Bey döneminde ise, hâlâ Efrasyab Kalesi'nde yaşayan halk yeni kaleye nakledilmiş, eski kale tamamen terk edilmiştir (Suhareva, 1979: 86). Semer kand Kalesi'ne 6 kapıdan girilir: 1- Buhara, 2- Paykuba, 3- Hz. Şah-ı Zinde, 4- Kalenderhane, 5- Suzen Giran, 6- Hoca Ahrar.

W. Barthold'un ifadesine göre, XVIII. yüzyılda Semer kand şehri yedi tünden oluşmaktaydı. Onların isimleri Şavdar, Şiraz, Aliabad, Enhar, Yar-Yıllak, Sugudikalyan ve Aferinkent'tir (Barthold, 1965: 193). Emirlikte 1832 yılında bulunan Alexander Burnes ise şehrin beş tünden oluştuğunu belirtir ve şu isimleri sıralar: Şiraz, Sohud, Aferinkent, Enhar ve Şavdar (Burnes, c: II, 1992: 369). Bu tümenlerden Şavdar ve Enhar, Zerefşan ve Kara-Derya'nın güneyinde; Aferinkent, Kara-Derya ile Ak-Derya arasında, diğerleri ise Zerefşan ile Ak-Derya'nın kuzey tarafındadır. En gelişmiş Enhar tümeni olup bunun nedeni Timur ve evlatlarının bu tümene çok önem

---

benzeri ifadeler kullanır: "Semer kand tam bir hayalet şehre dönüşmüş ve şehirde neredeyse yaşayan tek bir canlı bile kalmamıştır" (Barthold, 2006: 37).

vermeleri ve burada geniş bir sulama ağı kurmalarındır. Şehrin en önemli yapıları, şehri çevreleyen sur, Timur'un mezarı ve medreselerdir.

Muhammed Han Şibanî'den itibaren aslında şehre özel bir önem verilmiş, hem hükümdarlar hem de devlet büyükleri Semerkand'da dikkate değer yatırımlar yapmışlardır. Özellikle, XVII. yüzyılda yaşayan devlet büyüklerinden Yalang-Tuş Biy Atalık, isimleri Şirdar ve Tilla-Kari olan şehrin iki büyük medresesini inşa ettirmiştir (Suhareva, 1976: 138; Babacanov vd., 1988: 164-165). Ayrıca şehirde atalığın ismiyle anılan bir mahalle de mevcuttur. Mangıtlar idaresindeki emirlik tarihi boyunca ise Semerkand'ın gelişmesiyle en çok Şah Murad alakadar olmuştur. Hem emirlik yönetimine gelmeden önceki Semerkand valiliği sırasında, hem de emir olduğu dönemde Semerkand'ın nüfusunun artmasına ve gelişmesine önem veren Şah Murad, şehri başkentten sonra emirliğin ikinci önemli kenti haline getirmiştir (Suhareva, 1976: 134). Onun döneminden itibaren başta Ura-Tübe şehriden Özbek Kırk-Yüz kabilesi olmak üzere Kültepe, Zamin, Yamin, Karşı, Kette-Kurgan, Şehrisebz ve Taşkent halkından insanlar grup grup buraya göç ettirilerek her bir gruba geldikleri yerin ismini taşıyan ayrı bir mahalle tahsis edilmiştir. Bu göçmenler genelde şehrin kuzey ve doğu kesimlerine yerleştirilmişler, güney ve batı kısımlar eski yerleşimcilere münhasır kalmıştır. Bu göçlerle birlikte Semerkand şehrindeki Özbek nüfus oldukça artmış, ancak Tacik nüfus hâlâ baskınlığını korumuştur.

1.2.3. Karşı

Araplar tarafından Nesef, İranlılar tarafından Nahşeb olarak adlandırılan şehir incelediğimiz dönemde Karşı ismiyle maruf olup kelime Babür'ün belirttiğine göre Moğolcadır.³¹ Karşı şehri Buhara'nın güneydoğusunda olup Şehrisebz'den yaklaşık 165 kilometre batıda, Kaşka-Derya Nehri kenarındadır. Rıza Kulu Hidayet, Karşı şehrinin Buhara'nın 18 fersah³² güneyinde, Semerkand ve Buhara'dan üç günlük mesafede, Şehrisebz'den ise 2 günlük mesafede olduğunu belirtir (Hidayet, 1385: 116). Kabil ve Kandahar'dan Semerkand'a gitmek isteyen bütün tüccar ve kabileler mutlaka Karşı şehriden geçmek zorundadırlar.

³¹ Babür'ün ifadesine göre Karşı Moğolcada "mezar" demektir (Babür, c: I, 1987: 52). Ancak aşağıda da belirtileceği üzere diğer kaynaklar kelimenin anlamının "saray" olduğuna vurgu yaparlar.

³² 1 fersah (parasang) yaklaşık 6 km'dir (<http://www.unc.edu/~rowlett/units/dictP.html>, 30.07.2008).

Şehrin kuruluşu XIV. yüzyıla dayanır. Bu yüzyılda Moğol Kebek Han ve Kazan Han kendilerine Nesef'te birer saray yaptırdılar. Bu saray şehirden yaklaşık 2 fersah uzaklıktaydı. Bu mevki Kebek Han 'Saray' manasına gelen 'Karşı' olarak isimlendirdi. Böylece 'Karşı' şehri ortaya çıkmış oldu (Bartold, 1965: 207; Doerfer, c: III, 1967: 442–443 [No: 1460]). Timur devrinde ise burası dönemin meşhur ulemasından Hoca Ubeydullah Ahrar'a tahsis edilmişti. Muhammed Rahim Han tarafından emirlik topraklarına katılan şehrin Danyal Biy dönemindeki yöneticisi, Abdülkerim'in belirttiğine göre, Toktamış Biy'dir (Boukhary, 1876: 125–126).

Karşı şehrinin nüfusu, Burnes'e göre, yaklaşık 10.000 kişidir (Burnes, c: I, 1992: 261).³³ Kuzeyinden geçen Kaşka-Derya Nehri ve bu nehirden açılan kanalların sulayarak verimli kıldığı şehrin üç katman suru vardır. Birinci katman kaleyi şehirden, ikinci katman eski şehre ait bölgelerden, üçüncü katman da yeni şehri çevresindeki köylerden ayırır (Khanikoff, 1845: 139–140). Ancak bölgeyi ziyareti sırasında Karşı şehrine de uğrayan Vambery şehrin hiç suru olmadığını eserinde zikreder (Vambery: 1865: 264). İç şehrin surunda dört giriş kapısı vardır. Strange bu kapıların eski isimlerini şöyle sıralar: Necariye, Semerkand, Keş ve Gubedhin (Strange, 1905: 470). Suhareva ise XIX. yüzyıldaki isimlerini "kuzeydoğu kapısı Tutak (Kuyuk), güneydoğu kapısı Şarşarya (Yengi Dervaza), güney kapısı Karlıkhane ve kuzeybatı kapısı Çarimgar (Hiyaban)" olarak verir (Suhareva, 1958: 114). Karşı'nın kalesi Buhara'dan daha büyüktür. Şehrin çevresi yaklaşık 10 kilometredir. Şehirde 3 medrese, bir Ulu Cami, bir hamam, bir çarşı/bedesten ve üç kervansaray bulunur.

Karşı önemli bir ticaret şehridir. Vambery'nin ifadesine göre, Karşı emirliğin ikinci önemli şehridir ve bu önemi siyasetten olduğu kadar ticaretten de kaynaklanır (Vambery, 1979: xxxi). Ticaret şehri olarak ün yapmasının başlıca sebebi buranın Afgan Türkistanı'na giden kervan yolu üzerinde olmasıdır. Başkentte satılan kırlangıç, tilki ve kuzuların kürkleri için bir depo merkezidir. Karşı şehrinin ticari

³³ Ancak Mirza Şems Buharayı nüfus miktarını 40.000 (Buharayı, 1377: 120), Vambery ise 25.000 (Vambery: 1865. 265) olarak verir. Anlaşılan o ki, Burnes'ün ziyaretinden sonra merkezî otoritenin güçlenmesi ve ticaret sayesinde şehrin nüfusu katlanmıştır. Ayrıca yazarlarımızın şehre bağlı yerlerde yaşayan göçebeleri bu sayıya dâhil edip etmediklerini bilmiyoruz. Çünkü yaz aylarında şehirden ayrılan göçebeler, kışın tekrar şehre dönüyorlar ve şehrin nüfusunu neredeyse iki katına çıkarıyorlardı.

faaliyetlerinde kurutulmuş meyveler, ham ve iplik haline gelmiş pamuk, tütün ve ipek de önemli bir yer tutar (Meyendorf, 2004: 32). Ayrıca şehir *alaca* denilen bir tür elbisenin emirlikteki en önemli üretim merkezidir ve Karşı'da üretilen bıçaklar oldukça meşhurdur (Trotter, 1995: 130–131). Karşı, Buhara Emirliği'nin önemli ticaret ve endüstri şehri olmasının yanı sıra ülkenin ikinci büyük siyasi merkezidir. Bu önem Buhara tahtının varisinin ikametgâhının bu şehir olmasından ileri gelir. Karşı, Mangıtlar döneminde Emir Haydar ve Nasrullah'a şehzade sancaklığı yapmıştır. Her ikisi de emir oluncaya kadarki dönemini bu şehirde geçirmiştir. Onlar buraya veliaht olarak bey rütbesiyle gönderilmişlerdir. Şehrin bir diğer önemi de etnik yapısının Buhara'ya göre daha homojen olmasıdır. Baskın grup Özbeklerdir. Özbekler içinde de en kalabalık kabile hem şehir hem de kırsal kesimde Mangıtlardır. Belki de bu yüzden veliaht şehri olarak burası kabul görmüştür. Özbeklerden başka şehirde Tacikler, Hintliler, Afganlar ve Yahudiler de yaşamaktadır.

1.2.4. Şehrisebz

Şehrin eski ismi Keş olup XIV. yüzyıldan itibaren “Yeşil-Şehir” anlamına gelen Şehrisebz ismini almıştır (Bartold, 1965: 207). Semerkand-Tirmiz yolu üzerinde bulunan Şehrisebz, Buhara'ya 40 fersah, Semerkand'a ise 30 fersaktır (Boukhary, 1876: 172). Buhara ile arasında çöl, Semerkand ile de arasında geçitleri kolay savunulabilir sıra dağlar olduğundan Şehrisebz merkezî yönetimden nispeten bağımsız hareket etme imkânına her zaman için sahip olmuştur. Aşağıda da değineceğimiz üzere, şehrin bu coğrafi özelliği sürekli isyan çıkarmasına ve Buhara yönetimini en çok uğraştıran şehirlerin başında gelmesine sebebiyet vermiştir.

Şehir, Kaşka Derya Nehri'nin yukarı mecrasında bulunur ve bu nehirden açılan kanallar vasıtasıyla sulanır. Arazi oldukça verimlidir. Şehrisebz'deki tarlalar bol miktarda pirinç mahsulü vermektedir (Burnes, c: II, 1992: 162). Ayrıca karabiberi ile de meşhurdur.

Khanikoff'un belirttiğine göre, şehrin alanı 40 mil²'dir (Khanikoff, 1845: 8). Şehrin bir suru vardır ve kale dikdörtgen şeklindedir. Şehrisebz Kalesi'nin 6 kapısı vardır. Bunlar; kalenin kuzeyinde Semerkand veya Kitap, batısında Çırakçı, güneyinde Yeke-Bağ, doğusunda Gün-Çıkar'dır. Bunlardan başka kuzeyde Kalmuk diye ikinci

bir kapı ve güneydoğuda da Simhane isimli başka bir kapı daha vardır (Suhareva, 1958: 130).

Şehrisebz 52 mahalledir. Buhara'da olduğu gibi mahallelerin hacmi küçüktür. En büyüğü 100 haneden biraz fazladır. En küçüğü ise 20–30 hanedir. Şehrisebzlıların özel yaşamında eski bir gelenek gereği şehir iki kısma ayrılmıştır: kuzey (Yukarı Tümen veya Üç-Urug) ve güney (Pest-Tümen veya Kazak). Her iki kısım arasında eskiye dayanan bir rekabet ve ihtilaf vardır. Şehrisebz nüfusunu, Fraser 20.000–30.000 kişi olarak tahmin etmiştir (Fraser, 1984: İlave 100). Şehir halkının büyük çoğunluğunu Özbek-Keneges Kabilesi üyeleri oluşturur. Buhara emirleri savaşa gidecekleri zaman kendi askerlerinin çoğunu bu kabileden toplarlardı. Onlar savaşta cesur olmalarıyla meşhurdurlar (Buharayı, 1377: 126). İkinci önemli unsur ise Taciklerdir.

Şehrin önemi Timur'un doğum yeri olmasından ileri gelir.³⁴ Bu yüzden, Babür'ün ifadesine göre, Timur bu şehri başkent yapmak için şehre oldukça büyük yatırımlar yapmış, ancak Şehrisebz'in Semerkand kadar gelişme kabiliyeti olmadığından büyük cihangir bu düşüncesinden vazgeçmiştir (Babür, c: I, 1987: 51–52). Burası Timur için daha çok yazlık ikametgâh vazifesi görmüştür. Timur döneminden XVIII. yüzyıla kadar aynı bölgede bulunan Karşı şehrine göre daha çok gelişmesinin nedeni bu şehre verilen özel önemdir. Şibanî Han döneminden itibaren Şehrisebz'e her zaman için hanedan üyesi bir şehzade yönetici olarak atanırken, Karşı şehrine eyalet sistemi içinde Buhara'ya tabi olarak bir *daruga*³⁵ tayin edilmiştir. XVIII. yüzyılda yönetim Mangıt Hanedanlığı'na geçince durum değişmiştir. 1752'de Muhammed Rahim Han'ın Şehrisebz'i ele geçirmesiyle buraya yönetici olarak *hâkim* atanmıştır. Ancak burada yaşayan Özbek Keneges Kabilesi Mangıt yönetimini kabullenmemiş ve fırsat buldukça isyan etmiştir. Bu sebeple şehir sürekli tahribat görmüş ve güç kaybetmiştir. Merkezî yönetime tabi olduğu dönemlerde de zaten bu tabiiyet çoğu zaman sözde kalmıştır. Özellikle Emir Nasrullah Şehrisebz'in kontrol altına alınması ile çok

³⁴ İbn Arabşah'ın ifadesine göre Timur bu şehre bağlı Hoca Ilgar köyünde 736/1336 senesinde dünyaya gelmiştir (İbn Arabşah, 2536: 4).

³⁵ Askerî vali anlamına gelen terim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Manz, 1985: 59–69; Lambton, "Daruga", *EF*, c: II, 1991: 162–163.

uğraşmış, ancak emirliğinin son yıllarında (1856) şehirde tam hâkimiyet sağlayabilmiştir.

1.2.5. Kermine

Miyankal Vadisi'nde yer alan ve Zerefşan Nehri'nin sol yakasında bulunan Kermine şehri Buhara'ya 100 kilometre, Kette-Kurgan üzerinden de Semerkand'a 160 kilometre mesafededir (Trotter, 1995: 128). Mir İzzetullah'ın belirttiğine göre kare şeklindeki şehrin kalesi II. Abdullah Han zamanında inşa edilmiştir (Mir İzzet Ullah, 1843: 331). Kermine, kuzeyinden geçen Zerefşan Nehri ile sulanır. Güneyi ise çöldür. Mangıt şehzadelerinden bazıları burada valilik yapmışlardır. Mesela Emir Haydar'ın üçüncü oğlu Hüseyin, emir olmadan önce Kermine valisiydi (Buharayı, 1377: 88). Ayrıca Emir Muzafferüddin de emir olmadan önce bu şehrin valiliğini üstlenmişti. Burnes'ün tahminlerine göre şehrin nüfusu yaklaşık 2.500 kişidir (Burnes, c: II, 1992: 184).

1.2.6. Hisar

Barthold'un ifadesine göre Moğollar geldikten sonra kurulan Hisar şehri Şehrisebz'in güneydoğusunda yer alır. Emirliğin doğu bölgesinde yer alan şehrin ismi konusunda kaynaklarda birliktelik yoktur. Kimi kaynaklar şehre Hisar (Gissar) derken bazı kaynaklar Hisar-ı Şadman demektedir. Aslında Hisar bölgenin ismi olup Hisar-ı Şadman bu bölgenin merkezinin ismidir. Ama Hisar kelimesi kaynaklarda ikisi yerine de kullanılmıştır. Şehir Kafirihan Nehri kenarında kurulmuştur. Bu nehir şehrin içinden geçerek Amu-Derya Nehri'ne dökülür. Etrafı 1.220 metre yüksekliğindeki dağlarla çevrili olmasına rağmen Hisar şehri bir vadidedir ve toprakları oldukça verimlidir. Şehirde özellikle pirinç üretimi önemlidir. Ayrıca otağı boldur. Khanikoff şehrin alanının 430 mil² olduğunu eserinde belirtir (Khanikoff, 1845: 8). Sakinleri Hitay-Kıpçak Özbekleri olup şehirde 3.000 hane vardır.

Şehir Özbeklerin kontrolüne II. Abdullah Han zamanında geçmiştir. Mangıtlar idaresine ise Muhammed Rahim Han zamanında 1758'de girmiştir. Ancak devlete çok güçlü bağlarla bağlanmayan şehir dönem dönem isyan etmiş, merkezî yönetim de bu isyanları bastırmak için güç kullanımı ve şehrin hâkimi ile sıhriyet kurma gibi çeşitli yöntemlere başvurmuştur.

1.2.7. Belh

Tarih boyunca “şehirlerin anası” unvanına sahip Belh, Büyük İskender’in fethinden sonra *Bactria* ismiyle ün yapmıştır. İran, Orta Asya, Afganistan, Hindistan ve Çin arasındaki ticaret yollarının kesiştiği bir noktada olmasından dolayı Belh önemini hep korumuştur. Buhara’ya yaklaşık 420 kilometre mesafede olan Belh şehrinin alanı 250 mil²’dir (Khanikoff, 1845: 8). Şehir kendi adıyla bilinen (Âb-ı Belh) bir akarsu ve onun kolları sayesinde sulanır.

Cengiz Han’ın 1220 yılındaki istilasından büyük yara alan Belh, İbni Batuta’nın 1333 senesindeki bölgeyi ziyareti sırasında bile hâlâ yıkıntılar içindeydi (Et-Tancı, 1993: 267). Harap durumu ancak Timur devrinde düzelmiştir. 1369 yılında Timur’un fethinden itibaren Belh’in tarihi hep Mâverâünnehr tarihi ile birlikte gelişme kaydetmiştir. Bu durum 1873 İngiliz-Rus Antlaşması’na kadar devam etmiş, bu antlaşmayla şehrin Afganistan toprağı olduğu kabul edilmiştir.

Belh Özbeklerin hâkimiyetine Muhammed Han Şibanî döneminde girmiştir. Özbek yönetimi şehirde önemli inşaa faaliyetlerinde bulunmuştur (Mukhtarov, 1993: 45–69). Şehrin imarına verilen önem onu devletin üçüncü önemli şehri haline getirmiştir. Astrahanîler döneminde ise Belh ayrı bir güç merkezi olarak varlık göstermiş ve önemi daha da artmıştır. Bu dönemde devletin ikinci önemli şehri konumuna yükselen Belh, veliahdın yaşadığı yer olmuştur. Nadir Şah’ın Buhara Hanlığı’nı fethi sonrasında yapılan antlaşmayla İran toprağı olan şehir, 1747 yılında şahın suikast sonucu öldürülmesinden sonra İran askerleri şehri terk etmişler, böylece burada önemli oranda bir iktidar boşluğu meydana gelmiştir. Bu tarihten sonra Belh şehrinde Ming Kabilesi ile Katagan Kabilesi iktidar mücadelesine girişmişlerdir (Lee, 1996: 72).

Şehir Mangıtlar idaresine ise Muhammed Rahim Han zamanında girmiştir. 1751 yılında Afgan Ahmed Şah’ın kontrolüne giren şehir Şah Murad döneminde, 1800 yılında tekrar Buhara Emirliği’ne bağlanmış, ancak 1868’de şehir tekrar ve kesin olarak elden çıkmıştır (V. Fourniau, “Balkh: From the Mongols to Modern Times”, *EIr*, <http://www.iranica.com>, 26.05.2008). 1832’de bölgede bulunan Burnes şehrin nüfusunun 2.000’i geçmediğini ifade eder (Burnes, c: I, 1992: 238).

1.2.8. Endhuy

Bugün kuzeybatı Afganistan'da bulunan şehre Endhud da denilmektedir. Herat ile Buhara arasında yer alan Endhuy şehri coğrafi olarak Horasan'a bağlıdır. Karakum Çölü'nün güneyinde yer alan şehrin kenarından Endhuy Nehri geçer. Her ne kadar nehir, şehir için yetersiz kalsa da yine de Endhuy için önemini korur (D. N. Wilber, "Andkuy", *EIr*, <http://www.iranica.com>, 09.06.2008). Su yetersizliği sebebiyle halkı daha çok hayvan yetiştiriciliği ile meşgul olmuştur. Amu-Derya'ya uzaklığı 30 km olup şehrin alanı 30 mil²'dir (Khanikoff, 1845, 8). Küçük bir kalesi vardır. Kalenin dışında ise mahalleler, pazarlar, camiler ve medreseler bulunur. Halkı genelde Tacik'tir.

Nadir Şah'ın oğlu Rıza Kulu 1737'de Belh ve Endhuy üzerine yürüyerek buraları ele geçirmiştir. Daha sonra Nadir Şah Türkistan seferine çıkıp Buhara Hanı Ebu'l-Feyz'i kendine tabi kılınca, yapılan anlaşma gereğince Ceyhun'un güneyi, Endhuy da dâhil olmak üzere, İran'a bağlanmıştır. 1751'de Afgan Ahmed Şah'ın egemenliğine giren şehir Şah Murad döneminde, 1781 yılında Buhara Emirliği'ne bağlanmış ve 1860 yılına kadar bu bağlılık devam etmiştir.

1.2.9. Cizak

Dizeh, Cizeh ve Dizak da denilen Cizak şehrinin ismi Sogd dilinde "küçük kale" manasındadır. Nura-Dağ'ın kuzeyinde bulunan şehir Semerkand'ın kuzeydoğusuna düşer. Rıza Kulu Hidayet'in ifadesine göre şehir Semerkand'a 11 fersah uzaklıktadır (Hidayet, 1385: 119). Hokand ve Taşkent'i Semerkand'a bağlayan hat ve İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı oldukça gelişen Cizak şehri zamanla önemli bir ticaret kenti olmuştur. Şehrin Zeferşan Nehri'nden açılan Kara-Derya kanalı sayesinde toprakları sulanır (Khanikoff, 1845: 40). Şehrin etrafını çevreleyen bir sur vardır. Burnes'ün verdiği bilgiye göre şehrin nüfusu 2.500'den azdır (Burnes, c: II, 1992: 184).

Cizak ve Ura-Tübe şehirleri Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı arasında uzun mücadelelere neden olmuştur. Sonunda Cizak, Buhara Emirliği'ne Ura-Tübe de Hokand Hanlığı'na bağlanarak iki devlet arasında anlaşmaya varılmıştır.

1.2.10. Çarcuy

Şehrin ismi aslında Çaharcuy olup Çarcuy onun bozulmuş halidir. Şehrin bir diğer ismi ise Amul'dur. İsmi verdiği Amu-Derya Nehri'nin sol kıyısına 5 kilometre, Kara-Göl üzerinden Buhara'ya yaklaşık 118 kilometre uzaklıkta olan şehir Nişabur ile Merv'in Mâverâünnehr bölgesine bağlandığı yol üzerinde olmasından dolayı stratejik önemi haizdir (C. E. Bosworth, "Amol (Amuúya)", *Elr*, <http://www.iranica.com>, 09.06.2008). Özellikle Araplar ile Nadir Şah'ın Mâverâünnehr bölgesini istilalarında Çarcuy şehri istilacılar için önemli bir askerî üs vazifesi görmüştür. Buharayı'nın ifadesine göre, şehrin nüfusu 50.000'i aşkındır (Buharayı, 1377: 127).

Şehirde özellikle bölge Türkmenlerinin geldikleri büyük bir pazar vardır. Belirli aralıklarla kurulan pazaryeri şehrin dışındadır. Pazarın şehrin dışında kurulma nedeni Çarcuy'un cadde ve sokaklarının büyük kalabalıkları taşıyamamasından ötürüdür. En çok rağbet gören mallar bıçak, bakır çömlek, elbise, eyer ve at koşumlarıdır (Trotter, 1995: 109). Bu yerli ticaretin yanı sıra şehir Hive Hanlığı ile de ticaretin üs noktasıdır. Ürgenç şehrinden kayıklarla Amu-Derya Nehri üzerinden getirilen mallar bu şehir üzerinden Buhara Emirliği'nin diğer şehirlerine dağılır. Şehir ayrıca emirliğin önemli bir köle ticareti merkezidir.

1.2.11. Kette-Kurgan

Miyankal Vadisi'nde yer alan Kette-Kurgan şehri Semerkand ile Kermine arasındadır. Semerkand'a uzaklığı 70 kilometre, Karşı şehrine uzaklığı 145 kilometredir. Şehrin çok muhkem bir kalesi ile hendeği vardır. Zerefşan'dan açılan Narupay (Nehr-i Pey) Kanalı sayesinde toprakları sulanır (Khanikoff, 1845: 41).

Şehir kare şeklinde olup kuzey ve güneyde bulunan iki kapıdan şehre girilir. Şehrin nüfusu Burnes'un verdiği bilgiye göre yaklaşık 2.500 kişi (Burnes, c II, 1992: 184), Trotter'in ifadesine göre 5.000 kişi (Trotter, 1995: 132) civarında olup halkı Özbek Hitay, Nayman, Kıpçak ve Kongrat kabilelerindenidir. İvanov şehrin nüfusunun daha fazla olduğunu belirtir: 5.000 hane veya 25.000 kişi (İvanov, 1937: 31). Ayrıca şehirde önemli miktarda Yahudi de ayrı bir mahalle olarak yaşamaktadır. Halk, ipek böceği yetiştiriciliği, pamuk ekimi ve pirinç üretimi ile uğraşmaktadır.

1.2.12. Ura-Tübe

Taşkent ve Hokand yolu üzerinde olan Ura-Tübe şehri stratejik öneme sahiptir. XIX. yüzyıl ile ilgili kaynaklar şehrin ismini Ura-Tübe olarak zikrederler. Ancak XVI. yüzyıl kaynaklarında şehrin ismi “Ura-Tepe” olarak geçer. Daha eski ismi ise, Babür’ün verdiği bilgiye göre, Usruşna, Usrušta veya Usruş’tur (Babür, c: I, 1987: 7–8).³⁶ Şehrin muhkem bir kalesi ve kalenin önünde de derin bir hendeği vardır. Şehrin idaresinde Özbek Yüz kabilesi önemli bir yere sahiptir.

Ura-Tübe, Mangıtlar idaresine Muhammed Rahim Han zamanında girmiştir. Ancak onun ölümünden sonra bağımsız hareket etmeye başlayan şehir sürekli Buhara Emirliği ile çatışma halinde olmuştur. Tekrar, ancak Emir Haydar döneminde Buhara’ya bağlanan Ura-Tübe, 1806 yılında Hokand’ın kontrolüne geçmiştir; ancak Hokand Hanı Alim Han şehirde yeterli güvenlik sağlamayınca Hoca Mahmud Han Yüz isyan ederek şehrin yönetimini ele geçirmiş ve Buhara Emiri Haydar’a tabi olduğunu bildirmiştir (Mir İzzet Ullah, 1843: 327). Ancak bu tabiiyet daha çok sözde olmuştur. Ura-Tübe, Buhara ile Hokand arasında hep sorun olmuş ve şehir kimi zaman Buhara’ya kimi zaman da Hokand’a tabiiyet bildirmiştir. Özellikle Emir Nasrullah döneminde Hokand Hanlığı ile sonu gelmez savaşların başlıca sebebi bu şehir olmuştur. Rusların gelişine kadar devam eden bu mücadele 1866 yılında Rusların şehri ele geçirip yönetimini Buhara Emirliği’ne devretmeleriyle sona ermiştir.

1.2.13. Merv

Merv bugün Güney Türkmenistan’da Murgab Deltası ağzında yer alır. Bu nehir hem şehrin su ihtiyacını temin eder, hem de bölgenin Afganistan ile bağlantısını sağlar. Nehir üzerinde inşa edilen Bend-i Sultan isimli baraj Merv’de yapılan tarımın hayat kaynağıdır.

İran ile Orta Asya’yı bağlayan güzergâh üzerinde yer almasından ötürü şehir stratejik öneme sahiptir. Diğer şehirler gibi Merv de Moğollar döneminde tahribata uğramış,

³⁶ Anlaşılan o ki, XIX. yüzyılın ilk yarısında da Ura-Tübe’nin eski adı bilinmekte ve belki de halk arasında da kullanılmaktaydı. Bunun en önemli delili bu dönem kaynağı olan Zafername-i Hüsrevî adlı eserde şehrin kimi zaman eski isimleriyle zikredilmesidir.

ancak Timurlular şehri tamir ederek imarına özen göstermişlerdir. Şibanî Han'ın 1505'te fethiyle şehir Özbeklerin kontrolüne geçmiş, ancak Merv aynı hükümdarın ölümüyle sonuçlanan savaşa da ev sahipliği yapmıştır. Şibanî Han'ın ölümünden sonra Safevi İran ile uzun mücadelelere sahne olan şehir, Mangıtlar idaresine Şah Murad döneminde 1785 yılında dâhil olmuştur. Buhara emiri, Merv'de birtakım güvenlik önlemleri alma ihtiyacı hissetmiş ve bu önlemlerin başında da halkın büyük bir kısmını Buhara ve çevresine göç ettirmek gelmiştir. Şehirde sadece 3.000 Sünni aile ile 2.000 Şii aile bırakmıştır (Boukhary, 1876: 141–142). 1821'de emirlikte bulunan Meyendorf'un ifadesine göre göç ettirilen kişi sayısı 25.000 civarındaydı (Meyendorf, 2004: 29). Daha sonra bu şehir emirlik yüksek memurlarının sürgün yeri olarak işlev görmüştür. Merkezde hizmetinden memnun olunmayan devlet görevlileri Merv'e sürülmüşlerdir (Buharayı, 1377: 128).

Şehrin nüfusu hakkında kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Buna göre 1770'li yıllarda Buhara Emirliği'nde bulunan Philip Efremov şehrin Mangıtlar idaresine girmeden önceki hane sayısını yaklaşık 2.000 (şehir içi), toplam nüfusunu da 15.000 olarak tahmin etmiştir (Vigasin ve Karpyuk, 1995: 198). Şah Murad ve Emir Haydar dönemlerinde yapılan göçler neticesinde şehir neredeyse harabe halini almış ve şehirde, Meyendorf'a göre sadece 500 yerleşimci ile 400 veya 500 kişilik bir garnizon kalmıştı. Özellikle Emir Haydar, şehir için hayati öneme sahip barajın tamiri ve bakımı gibi, şehrin gelişmesi için yapılması gerekenler konusunda oldukça ihmalkâr davranmıştır. Bunun nedenini tahmin etmek hiç de güç değildir. Kardeşi yüzünden uzun uğraşlar verdiği Merv şehrinin yeniden bir isyan merkezi olmasından endişe duymaktaydı. Ancak şehir onun Horasan seferlerinde stratejik bir üs, ayrıca bölgeden geçen kervanların vergilendirildiği önemli bir merkez olmuştur.

BÖLÜM 2: TARİHİ ARKA PLAN

2.1. 1747 Yılına Kadar Mangıtlar

1747 yılında Buhara’da iktidara gelmeden önce Mangıt Kabilesi ne durumdaydı? Kabile tarih sahnesine çıktığı zamanlardan itibaren daha önceki iktidarlar döneminde onların liderleri devlet içinde nasıl bir konumdaydılar? Onların 1747’den itibaren iktidar talepleri hangi meşru zemin veya zeminlere dayanmak durumundaydı ve onlar bu zemini nasıl ve hangi şartlar dâhilinde sağladılar veya yaptıkları birtakım girişimlerle sağlamaya çalıştılar? Şimdi bu ve bunun gibi soruların cevaplarını onlar hakkındaki tarihî kaynaklardan yararlanarak izini sürmeye çalışalım ve önce Deşt-i Kıpçak, daha sonra ise Mâverâünnehr merkezli tarihlerini ortaya koyalım.

2.1.1. Mangıtların Ortaya Çıkışı ve Emir Edige

Mangıt Kabilesi’nin geçmişini Cengiz Han dönemine kadar götürmek mümkündür. 1240 yılında yazılan *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde belirtildiğine göre Mangıt Kabilesi’ne ismini veren Mangıt (Mangut, Mankut, Mangutay), Alan-Kua neslinden olan Naçin Bahadır’ın oğludur (Temir, 1995: 14). Başka bir rivayete göre ise Alan-Kua’nın iki erkek evladı olmuş ve onlara Mangıt ve Kenges isimleri verilmiştir. (Kügelgen, 2002: 218). Pek çok kaynakta Cengiz Han ile ortak ataya sahip olduğu söylenen kabilenin XII. yüzyılda yaşadıkları alan Onon Nehri kıyılarıdır. Cengiz Han’ın tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte onun hizmetine giren Mangıtlar, Moğol İmparatorluğu’nun kurulmasında önemli yararlılıklar göstermişler ve imparatorluğun sol kol grubunda yer almışlardır.

Cengiz Han’ın ölümünden sonra Cuci Ulusu (Altın Orda Devleti) içinde yer alan Mangıt Kabilesi, sonraki yaşamını Deşt-i Kıpçak’ta sürdürmüş, Doğu Kıpçaklarının dili ve kültürünü benimsemiştir (Trepavlov, 2002: 53). Bu devrede Türkleşen Mangıtlar aynı zamanında Emir Edige’nin atalarından Baba Tükles zamanında da Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Onların İslamlaşmasında Seyyid Ata’nın büyük katkısı olmuştur.¹ XIII. yüzyıl sonundan itibaren, özellikle Tuda Mengü Han’dan

¹ Baba Tükles ve Seyyid Ata’nın faaliyetleri Devin Deweese tarafından müstakil olarak çalışılmıştır (DeWeese, 1994).

(1280–1287) itibaren Altın Orda içinde önemli derecede nüfuz kazanan Mangıt mirzaları han seçiminde birinci derecede söz sahibi olmuşlardır.² Bununla birlikte yine de, Mangıt Yurd'un XIV. yüzyılın sonlarına doğru oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu konuda Ebu'l-Gazi eserinde “Altın Orda’da yirmi dört kişinin hanlık yapmasından sonra iktidarın Batu soyundan Mangıtlara geçmesiyle Mangıt Yurdu oluşmuştur” (Ebu'l-Gazi, 1996: 239) ifadesini kullanır. Onun sözlerinden, Mangıtların Cuci Ulusu'nun bir parçası değil, Özbek Ulusu'nun bir parçası olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. XIV. yüzyılın sonuna doğru artık kesin olarak bir *yurt* haline gelen kabilenin başında Ak Mangıtlı Kutlu Kayalı'nın oğlu Edige (1396–1420) bulunmaktaydı.³

Mangıt Ulusu'nun başına geçen Edige (Edigü, İdiku) hakkında ilk kayıtlar 1376 yılına dayanır. Bu tarihte Altın Orda tahtında hak iddia eden Toktamış Han, Timur'dan yardım istemişti. O döneme kadar Gök Orda Hanı Urus'un hizmetinde olan Edige, taraf değiştirerek Toktamış'a tabi olmuştur. Bir müddet sonra onlar Buhara'ya gelerek Timur'a sığınmışlardır (Yakubovskiy, 2000: 147; Trepavlov, 2002: 64; Alan, 2007: 42–43). Uzun uğraşlardan sonra Altın Orda Hanı Timur Melik'i yenilgiye uğratan Toktamış devlete hâkim olabilmek için önemli bir mesafe kat etmişti. Sonunda han olmayı başaran Toktamış, Edige'yi sol kol *Emirü'l-Ümeralığına* tayin etmiştir (Alan: 2007: 49). Ne var ki Toktamış han olduktan sonra velinimetini olan Timur'a karşı harekete geçmiş ve Timurlu nüfuzunda olan Azerbaycan ve Harezmi'ye yönelik birtakım iddialarda bulunmuştur. Onun böyle bir hareket tarzı geliştirmesinde çevresindekilerin etkisi büyüktü. Toktamış, Cengiz Han neslinden ve hanlık en doğal hakkı olmasına rağmen durum Timur'a gelince farklılık arz ediyordu. Çünkü o bir Cengizli değildi, ama iktidarını bileğinin gücü ile elde etmiş fiili bir hükümdardı. Bu sırada Edige'nin Toktamış Han ile arası açılmış ve Mangıt emiri Timur'a sığınmıştır.

² Bu han döneminde göze çarpan en önemli sima Emir Nogay'dır. Devlet yönetiminde oldukça etkin olan Emir Nogay 1299 yılında Dinyeper yakınlarında yaptığı bir savaşta ölünceye kadar yaklaşık kırk yıl Altın Orda hanlarını otoritesi altında tutmayı başarabilmiştir (Yakubovskiy, 2000: 46–47; Alpargu, 2007: 11–22).

³ Ebu'l-Gazi, Edige'nin kökenini bu şekilde verirken, İbn Arabşah onun Kongrat Kabilesi'nden olduğunu ifade ediyor (İbn Arabşah, 2536: 78).

Timur'un yanında onun Toktamış üzerine sefer düzenlemesi konusunda sürekli teşviklerde bulunan Edige, zaten böyle bir niyeti olan Timur'u etkilemeyi başarmıştır. İbn Arabşah da Timur'un Altın Orda üzerine sefer düzenlenmesinde Edige'nin rolüne dikkat çeker (İbn Arabşah, 2536: 78).

Hazırlıklarını tamamlayan Timur, Deşt-i Kıpçak Seferi'ne çıkmış; Toktamış'ı öldüremese de gücünü büyük ölçüde yok etmiştir. Toktamış'ın yenilmesi üzerine Edige yurduna dönmüş ve dağılan kabilesini toparlamıştır (Trepavlov, 2001: 9–10; Alan, 2007: 55). Yalnız onun bütün Mangıtları tek çatı altında topladığını düşünmek yanlış olur. Çünkü Trepavlov'un da işaret ettiği gibi, kabilenin bir grubu diğer uluslara dâhil olmuş, bir grubu Başkırdistan'ı yaşam alanı olarak seçmiş, bir grup da Edige'ye tabi olarak Hazar Denizi'nin kuzeydoğusuna, Yayık ile Emba Nehri arasına yerleşmiştir.

Kabilenin bir kısmı kendisinden ayrılmasına rağmen Edige'nin yanında hiç de azımsanamayacak miktarda kabile üyesi bulunuyordu. 1403 yılında Semerkand'a gelen İspanyol elçisi Clavijo'nun ifadesine göre, Edige'nin 200.000'den fazla süvarisi vardı (Clavijo, 2008: 250).

Timur dönemi tarihçilerinden İbn Arabşah ise onun otoritesinin hangi boyutlarda olduğunu şu ifadeleriyle ortaya koyar: “Devlet işleri Edige'nin kurallarına göre yapılıyordu. O kimi isterse tahta çıkarıyor, istediği zaman da onu tahttan indiriyordu...” (İbn Arabşah, 2536: 91). Özellikle Altın Orda hükümdarı Urus Han'ın torunu ve Timur Melik'in oğlu Timur Kutluk 1401 yılında öldükten sonra Edige emirlerin başı olarak Gök – Orda'daki en güçlü soylu olmuştur (Aleksseev, 2006: 67; Alpargu, 2007: 25). Toktamış'ın peşini bırakmayan Emir Edige, bir kaynağın ifadesine göre onunla on beş kez savaşmış ve sonunda 1405 yılında Toktamış Han'ı öldürmeyi başarmıştır. 1405 sonu ile 1406 yılı başında ise Emir Edige Harezm üzerine sefer düzenlemiş ve burayı işgal etmiştir. Ancak o, burada kalmayarak adamlarından birini buraya tayin etmiş ve Deşt-i Kıpçak'a dönmüştür (Aka, 1994: 106). Bundan başka Rusya üzerine, özellikle Nijniy Novgorod ve Rostov şehirlerine akınlar yapan Mangıt emiri bu şehirlerde ağır tahribatlar yapmıştır. Sonunda 1419 veya 1420 yılında Toktamış'ın oğulları tarafından öldürülmüştür.

2.1.2. Ebu'l-Hayrlılar (Şibanîler) Zamanında Mangıtlar

XV. yüzyılın ilk yarısında, Doğu Deşt-i Kıpçak'ta, Altın Orda Devleti'nden nispeten bağımsız hareket eden Cuci'nin beşinci oğlu Şiban neslinden gelen hanların idaresinde başta Mangıt, Kongrat, Behrin, Nayman, Celayir, Uysun ve Hitay olmak üzere çok sayıda göçebe ve yarı göçebe Türkler ve Türkleşmiş Moğol kabileleri yaşıyorlardı. Ancak onlar tek yönetim altında olmayıp ayrı ayrı kabileler halinde hayatiyetlerini devam ettiriyorlardı. Bu kabileler ayrı ayrı anıldıklarında her biri kendi ismiyle bilinmelerine rağmen toplu olarak bahsedildiklerinde kaynaklarda hep "Özbek" olarak isimlendirilmişlerdir.⁴ Şiban neslinden gelen bu hanların en meşhuru 1412 yılında doğan Ebu'l-Hayr'dı. O 1428 yılında, başta meşhur Edige'nin torunu Vakkas Bey'in liderlik ettiği Mangıtlar olmak üzere, Özbek kabilelerinin desteğiyle Batı Sibirya'daki Tura şehrinde han ilan edildi (İvanov, 1958, 25; DeWeese, 1985: 139–140).⁵ Bu şehir onun 1446 yılına kadarki merkezi olacaktır. Onun han ilan edilmesinde kabile liderleri kadar en önemlileri seyyidler olan dinî çevreler de etkin olmuştur. Bu durum din adamlarının o dönemde sadece Türkistan'da değil, Deşt-i Kıpçak'ta da nüfuz sahibi olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bununla birlikte yine de, o sırada Özbeklerin bir kısmı Barak'ı (1423–1428) han tanıyorlardı. Ayrıca ondan başka, başta Sufî Oğlan'ın oğlu Cumaduk Han olmak üzere pek çok rakip Ebu'l-Hayr Han'a karşı cephe almıştı. Buna rağmen Ebu'l-Hayr,

⁴ Bu kaynaklara en güzel örnekler İlhanlı Ebu-Said döneminde (1316–1335) Hamdullah Kazvinî'nin kaleme aldığı *Tarih-i Güzide* adlı eserle, Timur'un tarihçilerinden Nizamüddin Şami'nin *Zafername* adlı eseridir. Ancak şurası bir gerçek ki, XIV. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar kullanılan "Özbek" teriminin tam olarak ne manaya geldiği, hangi grup ya da ırkı temsil ettiği sorusunun cevabını verebilmek güçtür. Bu belirsizlik çağdaş kaynaklarda olduğu gibi araştırma eserlerde de kendisini hissettirir. Kaynakların "Özbek" terimi konusunda farklı açıklamalar yapmasının belki de en önemli nedeni terimin farklı dönemlerde farklı anlamlar içermesi ve farklı algılanmasıdır. Mesela, Mustafa Kafalı, Altın Orda hükümdarlarından Özbek Han'ın (1313-1341) 1329 yılında Doğu Deşt-i Kıpçak'ta merkezî yönetime isyan eden Mübarek Hoca'ya karşı verdiği mücadelede kendisini destekleyen Şiban evladının bir müddet sonra "Özbek Ulusu" olarak adlandırıldığını söyler (Kafalı, 2005: 59). XVI. yüzyılda Özbek kelimesi Orta Asya'da Cengiz Han neslinden olan Şibanîlerin hanlık iddialarını destekleyen gruplara izafeten kullanılmıştır (McChesney, 1996b: 126–127). XIX. yüzyılın ilk on yılında Özbek teriminin ne anlama geldiği konusunda ise P. P. İvanov şu bilgiyi verir: "Buhara'da ve ayrıca Hive'de 'Özbek' terimi, genelde başka bir millî (halk) karakterden, mesela Tacik veya Karakalpak, farklılığı göstermek için kullanılır. Diğer durumlarda, 'Özbek' kelimesi atasal bölünmeyi göstermek için kullanılan bir terimdir: mesela Mangıt, Kıpçak, Yüz vd." (İvanov, 1937: 23).

⁵ Mahmud b. Veli'nin ifadesine göre onu 200'den fazla han ve bey destekliyordu (Alekseev, 2006: 68). Bu kabilelerin desteğini kazanmak için Ebu'l-Hayr Han evlilik yolu da dâhil olmak üzere çeşitli yöntemlere başvurmuştur.

güçlü ve karizmatik yönetimi sayesinde ve Mangıt Kabilesi'nin de desteğiyle kısa sürede bütün Şiban Ulusu üzerinde hâkimiyetini tesis etmeyi başarmıştır. Aslında diğer bazı kabilelerle birlikte Mangıtlar da önce, yine bir Şiban evladı olan Cumaduk'u hanlamışlar, ancak bir müddet sonra kendisinden memnun olmadıklarından Ebu'l-Hayr'a destek vermişler ve onun hanlığının önünü açmışlardır. Bu dönemde yukarıda da değindiğimiz üzere kabilenin başında Edige'nin torunu Vakkas Biy bulunuyordu ve İvanov'un ifadesine göre birliğin ismi artık Nogay Ulusu olmuştu (İvanov, 1958: 25).⁶ Ebu'l-Hayr Han ağırlıklı olarak Seyhun Nehri'nin aşağı mecralarında yaşamını sürdürürken Vakkas Biy kabilesi ile birlikte Volga Nehri ile Ural Nehri arasında bulunuyordu. Kendisini desteklemesinden ötürü Ebu'l-Hayr, Vakkas'ı beylerbeyi konumuna yükseltmiş, ayrıca Seyhun boyundaki Özkend'in yöneticiliğini de ona vermişti (Trepavlov, 2002: 98).

Mangıtların da desteğine sahip olan Ebu'l-Hayr Han, Deşt-i Kıpçak'ta kontrolü ele almasıyla diğer Cuci Ulusu toprakları üzerinde de hak iddia etmiş, bu hedef doğrultusunda ilk olarak 1430/1431 yılı kışında başkenti Ürgenç olan Harezmi'nin kuzeyine yönelmiştir (Buhari, c: I, 1989: 77; Ahmedov, 1965, 49). Ebu'l-Hayr buranın yöneticisi Timurlu Emir Şah Melik'in oğlu Emir İbrahim'i sürerek Harezmi'e hâkim olmuş, Şahrüh'un gönderdiği orduyu da hezimete uğratmıştır. Buraya hâkim olunca Kübrevî şeyhi Kemaleddin Hüseyin Harezmi kendisine *Keşfü'l-Huda* adlı eseri takdim etmiştir.⁷ Ancak aynı yıl Ebu'l-Hayr Han Harezmi'deki sıcaklık ve veba, Astrahan yöneticileri Ahmed ve Mahmud hanların saldırıları ile Timurluların artan baskıları gibi sebepler yüzünden bölgeyi terk etmek mecburiyetinde kalmıştır (İvanov, 1958: 33; Yuri Bregel, "Abul-Khayr Khan", *EIr*, <http://www.iranica.com>, 08.07.2008). Ebu'l-Hayr, Harezmi üzerine ikinci kez 1435 yılında sefer düzenleyerek

⁶ Kabile, ya da daha doğru ifade ile kabileler birliği olan bu yapının neye göre Mangıt veya Nogay olarak anıldığı konusunda kaynaklarda bir birliktelik yoktur. Türk araştırmacılarından Mustafa Kafalı, XIII. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir siyasi figür olan Emir Nogay'a bağlı kabilelerin Nogaylar bazen de Mangıt-Nogaylar olduğunu ifade etmektedir (Kafalı, 1976: 132). Ancak başka bir yerde de Nogay isminin Nogay Bey veya Tukay-Timur neslinden olan Kara-Nogay Han ile ilişkilendirilmenin mümkün olmadığını belirtmiştir (Kafalı, 1976: 41). Mehmet Alpargu, Kıpçak Türklerinden oluşan ordanın ismini Nogaylar, yönetici kadronun ise Mangıt boyu olduğunu ifade etmiştir (Alpargu, 2007: 227). Bu kabile Hayrunnisa Alan'ın da işaret ettiği gibi (Akbiyık, *DİA*, c: XXVII, 570), Rusya'da ve hatta Osmanlı Devleti'nde Nogaylar olarak bilinirken, İran ve Orta Asya'da daha çok Mangıt ismiyle temayüz etmiştir.

⁷ Bu eser Devin A. DeWeese tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır (DeWeese, 1985). Ayrıca bkz. Buhari, 1989: 77; Münşi, 1956: 241, dipnot: 42.

bölgeyi yağmalamıştır. Daha sonra Astarabad bölgesine yönelen Özbek hanı 1446 yılında da Sır-Derya boylarına hâkim olmuş ve Sıgnak, Suzak, Arkuk ve Özkent (Uzkend) gibi şehirleri kendisine tabi kılmıştır (Mukminova, 2003: 33). Sıgnak'ın fethiyle Ebu'l-Hayr Han başkentini buraya taşımış ve Timurlu ülkesi ile sınırı Türkistan (Yesi) şehrinin kuzeyi oluşturmuştur.

Ebu'l-Hayr'ın üst üste kazandığı başarılar kısa sürede etrafa yayılmış, bu hem kendisine yeni katılımları, hem de güneydeki Timurlu sultanların aralarındaki çekişmelerinde kendilerine yardımcı olma taleplerini beraberinde getirmiştir. O güne kadar Mâverâünnehr bölgesine hiç inmeyen Ebu'l-Hayr Han Timurlu hükümdarı Şahruh'un (1404–1447) ölmesi neticesinde ortaya çıkan şartlar çerçevesinde bu imkânı elde etmiştir. 1451 yılında Timurlu Ebu Said (1451–1469), Ebu'l-Hayr Han sayesinde rakiplerini bertaraf ederek Semerkand'da tahta oturabilmiştir (Handmîr, c: IV, 1380: 378). Onun bu iyiliğine karşılık Timurlu hükümdarı Ebu Said, Ulug Beg'in kızı Rabia Sultan'ı onunla evlendirmiştir (Barthold, *MEB İA*, c: IV, 84; Aka, 1991: 84). Ebu'l-Hayr'ın gücü öyle artmıştı ki, Timurlu Devleti'nde bazen hükümdara destek veriyor, bazen de Otrar valisinin isyanında olduğu gibi merkezî yönetime karşı gelenlere sahip çıkıyordu.

Ne var ki, Ebu'l-Hayr'ın bu başarıları Kalmuk saldırıları ile gölgelenmiştir. 1457 yılında Öz Temur Tayşi liderliğindeki Kalmuklarla Sıgnak şehrinin güneyinde savaşı Ebu'l-Hayr bu savaşı kaybetmiş ve Sıgnak'a çekilmek zorunda kalmıştır. Bu başarısızlığı zaten kendisinden hoşnut olmayan bir grubun kopmasına neden olmuştur. Cuci Han'ın en büyük oğlu Orda Han neslinden Barak Han'ın oğulları Giray ile Canıbek Sultanlar kendilerine bağlı kabilelerle onu terk ederek 1465 yılında Çağatay Han neslinden gelen İsen-Buka Han'ın hüküm sürdüğü Moğolistan'a çekilmişlerdir. Daha sonra yeni katılımların olacağı bu teşekkül “Kazak” olarak adlandırılacaktır (Klyashtorny ve Sultanov, 2004: 230–231). Bu hikâyenin bir versiyonudur. Diğer versiyonda ise Ebu'l-Hayr kendisini yeterince güçlü hissedince Cuci neslinden olan sultanları kendisine bir daha tehdit oluşturmamaları için öldürmek istemiş, bunu duyan Giray ve Canıbek Sultanlar Moğolistan'a kaçmışlardır (Duğlat, 2006: 446–447; Alekseev, 2006: 74; Janabel, 1997: 64–66). “Kazak” kelimesi o döneme kadar bir kabile veya topluluk ismi olarak hiç kullanılmamış, daha

çok insanlar için “başboş gezen eşkıya” anlamıyla kullanılmıştı (Barthold, 1963: 270; Togan, 1981: 37). Ama bu topluluk zamanla bozkır ve Cengiz geleneklerine sahip çıkarak ayrı bir siyasi yapı haline gelmiştir.

Ebu'l-Hayr Han 1469 yılında 57 yaşında vefat etmiştir. Hive hükümdarı ve aynı zamanda tarihçisi Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın (1645–1663) ifadesine göre, kendisine isyan eden akrabaları tarafından katledilmiştir (Ebu'l-Gazi, 1925: 201). Mezarı Sığnak şehrinde.

Ölümünden sonra, kurduğu devlet dağılmış, pek çok kabile ülkeden ayrılmıştır. Mangıtların da destekleri Ebu'l-Hayr Han'ın ölümüyle sona ermiş, onun kadar karizmatik bir kişiliğin tarih sahnesinden çekilmesiyle bozkırda güç dengeleri büyük oranda değişmiş ve onlar da bağlılıklarını Kazak sultanlarına sunmuşlardır. İvanov, Ebu'l-Hayr Han ile Mangıtlar arasındaki işbirliğinin kırılmasının temel nedenini devletin doğu ile batı iktisadi merkezlerinin farklı olmasına bağlar. Ona göre, iktisadi olarak devletin doğusu, merkezi Astrahan olan Aşağı Volga boyu ile ilişkili iken, batı kısmı Orta Asya ile ilintiliydi. Bu nedenle birlik kalıcı olmadı (İvanov, 1958: 37). Ebu'l-Hayr Han ölünce Mangıtlar, Kazak Giray ve Canıbek ile anlaşarak Şeyh Haydar'a cephe almışlar ve yapılan bir savaşta onu öldürmüşlerdir (Janabel, 1997: 66–67; Trepavlov, 2001: 35). Mangıtların da desteğini alan Kazaklar bu dönemde önemli bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸

Ebu'l-Hayr Han'ın oluşturduğu konfederasyon oldukça esnek bir yapıya sahip olduğundan sistem kalıcı olamamıştır. Ölümüyle bu yapı hemen dağılmıştır (Kılıç, 1999: 67–68). Başta Mangıtlar olmak üzere en önemli destekçileri, konfederasyonu terk ederek Kazaklarla işbirliği içine girmişler ve müttefik grup Ebu'l-Hayr'dan sonra han olan onun beşinci oğlu Şeyh Haydar'ı bir savaşta öldürmüşlerdir. Şeyh Haydar'ın öldürülmesi ile yıkılma aşamasına gelen devlet ancak Ebu'l-Hayr'ın torunu Muhammed Han Şibanî tarafından düzene konulabilmiştir.

⁸ Fazlullah b. Ruzbehan, 1509'da tamamladığı eserinde XVI. yüzyılın başında Cengiz Han Ulusu içinde Özbeklerle alakalı üç önemli taifenin yaşadığını belirtir. Bunlar Şibanîler, Kazaklar ve Mangıtlar'dır. Ruzbehan ayrıca bunların sürekli birbirleriyle savaştıklarını ve birbirlerinin düşmanı olduklarını belirtir (Hunci, 1341: 41–42; ayrıca Ahmedov, 1965: 86; Klyashtorny ve Sultanov, 2004: 261). Mangıtlar Ebu'l-Hayr Han ile birlikte hareket etmelerine rağmen onun ölümünden önce ve sonra hep ayrı bir siyasi yapı olmuşlardır (DeWeese, 1994: 347).

Mangıtlar sadece Ebu'l-Hayr'a değil, Harezmi'de Hive hanlarının atası Yedigâr Han'a da destek olmuşlardır. Mangıt beylerinden Musa b. Vakkas sayesinde Yedigâr H. 862 (M. 1457–1458) yılında han olmuştur (Munis ve Agehi, 1999: 26).

Deşt-i Kıpçak'ta Mangıt beylerinin Kazak hanlarına verdikleri destek kısa süreli olmuş ve o sırada Mangıtların en önemli şahsiyeti olan ve bağımsız *Mangıt Yurdu* (Nogay Orda) kurucusu kabul edilen Musa Biy, Muhammed Şibanî'yle yakınlaşmıştır.

1451 yılında doğan Muhammed Şibanî'nin (1501–1510) babası Şah Budak, annesi ise Akkuzı Begim'dir. Babası gibi annesi de soylu bir aileden gelir. Annesi Altan Han neslinden Hitay Kabilesi'nin reisinin kızıdır. İsmi Muhammed olup *Şibanî* adı Şiban Han neslinden olduğunu gösteren lakabıdır. Diğer bir ismi ise Şahbaht olup dedesi Ebu'l-Hayr Han tarafından verilmiştir. Daha dedesi iktidarda iken askerî ve örgütsel kabiliyeti ve tükenmeyen enerjisi ile temayüz etmiştir. Ancak dedesinin ölümü neticesi ortaya çıkan karışıklıklar devresinde özellikle Altın Orda hükümdarı Ahmed Han'ın saldırılarından kurtulmak için Astrahan hâkimi Kasım Sultan'a sığınmıştır (Handmîr, c: IV, 1380: 488). Ancak buraya sığınmasından ötürü Kasım Sultan üzerindeki artan baskılar neticesinde bir müddet sonra burayı terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Etrafına topladığı askerler ve Mangıt kabilesi lideri Musa Mirza'nın yardımıyla Sır-Derya Nehri'nin aşağı mecralarını ele geçirmek için Kazaklarla uzun süreli çatışmaya girmiş ve sonunda galibiyeti elde etmiştir.

Mangıt Kabilesi'nin Kazaklardan tekrar Şibanîlere yönelmesini ve Muhammed Şibanî'yi desteklemesini, Trepavlov “açıkgöz hanedanların gücü ele almalarını ve *yurt*larının muhtariyetini tehdit etmelerini istememesine” bağlamaktadır (Trepavlov, 2001: 36). Musa Biy, Muhammed Şibanî'ye elçi göndererek, onu Deşt-i Kıpçak'a davet etmiş, geldiği takdirde kendisine destek vereceği ve onu han yapacağını bildirmiştir (Handmîr, c: IV, 1380: 489; Alpargu, 1995: 19–20; Kılıç, 1999: 105). Ne var ki, mirza denilen Mangıt beyleri Muhammed Şibanî'den yeterince emin olmadıklarından onu han nasbetmekten vazgeçmişler, hatta ona cephe almışlardır. Mangıtlar ile müttefikleri tarafından yenilgiye uğrayan Muhammed Şibanî, Timurlu Ahmed Mirza'nın hizmetine girmiştir. Bir müddet sonra tekrar Mangıtlar da dâhil

olmak üzere kabilelerin desteğini alan Şibanî Han Mâveraünnehr'in kontrolünü ele almıştır. Kabilenin Şibanî Han'a verdiği destek *Tarih-i Rakımı* adlı eserde de zikredilir (Semerkandî, 1380: 81). Onlar Şibanî Han'dan itibaren her zaman için Buhara sarayında önemli miktarda nüfuza sahip olmuşlardır. Bu nüfuz sadece onların cesur ve savaşçı bir topluluk olmalarından kaynaklanmayıp, aynı zamanda iktidardaki hanedanlığa mutlak sadakatlerinin de bir sonucudur. Şibanî Hanlığı içerisinde bu sülale ortadan kalkıncaya kadar Mangıtların etkinlikleri ve onlara destekleri devam etmiştir.⁹ Ancak Rusların 1552'de Kazan'ı işgal etmeleri onların hareket sahalarını oldukça daraltmış ve nüfuzları ciddi tehdide maruz kalmıştır. Rusların bu işgalinin sebep olduğu şartlar nedeniyle 1557-1558'den itibaren kabile iki gruba ayrılmak durumunda kalmıştır (Alan, DİA, XXVII: 571) Bir grup Kırım Hanlığı tarafına göç ederek Küçük Nogay Ulusu'nu kurarlarken, diğer grup da İdil'in doğusundaki topraklarda yaşayarak Büyük Nogay Ulusu'nu oluşturmuştur.

2.1.3. Astrahanîler Zamanında Mangıtlar ve Onların İktidara Gelişleri

Her ne kadar Muhammed Han Şibanî'den itibaren Mâverâünnehr'de bir grup Mangıt Kabilesi yaşasa da onların esas kısmının Volga ile Emba nehirleri arasında yaşadıklarını görmekteyiz. Bu durum aşağı yukarı 1628'de vuku bulan Kalmuk istilasına değin devam etmiştir (Bregel, "Mangit" *EF*², c: VI, 1991: 418; Alpargu, 2007: 105 vd.). Bu istilaya dayanamayan Mangıtların bir bölümü Kafkasya'ya göç ederken bir kısmı da Harezmi ve Mâverâünnehr'e göç etmişlerdir. Harezmi'ye göç muhtemelen Ebu'l-Gazi (1645–1663) zamanında meydana gelmiştir.¹⁰ Mâverâünnehr'de ise ağırlıklı olarak Karşı şehrine yerleşen Mangıtlar Buhara Hanlığı'nda önemlerini hep korumuşlardır.

⁹ Şibanî II. Pir Muhammed b. Süleyman (1598–1599) ile Astrahanî Baki Muhammed (1603–1605) arasında 1599 yılında yapılan Bağ-ı Şimal Savaşı'nda Mangıt beyi Cuman, Pir Muhammed'i desteklemiştir (Aleksiev, 2006: 103).

¹⁰ Munis'in ifadesine göre Ebu'l-Gazi hanlıktaki kabileleri dört gruba (tübe) ayırmış ve Mangıt Kabilesi ile Nokuz Kabilesi'ne aynı grup içine almıştır (Munis ve Agehi, 1999: 45). Harezmi'de de güçlü bir konum elde eden Mangıt Kabilesi, Nadir Şah'ın işgalinden sonra hâkimiyeti ele geçirmek için hanlığın diğer önemli bir kabilesi olan Kongratlara karşı büyük mücadeleler vermiş, ancak başarılı olamamıştır. Sonunda Kongrat Kabilesi'nden İltüzer İnak, Harezmi'de 1804 yılında hanlığını ilan etmiştir.

Astrahanîler döneminde XVII. yüzyılda hanlık içinde *koşbegi*¹¹ makamını işgal eden Mangıt Kabilesi beyi bu mevki dolayısıyla hanlığın en yüksek rütbeli görevlisi olarak kabul edilirdi ve bütün eyalet beyleri ona bağlıydı. O yüzden hanın huzurunda Mangıt Kabilesi reisi hanın karşısında otururdu (Münşi, 1956: 21; Alekseev, 2006: 145). Bu nüfuzları dolayısıyla sıklıkla hanlar arasındaki mücadelelere karışan Mangıt mirzaları zaman zaman bu yüzden idam da edilmişlerdir. Mesela, diğer emirlerle birlikte Mangıt emiri Ali Seyyid Biy, Veli Muhammed'e (1605–1611) karşı Din Muhammed'in oğulları İmam Kulu (1611–1641) ile Nadir Muhammed'i (1641–1645) destekleyince han bazı emirlerle birlikte Mangıt beyini de idam ettirmiş ve malını da reayaya dağıtmıştır (Alekseev, 2006: 116).

XVIII. yüzyılın başından itibaren meydana gelen siyasi ve iktisadî gelişmeler Mangıt beylerinin iktidarının önünü açması açısından konumuzla birebir yakından ilgili olduğu için bu dönem daha ayrıntılı ele alınmak durumundadır.

Ubeydullah Han (1702–1711) döneminden itibaren Astrahanîler idaresindeki Buhara Hanlığı'nda siyasi ve iktisadî çöküntü kendini iyice ortaya çıkarmış ve kabile beylerinin yönetimdeki etkinlikleri oldukça artmıştır. Hanlıktan birbiri ardı sıra Fergana, Belh, Hisar, Tirmiz ve Şehrisebz gibi şehirler kopmuş ve ülke toprakları oldukça küçülmüştür. Ayrıca, ticaret yolları tehlike altına girmiş, ticaretin önemi azalmıştır.

Bu dönemde emirler arasındaki anlaşmazlıklar daha da belirgin bir hâl almıştır. Özellikle yerleşik toprak sahipleri ile göçebe kabile beyleri arasındaki mücadeleler önemlidir. Yerleşik toprak sahipleri için düzen ve sükûnet önemli olduğundan merkezî yönetimin güçlü olmasına ve göçebe kabile beylerinin nüfuzlarının kırılmasına gayret göstermişlerdir. Onların bu siyaseti göçebe kabile beylerini rahatsız etmiş ve hanı kontrol altında tutabilmek için en üst devlet görevlerini ele geçirmeye uğraşmışlardır. Özbek beyleri arasındaki mücadeleden en güçlü olarak Yüz Kabilesi çıkmış ve Sübhan Kulu Han'dan (1681–1702) sonra tahta geçen en büyük oğlu Ubeydullah'ın (1702–1711) destekçisi olmuşlardır. Bu desteği arkasına

¹¹ Ubeydullah Han'dan itibaren hanlıktaki yönetimin başı olan *koşbegi* mansıbı için bkz. Bregel, "Koshbegi", *EF*, c: V, 1986: 273–274; Bregel, 2000: 7–12; Semenov, 1954: 53–55; Çelik, 2004: 77–79.

alan Ubeydullah Han, emirlerle mücadelesinde bir kısmını ortadan kaldırmayı başarmış, bir kısmına ise ulema ve askerî sınıf ile birlikte hediyeler ve mansıplar ihsan ederek kendisine bağlamıştır (Buhari, 1957: 43–44; Abduraimov, c: I, 1966: 142). Mangıt mirzaları ise mansıp olarak *pervaneci*¹² rütbesiyle devlet görevi üstlenmişlerdir. Bu görevle onlar hanlıktaki sağ ve sol kol bütün kabilelerin başı kabul edilmişlerdir (Alekseev, 2006: 185). 1747 yılında Mangıtları iktidara taşıyan Muhammed Rahim Han'ın dedesi ve daha önce Şehrisebz hâkimliği yapan Hudayar Biy, pervaneci rütbesini alan ilk Mangıtlıdır (Buhari, 1957: 90–92).¹³

Ubeydullah'ın merkezî otoriteyi güçlendirmek için verdiği bu uğraşıya rağmen, daha yönetiminin ilk yıllarında hanlığın yine iki parçaya bölünmesine ve Mukim Han'ın Belh'te özerk bir yönetim oluşturmasına engel olamamıştır. Mukim Han Ubeydullah'ı sözde han olarak tanımıştır.

Bununla birlikte yine de, Mukim Han'ın bağlılığı bir müddet sonra sona ermiş ve isyan ederek tahtta hak iddia etmiştir. Bunun üzerine Ubeydullah Han H. 1114 (1702–1703) yılında bir kurultay toplayarak Belh üzerine sefer kararı almıştır. Ancak bazı Özbek emirleri bu sefere çeşitli bahaneler ileri sürerek katılmayınca Belh seferi gerçekleşmemiştir. Ubeydullah Han, sefere katılmayan Şehrisebz hâkimi üzerine 1703 yılında, Semerkand hâkimi üzerine de 1705 yılında düzenlediği seferler başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Buhari, 1957: 51–56).

¹² Bu mevkiye bulunanlar hanın fermanlarını mühürlemekle sorumludurlar (Çelik, 2004: 85–86).

¹³ Mangıtlar devri dokuz vakayinameyi inceleyerek ilk dört Mangıtlı hükümdar hakkında çalışma yapan Anke von Kügelgen, Muhammed Rahim Han'ın şeceresini on ikinci nesle kadar çıkarmıştır. Buna göre nesil yukarıdan aşağıya doğru şu şekildedir: (12) Noyan Biy, (11) Abd Kutluk, (10) Musa Biy, (9) Canı Biy, (8) Devlet Mirza, (7) Hocam Birdi Biy, (6) Bik Birdi Biy, (5) Çavuş Bay / Cavşan Biy, (4) Kıldıyar Biy / Kıldıyari Biy, (3) Hudaykul(u) Biy/Divanbegi, (2) Hudayar (Biy/Atalık), (1) Hâkim (Biy/Atalık) (Kügelgen, 2002: 220–221). Şeceredeki ilk kişilere ait bilgiler daha çok “kültürel hafıza”ya aittir ve bilgiler çok azdır. Ancak altıncı sıradan itibaren bilgiler daha net ve ayrıntılıdır. Şeceredeki altıncı ata Bik Birdi Biy ilk Astrahanî hanı Canı Muhammed'in (1600–1603) atalığıydı. Muhammed Rahim Han'ın büyük-büyük dedesi Hudaykulu Biy ise Ubeydullah Han devrinde Şehrisebz valiliği yapmıştı (Kügelgen, 2002: 223–224). Kügelgen'in kullandığı vakanüvislerden üçü olan Kadı Vefa, Muhammed Şerif ve Humuli, Mangıtlı hükümdarların beşinci göbekten atası Çavuş Bay'ın, Mangıt soyunun hükümdar olacağını tahmin ettiğini, buna ilaveten Humuli'nin belirttiğine göre Şah Murad'ın onların ilki olacağını; Kadı Vefa ile Muhammed Şerif'in belirttiğine göre ise Muhammed Rahim'in han olacağını tahmin ettiğini anlatırlar. Çavuş Bay'ı bu konuda bilgilendiren kişi Hızır ile özdeşleştirilmiştir. Hızır, Çavuş Bay'a başıboş gezen bir derviş kılığında gelmiş ve hemen onun ne kadar nitelikli ve konuklarına karşı cömert biri olduğunun farkına varmıştır. Bunun üzerine Hızır, Çavuş Bay'a neslinin tahta geçeceğini haber vermiş ve bunun için ona dua etmiştir (Kügelgen, 2002: 204).

Bu seferlerin yanında Ubeydullah Han, atalığı Muhammed Rahim Biy Yüz'ün kişisel menfaatleri için Hisar şehri üzerine felaketle sonuçlanan bir sefer tertip ettirmiştir. Hisar şehrinde yaşayan Yüz Kabilesi ile anlaşmazlığa düşen hanın atalığı onları kuvvet yoluyla nüfuzu altına almak istemiş, ancak şehirde yaptığı uygulamalar halkın tamamen kendisinden ve merkezî yönetimden uzaklaşması sonucunu doğurmuştur. Zaten merkezden oldukça uzak olan ve zayıf bağlarla merkeze tabi olan Hisar şehri, böylece özerk bir konum elde etmiştir (Buhari, 1957: 63–69). Diğer bir sefer de Tirmiz şehri üzerine düzenlenmiş ve yine başarısız olunmuştur. Bu seferin sebebi hanın atalığının teşviki ile Tirmiz hâkimi Şir Ali Kongrat'ın görevinden alınıp yerine Nimetullah Toksaba Nayman'ın atanmasıdır. Ancak şehirde daha kalabalık olan Kongrat Kabilesi bu uygulamayı kabullenmeyerek isyan etmiştir. Tirmiz halkının isyanına Şir Ali'nin isteği üzerine Mukim Han'ın atalığı Mahmud Biy Katagan'ın da destek vermesi durumu daha da karmaşık hale getirmiştir. Bu yüzden Buhara hanı Nimetullah Toksaba'yı takviye için Tirmiz üzerine üç kez ordu göndermiş, ancak üç ordu da başarı gösterememiştir (Buhari, 1957: 69–87; Abduraimov, c: I, 1966: 145–147). Bunun üzerine çözümün ancak isyanın destekçisi veliaht Mukim Han'ı cezalandırarak gerçekleştirilebileceğini anlayan Ubeydullah Han, Belh şehri üzerine sefere çıkmış; ancak Karşı şehrine geldiğinde Özbek emirleri tarafından seferden vazgeçmesi ve isyan eden Tirmiz ve Şehrisebz şehirleri üzerine gitmesinin daha uygun olacağı kendisine bildirilmiştir. Bu tavsiyeyi dinleyen Buhara hanı Tirmiz, Şir Ali, üzerine yeni bir ordu göndermiştir. Ancak emirlerin isteksiz davranışları bu harekâtı da başarısız kılmıştır. Sonunda han Buhara'ya geri dönmek zorunda kalmıştır (Buhari, 1957: 94).

Belh sorunu ancak Muhammed Mukim Han'ın ölümü ile çözülebilmiştir. Onun ölümü üzerine 1707 yılında ordusunu toplayan Ubeydullah Han şehir üzerine yürümüş ve şehrin bütün kapılarını kuşatma altına almıştır. Buhara hanı uzun bir kuşatmanın sonunda Belh şehrini ele geçirmiş ve savaşta kendisine yardımcı olan Özbek emirlerini burada çeşitli üst düzey görevlere atamıştır (Buhari, 1957: 141–144; Abduraimov, c: I, 1966: 154).

Ubeydullah Han döneminde Özbek emirlerini itaat altına almak için yapılan uzun süreli savaşlar, devlet topraklarının büyük bir kısmının hizmet karşılığı dağıtılması

nedeniyle en önemli gelir kaynağından yoksun bırakması, ayrıca israf olarak değerlendirilebilecek aşırı ve gereksiz harcamalar hanlığı mali olarak mahvetmiştir. Bunun üzerine devlet zenginlerden borç almış ve borcunu borçla kapatma yoluna gitmiştir. Ancak harcamalar kısılmadığı gibi daha artmış ve sonunda denge tamamen bozulmuştur. Devlet adamları halkı isyana teşvik eder korkusuyla vergileri artırma yoluna gitmemişler, bunun yerine 1708 yılında paranın değeriyle oynayarak mali durumu düzeltmeye çalışmışlardır (Buhari, 1957: 156–160). Ancak bu uygulama tacir sınıfını memnun ve zengin etmesine rağmen halkı daha da fakirleştirmiş ve istenen sonuca ulaştırmamıştır.¹⁴

1709 yılında ise Semerkand'da meydana gelen gelişmeler hanlıkta yeni sorunları ortaya çıkarmıştır. Semerkand şehrinde Nayman, Kongrat ve Saray kabileleri arasındaki mücadele ile şehre yönelik Kalmukların saldırı ihtimali Buhara hanını telaşlandırmış ve onu başta kardeşi Ebu'l-Feyz'in kontrol altında tutulması olmak üzere birtakım önlemler almaya yöneltmiştir (Buhari, 1957: 172; Abduraimov, c: I, 1966: 157–158; Alekseev, 2006: 184–185). Çatışmalar başkent Buhara'ya da sıçrayınca Mangıt Hüdayar Biy, han tarafından Buhara'nın muhafazası ile görevlendirilmiştir. Ancak bütün bu önlemler bir işe yaramamış; gelişen olaylar Ubeydullah Han'ın sonunu hazırlamış ve Buhara hanı 18 Mart 1711 tarihinde tahttan indirilerek yerine Ebu'l-Feyz (1711–1747) getirilmiştir.

Ebu'l-Feyz Han ise hükümdarlığının hiçbir döneminde etkin olamamış, merkezî yönetimin gücü artık bitme noktasına gelmiş ve hanlık pek çok parçaya ayrılmıştır. Amu-Derya Nehri'nin güneyindeki topraklarla bağlantı tamamen kesilmiş, Fergana tabilikten çıkmıştır (Alpargu, 2002: 567). Hanın otoritesinin neredeyse sadece Buhara şehri ile sınırlı bir hâl aldığını söylemek yanlış olmaz. Hanlığın bu karışık ve parçalı durumu dönemin tarihçileri Mir Muhammed Emin-i Buhari ve Abdurrahman Tali'nin vakayinamelerinde, Büyük Petro'nun (1682–1725) elçisi Florio Benevini'nin¹⁵

¹⁴ Ubeydullah Han'ın para reformu, eski paranın değeri, reformla birlikte paranın değerinin ne kadar değiştirildiği ve bu reformun hanlıktaki etkileri ayrıntılı olarak Davidoviç'in eserinde ele alınmıştır (Davidoviç, 1964: 135–156). Ayrıca bkz. Müminov, 1976: 119.

¹⁵ İtalyan bir diplomat olan F. Benevini, Ebu'l-Feyz'in hükümdarlığı sırasında Buhara Hanlığı'na gelmiş ve hanlığın o dönemini ortaya koyan ciddi bir rapor kaleme almıştır (Halfin, 1986).

eserinde ve Mirza Abdulazim Sami gibi sonraki dönem vakanüvislerin yazdıklarında açıkça ortaya konulmaktadır.

Ubeydullah Han'ın tahttan indirilip öldürülmesinden sonra, Mangıt emiri Hüdayar Biy ise atalık olmak istemiş, ancak belki biraz da sabık hana yakınlığından dolayı, Özbek emirleri onun elinden pervaneci mansıbını da alarak sadece Şehrisebz hâkimliğini vermişler ve Kurçıbaşı rütbesindeki oğlu Muhammed Hâkim ile onu merkezden uzaklaştırmışlardır (Tali, 1959: 36). Şehrisebz'in yeni hâkimi anlayamadığı şehir halkı Kenegeslerle pek çok konuda ihtilafa düşmüştür.

Ebu'l-Feyz'in hanlığının ilk yıllarında merkezî güç tamamen hanlığın en karizmatik kişisi olarak Cevşen Kalmuk'un kontrolüne geçmiş, o da en üst düzey devlet görevlerine yakınlarını atayarak gücünü pekiştirmiştir (Buhari, 1957: 286; Abduraimov, c: I, 1966: 166). Ancak onun bu konumu uzun süreli olmamış ve Saray Kabilesi'nden Masum Atalık nüfuzunu onu öldürerek sona erdirmiştir (Buhari, 1957: 286–287; Tali, 1959: 36–37). Yine de, bu emirin ölümü Buhara hanının otoritesinin güçlenmesine herhangi bir katkı sağlamamış, bu sefer de Ebu'l-Feyz diğer Özbek emirlerinin nüfuzu altına girmiştir.

1714 yılından itibaren Özbek emirleri isyana kalkışmışlar ve başta Miyankal bölgesi ile Semerkand, Şehrisebz, Tirmiz ve Belh şehirleri olmak üzere bütün hanlık şehirlerinde kargaşa çıkmıştır. Cevşen Kalmuk'tan sonra hanlıkta en güçlü kişilik olarak Ferhad Biy belirmiş ve Semerkand hâkimliğini elde etmiştir.¹⁶ Ferhad Biy'in otoritesi sayesinde hanlıkta huzur ve sükûnet nispeten sağlanabilmiştir. Onun himayesine giren Hüdayar Biy ise başkentten uzak bir şehir olan Şehrisebz'den ayrılarak merkeze dönebilmiştir. 1714 yılında Ferhad Biy sayesinde *atalık*¹⁷ olan Mangıt emiri, *mirahur* mansıbındaki oğlunun da Şehrisebz hâkimliğine atanmasını sağlamıştır (Tali, 1959: 41). Ancak oğlunun hâkimliği uzun sürmemiş ve Keneges

¹⁶ Onun biyografisi için bkz. Wolfgang Holzwarth, "The Uzbek State as Reflected in Eighteenth Century Bukharan Sources", <http://www.nomadsed.de/owh/owh42holzwarth.pdf> (31.07.2008), ss. 109–118.

¹⁷ Şehzadenin koruyucusu ve özel öğretmeni, hanın ya da sultanın yakın danışmanı ve sırdaşı olan, aynı zamanda çoğunlukla birinci vezir olan atalıklar Türk boylarının asillerinden, kıdemli beylerden tayin edilmekteydiler (Bregel, "Atalık", *El²*, Supplement fas. 1–6, 96–98; Bregel, 2000: 12–19; Çelik, 2004: 79–81).

Kabileleri onu bu görevden uzaklaştırmıştır. Bu olaydan kısa süre sonra da Hudayar Biy vefat etmiştir.

Bu sırada diğer Özbek emirleri Ferhad Biy'e tavrı olarak onun görevine son verdimişler ve aynı makama Muhammed Rahim Biy Durmen'in gelmesini sağlamışlardır (Tali, 1959: 37–38). Ancak Ferhad Biy durumu kabullenmeyerek Özbek emirleriyle ve hatta Ebu'l-Feyz Han ile mücadele etmiş ve sonunda Semerkand'ı ele geçirmeyi başarmıştır. Buhara hanı, İbrahim Atalık Keneges ile Hoca Kulu Divanbegi Katagan'dan Ferhad Biy üzerine sefer düzenlemelerini istemiş, ancak onlar buna cesaret edememişler ve Buhara Kalesi'ni kuşatmaya karar vermişlerdir. Ancak başarılı olamayınca atalık Şehrisebz'e çekilmiştir (Tali, 1959: 47–62). Ebu'l-Feyz Han boşalan atalık mansıbını Ferhad Biy'e tevcih etmiştir. Böylelikle han hem biyin, hem de kabilesinin (Hitay-Kıpçak) desteğini yanına almıştır. Göreve gelir gelmez, Ferhad Biy başta eski atalık İbrahim Biy olmak üzere asiler üzerine seferler düzenlemiş ve nispeten merkezî otoriteyi güçlendirmiştir. Ancak Ferhad Biy'in bu yükselişi diğer emirleri tekrar harekete geçirmiştir. Ebu'l-Feyz Han da atalığına karşı oluşan muhalefeti desteklemiştir. Çünkü atalığın çok güçlü bir konuma gelmesi onun kendisine karşı harekete geçebileceği endişesi doğurmuştur. Sonunda Ferhad Biy H. 1134 / M. 1721–1722 yılında öldürülmüştür (Tali, 1959: 67). Atalık mansıbı ise hanın en büyük destekçilerinden Mangıt Kabilesi lideri ve daha önce Pervaneci rütbesine sahip Hâkim Biy'e tevcih olunmuştur. Ancak hanlıkta sükûnet yine de sağlanamamış, bu sefer de Mangıt Kabilesi ile Keneges Kabilesi karşı karşıya gelmiştir. Ebu'l-Feyz Han döneminin bundan sonraki tarihini Mangıt Kabilesi ile Keneges Kabilesi'nin mücadeleleri oluşturmuştur denilebilir.

Ferhad Biy'in öldürülmesi yeni sorunları da beraberinde getirmiş ve İvaz Toksaba ile Kaplan Eşik Aka Baş'ın başını çektiği grup, yanlarına sabık atalık Şehrisebz hâkimi İbrahim Biy Keneges ile Kermine hâkimi ve Hâkim Biy Atalık'ın düşmanı olan Abdulkerim Eşik Aka Baş Behrin'i de alarak ittifak oluşturmuşlardır. Bu grup Semerkand'da Cengiz Han neslinden gelen Harezmlî Recep Sultan'ı Ebu'l-Feyz'e rağmen han ilan etmişlerdir (Tali, 1959: 68–69; Halfin, 1986: 78; İvanov, 1958: 93).

Recep Han namına hareket eden Abdulkerim, biraz da Hâkim Biy Atalık nedeniyle Buhara yönetimine karşı amansız bir politika uygulamış ve üzerine gönderilen orduları birbiri ardı sıra mağlup etmiştir. Bununla yetinmeyen Abdulkerim, Buhara şehri ve çevresine de yağma akınları düzenlemekten çekinmemiştir.¹⁸ Recep Han, Ebu'l-Feyz ile mücadelesinde Kazakları da yardımına çağırması ve karşılık olarak onlara yağma ve ganimet sözü vermiştir. 1723 yılında Kalmuklar tarafından ağır darbe alan Kazaklar bu teklifi büyük bir memnuniyetle kabul etmişler ve başta Miyankal bölgesi olmak üzere Buhara'nın zengin bölgelerine yağma akınları düzenlemişlerdir.¹⁹ Onların bu akınları yedi yıl müddetle devam etmiş ve yapılan yağmalar neticesinde halk perişan olmuş ve esir alınmış, sulama sistemi tahrip olmuş, ekim dikim yaptıkları araziler mahvolmuş ve kıtlık artmış, hayvan sürüleri ellerinden alınmıştır (Tali, 1959: 133–138; İvanov: 1958: 93–94; Abduraimov, c: I, 1966: 174). Kazaklar üzerindeki kontrolünü artık kaybeden Recep Han bir müddet sonra tarih sahnesinden çekilmiş ve Kazaklar da Buhara hanı Ebu'l-Feyz ile atalığı Hâkim Biy'in büyük gayretleri neticesinde hanlıktan uzaklaştırılabilmişlerdir.

Sonunda kontrolü eline alan Ebu'l-Feyz, ne var ki, sadece Buhara ve çevresinde sözü geçer bir konuma düşmüştür. Çıkan isyanlar ve Kazak akınları neticesinde yukarıda da değindiğimiz üzere hanlık büyük tahribat görmüş, ülkede kıtlık baş göstermiş ve insanlar hanlığı terk etmeye başlamışlardır. Han ve atalık birlikte hanlıkta siyasi ve iktisadî istikrarı sağlamak için çalışmalara başlamışlardır. Ancak bu sefer de dışarıdan ve daha büyük bir tehlike gündeme gelmiştir. Uzun müddetten beri Türkistan bölgesini yakından izleyen İran hükümdarı Nadir Şah harekete geçmiş ve sonunda hanlığı egemenliği altına alacak planını uygulama safhasına koymuştur.

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde İran da, Türkistan gibi derin siyasi çalkantılar yaşıyordu. İran şahı Sultan Hüseyin'in (1694–1722) İran'ın doğusunda yaşayan Sünni Afganları Şiileştirme politikası ağır sonuçlar doğurmuş ve Afganlar ayaklanarak 1722 yılında başkent İsfahan'ı ele geçirerek yağmalamışlardır. İsfahan uzun süre onların

¹⁸ Rus elçisi Benevini'nin ifadesine göre asiler Buhara'yı kuşatmış ve şehirde felakete yol açmışlardır (Halfin 1986: 79).

¹⁹ Kaynaklarda Kalmukların Kazaklara yönelik 1723 baharında başlatılan saldırılar “Aktaban Şubrandı (tabanları aşınmıncaya kadar yaya olarak kaçış)” olarak bahsedilir. Bu olayın ayrıntıları için bkz. Togan, 1981: 167–169; Alpargu, 1996: 44–46; Tulibaeva, 2001: 84–85.

kontrolünde kalmıştır. Sonunda Afşar Kabilesi'nden Nadir Şah (1698–1747) Afganları Damgan Savaşı'nda yenilgiye uğratarak 1738 yılına kadar Doğu İran'ı tekrar kontrol altına almayı başarmıştır.

Kaynaklarda Asya'nın yetiştirdiği son büyük cihangir olarak tavsif edilen Nadir Şah, Afşar Türkmenlerinin Kırklı Kabilesi'ne mensuptur. 1726 yılında İran şahı II. Tahmasb'ın (1722–1732) hizmetine girerek kısa sürede yıldızı parlamış ve onun hizmetinde olmasından ötürü kaynaklarda Tahmasb Kulu Han olarak da anılmıştır. Devlet idaresinde en büyük rakibi Feth Ali Han Kaçar'ı devre dışı bırakarak başkomutanlığa yükselen Nadir, Afganların itaat altına alınmasını sağlamış, ayrıca Osmanlılar üzerinde de önemli başarılar kazanmıştır. 7 Eylül 1732'de II. Tahmasb'ı tahttan indirerek onun oğlunu III. Abbas unvanıyla şah ilan etmiş, ancak bütün yetki kendisinde olmuştur. Sonunda Azerbaycan'daki Mugan Ovası'nda toplanan kurultayda Türk ve Moğol geleneklerine göre alınan karar neticesinde 8 Mart 1736'da şah unvanıyla İran tahtına oturmuştur.²⁰

Nadir Şah kısa zamanda ülke içinde sükûneti sağladıktan sonra yönünü Hindistan'a, Babürlü Devleti'ne çevirmiştir. Şubat 1739'da Karnal Savaşı'nı kazanarak Delhi'ye kadar ilerlemiş ve Babürlü Devleti'ni itaat altına almayı başarmıştır. Hindistan fethinden sonra ise hedefine Türkistan'ı, Buhara ve Hive Hanlıklarını almıştır.

Yukarıda da değindiğimiz üzere Nadir Şah bir süredir Türkistan'da olup bitenleri yakından takip ediyor ve bölgeye müdahale için uygun zamanı bekliyordu. Türkistan'a sefer düzenlemesi için elinde koz da bulunuyordu. Çünkü Hive hanı İlbars (1728–1740) Türkmenlerin de yardımını alarak sıklıkla Horasan üzerine akınlar düzenliyor ve her seferinde sayısız esir ve ganimetle geri dönüyordu.²¹ Ayrıca Arminus Vambéry (Vambéry, 1979: 341) ve Mirza Abdulazim Sami'nin (Sami, 1962: 42) ifadelerine göre Ebu'l-Feyz Han'dan memnun olmayan Hâkim Biy Atalık bir süreden beri Nadir Şah'ı hanlığı işgal etmesi için davet ediyordu. M. A.

²⁰ Nadir Şah hakkında birinci el kaynakların en önemlileri şunlardır: Esterâbâdi, 1377; Mervî, 1374; Fraser, 1742. Başlıca araştırma ve inceleme eserler ise şunlardır: Malcolm, 1829; Lockhart, 1938; Axworthy, 2006; Tucker, 2006.

²¹ Kaynaklarda Hive hanları Şir Gazi (1714–1727) ve İlbars'ın (1728–1740) yağma hareketleri hakkında ayrıntılı bilgiler vardır (Mervî, 1374, c: I, s. 23, c: II, s. 627; Munis ve Agehi, 1999: 56–63; Esterâbâdi, 1377: 248; Lockhart, 1938: 157, 167, 185).

Abduraimov'un Muhammed Vefa-yi Kerminegi'den yaptığı alıntıya göre ise Hâkim Biy Atalık, Nadir Şah'ın işgalini büyük bir mutlulukla karşılamıştır (Abduraimov, c: I, 1966: 176). Sonuç olarak denilebilir ki, Mangıt emiri Nadir Şah'ı planlarını gerçekleştirmek için bir fırsat olarak görüyordu.

Nadir Şah, daha Hindistan seferi sırasında, Horasan valiliğine atadığı büyük oğlu Rıza Kulu Mirza'yı bölgeye keşif için göndermiş ve bir ön yoklama yaptırmıştı. Ancak oğluna Amu-Derya Nehri'nin kuzeyine geçmemesi konusunda kesin talimat vermişti. 1736–1737 yılında Belh bölgesindeki Özbek kabilelerini itaat altına alan Rıza Kulu, böylece Kuzey Afganistan'daki Astrahanî yönetimine son vermiş oldu. Ne var ki, babasının emrini uygulamayan Mirza, Amu-Derya Nehri'ni geçerek Karşı şehrini kuşatmaya karar vermiştir. Bunu haber alan şehrin hâkimi Danyal Beg, durumu Buhara'ya bildirmiştir. Muhammed Hâkim Biy Atalık hemen harekete geçmiş, yolda Semerkand Hâkimi Adine Kul Biy 6.000 askerle, Miyankal'dan Gaybullah Biy ise Yedi Urug ile kendisine katılmıştır (Abduraimov, c: I, 1966: 175). Kalabalık bir ordu ile hareket eden atalık, Rıza Kulu Mirza'dan önce şehre ulaşmış ve savunma tedbirleri almıştır. İki taraf karşı karşıya gelmiş, ancak daha düzenli ve disiplinli, ayrıca Avrupa usulü eğitim ve silahlara sahip olan İran ordusu Buhara ordusunu yenilgiye uğratmıştır (Müminov, 1976: 121). Bunun üzerine Muhammed Hâkim Biy Atalık, Ebu'l-Feyz'den takviye kuvvet talep etmiştir.

Buhara hanı Ebu'l-Feyz, Endican, Hocend, Semerkand ve Taşkent gibi şehirler ile Karakalpak ve Kazaklardan asker toplayarak atalığına yardıma gitmiş, ayrıca Hive hanı İlbars'ı da İran ordusuna karşı Türkistan'ı savunmak üzere davet etmiştir. Yapılan savaşta iki taraf da ağır kayıplara uğramıştır.²² Bu sırada 60.000 kişilik bir ordu ile Buhara'ya gelen Hive hanı İlbars, şehirde Ebu'l-Feyz Han'ın olmadığını öğrenince kaleyi işgal etmiş, ancak Ebu'l-Feyz Han'ın mutlak yenilgi almaması üzerine Buhara'yı terk ederek Hive'ye dönmüştür. Bu arada, oğlunun harekâtını yakından takip eden Nadir Şah, onun başarısız olma ihtimali belirince, kendisine haber ulaşır ulaşmaz geri dönmesini emretmiş; ayrıca Buhara hanı Ebu'l-Feyz'e de bir mektup göndererek oğlunun kendi rızası olmadan hareket ettiğini, kendisiyle bir sorunu olmadığını ve dostluk ilişkileri kurmak istediğini, oğluna da Cengiz Han

²² Savaşın ayrıntıları için bkz. Mervî, c: II, 1374: 586–597.

soyunun ve yüksek Türkmen ailelerinin mirası olan memleketleri rahatsız etmemesi için talimat verdiğini belirtmiştir (Lockhart, 1938: 166; Howorth, 1880: 763).

Hindistan seferi dönüşü Peşaver'e gelen Nadir Şah, buradayken Buhara hanından bir mektup almıştır. Mektupta Ebu'l-Feyz Han, kökü eskiye dayanan soylu bir ailenin son temsilcisi olduğunu, onun gibi bir hükümdar ile karşılaşmaya gücü olmadığını, ancak kendisini ziyaretiyle şereflendirmek isterse onu misafir etmekten büyük bir şeref duyacağını şaha ifade etmiştir (Boukhary, 1876, s. 95–96; Lockhart, 1938: 185). Bu mektuptan büyük sevinç duyan Nadir Şah, kendisiyle bir sorunu olmadığını, onun ne devletinde ne de hazinelerinde gözü olmadığını, ama Hive Hanı İlbars'ın cezalandırılmasının elzem olduğunu cevabî mektubunda hana iletmiştir.

Hazırlıklarını tamamlayan Nadir Şah, H. 1152 yılı başında (1739) Türkistan'ın fethi için Belh üzerine hareket etmiştir. Daha sonra Çarcuy şehrine geçen şah, buradayken Buhara hanının elçisi olarak Muhammed Hâkim Biy Atalık'ı kabul etmiş ve hanın kendisini Karagöl'de karşılamak istediğini öğrenmiştir. Ne var ki, Hâkim Biy Buhara'ya döndüğünde dengelerin değişmiş olduğunu ve başta Yüz, Min, Nayman, Kongrat, Keneges, Kiyat, Bayat, Çağatay ve Kazaklar olmak üzere çok sayıda kabile liderinin Ebu'l-Feyz'i ikna ederek, Nadir Şah'a itaat etmeyip direnmesini istediklerini görmüştür.²³ Bu gruplaşmaya karşı çıkmasına ve hiçbir yarar sağlamayacağını dile getirmesine rağmen savaşmaya karar veren Buhara hanına engel olamamıştır (Mervî, c: II, 1374: 788–789, Lockhart, 1938: 187–188). Zerefşan Nehri kenarında meydana gelen savaşta ağır yenilgiye uğrayan Ebu'l-Feyz Han, bu sefer atalığının sözünü dinleyerek Nadir Şah'a elçi göndermiş ve bağlılığını bildirmiştir. Hanın isteğini kabul eden Nadir Şah, onu yanında seyyidler, ulema, din adamları ve şehrin ileri gelenleri olduğu halde Karagöl'de huzuruna kabul etmiştir. Varılan antlaşmaya göre Amu-Derya Nehri iki devlet arasında sınır olarak kabul edilmiş, nehrin güneyi İran'a tabi kılınmıştır. Nadir Şah, Ebu'l-Feyz'in kızlarından birini kendine alarak Cengiz soyuna damat olmuş (Boukhary, 1876: 100–101; Sami, 1962: 42), Türkistan'ın fethinin bir

²³ Müminov, eserinde Muhammed Hâkim Biy'in görüşmeleri kendi başına yapması ve Nadir Şah ile bir barış antlaşması imzalamasından ötürü diğer kabile beyleri tarafından ihanetle suçlandığını ve bu yüzden onun yaptığı anlaşmaya uymayarak İran ordusu üzerine sefer açmaya karar verdiklerini belirtir (Müminov, 1976: 121).

nişanesi olarak hutbeyi kendi adına okutup sikke darp ettirmiştir.²⁴ Ebu'l-Feyz'e *şah*, Muhammed Hâkim Biy'e ise *han* unvanı vermiştir.²⁵ Ayrıca Hâkim Biy *emir-i kebir* unvanını da üstlenmiştir (Bregel, "Mangits", *EF*², c: VI, 1991: 418). Daha sonra Buhara Hanlığı'ndaki kabilelerden çok sayıda insanı²⁶ başlarında Mirahur Rahim Kulu ile Hâkim Biy Atalık'ın oğlu Muhammed Rahim olduğu halde Meşhed'e göç ettirmiştir. Buhara Hanlığı'nın itaat altına alınması tamamlandıktan sonra Hive Hanlığı üzerine yürüyen İran şahı burayı da kendisine tabi kılarak 1740 yılı sonunda ülkesine geri dönmüştür.

1743 yılında atalık Hâkim Biy'in ölümü hanlıktaki dengeleri değiştirerek kargaşa ortamına zemin hazırlamıştır. Keneges Kabilesi ile Hitay Kabilesi isyan ederek Semerkand, Miyankal ve Karşı ile Buhara çevresini yağmalamışlardır. İsyanı bastırmak için Ebu'l-Feyz Han önce Divmaşdi Biy komutasında 15.000 kişilik bir ordu, daha sonra ise Muhammed Emin Hoca Nakib ve Huday Kulu Koşbegi yönetiminde 20.000 kişilik başka bir orduyu asiler üzerine göndermiş, ancak kesin bir sonuç elde edememiştir. Bunun üzerine Buhara hanı, Nadir Şah'a Hitay Kabilesi lideri İbadullah Biy'in Buhara'ya çok yaklaştığını bildirmiş ve acil yardım istemiştir. Nadir Şah, Ebu'l-Feyz'e yardım için önden başlarında Hasan Han Bayat ve Behbud Han Cindavul olduğu halde 12.000 kişilik bir ordu göndermiş, arkasından da takviye için ölen atalığın oğlu Muhammed Rahim'i başka bir ordu ile Buhara'ya yollamıştır (Mervî, c: III, 1374: 1101–1102; Boukhary, 1876: 109).

1747 yılı Türkistan tarihi için dönüm noktasıdır. Çünkü bu yıl Nadir Şah, yeğeni Ali Han'ın düzenlediği suikast sonucu öldürülmüş,²⁷ böylece pek çok yer gibi Buhara Hanlığı da İran'ın nüfuzundan kurtulmuştur. Uzun süredir hanlığa hâkim olmak isteyen Muhammed Rahim, Nadir Şah'ın öldürüldüğünü duyunca hemen harekete geçmiş ve Ebu'l-Feyz Han'ı tutuklatarak hapse attirmiştir. Ancak aynı gün asileri

²⁴ Sikkenin ön yüzünde Nadir Şah'ın ismi, arka yüzde ise basıldığı tarihi vardır (Koçnev, 1996: 434).

²⁵ Nadir Şah Hindistan seferini başarıyla tamamlayıp imparatorluk merkezi Delhi'yi fethedince Babürlü hükümdarı Muhammed'e "şah" unvanı vermiş, kendisi ise *şehinşah* (şahlar şahı) unvanını kullanmaya başlamıştır.

²⁶ Howorth (s. 764) sayıyı 6.000, Muhammed Kazım (c: II, 1374: 800) 30.000, Mehdihan Han Esterâbâdi (s. 451) 20.000 olarak verirken, Mirza Abdulazim Sami (s. 43) esir sayısının 12.000 olduğunu ifade etmektedir.

²⁷ Boukhary (1876: 110, dipnot 1) ölüm tarihi olarak 23 Haziran 1747'yi verirken, Minorsky (Minorsky, "Nâdir", *MEB İA*, c: IX, 1999: 29) 20 Haziran 1747 (11 Cemaziyelahir 1160) tarihini kabul eder.

cezalandırmak için gönderilen Hasan Han ile Behbud Han görevlerini başarıyla tamamlayarak Buhara'ya dönmüşlerdir. Hükümdarlarının öldürüldüğünden haberleri olmayan İranlı komutanlar Nadir Şah'ın kayınpederi olan Ebu'l-Feyz Han'ın hapse atıldığını öğrenince Muhammed Rahim'e haber göndererek hanı bırakmasını, aksi takdirde kaleyi işgal edeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Muhammed Rahim onlara şu haberi göndermiştir: “Kendinize geliniz ve güven içinde memleketinize dönünüz. Aptalca davranmayınız. Şayet ‘Muhammed Rahim Han bir Özbek ve bu sebeple hanlık hakkı yoktur’ diyorsanız, düşünün! Nadir Şah pek çok kralı yerinden yurdundan etti” (Boukhary, 1876: 113). Askerlerin direncini kırmak için onlara pek çok hediye göndermiş, ayrıca İran ordusu içindeki Afganları kışkırtarak kendi safına çekmeyi başarmıştır (Mervî, c: III, 1374: 1124).²⁸ Muhammed Rahim, 25/26 Haziran 1747 gecesi Ebu'l-Feyz Han'ı idam ettirmiştir. Ertesi gün hanın idam edildiğini ve Afganların yanlarından ayrıldığını öğrenen İran ordusu Buhara'dan çekilmiştir. Böylece Muhammed Rahim, İran ordusunun kendisi için yol açabileceği tehlikeyi bertaraf etmiştir. Bundan sonra Abdülmümin ile Ubeydullah'ı sırasıyla hanlık tahtına oturtmuş, ancak onlar kukladan başka bir şey olmamışlardır. Sonunda, Muhammed Rahim 1756 yılında kendisini han ilan etmiştir.

2.2. 1747–1800 Yılları Arasında Buhara Yönetimde Mangıtlar

2.2.1. Muhammed Rahim Han

Astrahanî Hanedanlığı'nın son iki hükümdarı olan Ubeydullah ve Ebu'l-Feyz Han dönemlerinde Özbek emirleri arasındaki mücadeleler ve onların merkezî yönetime sıklıkla isyan etmeleri sonucunda ülke büyük tahribata uğramış, hanlıkta belirsizlik artmış, her yerde soyguncular ortaya çıkmış, yollarda güvenlik kaybolmuştur. Bunun neticesi olarak halk yaşadığı şehirleri terk etmiş, tarımda büyük azalma olmuş, iç ve dış ticaret sektöre uğramıştır.

Mirza Abdulazim Sami, *Tarih-i Selâtinî Mangıtyye* adlı eserinde şu ifadeleri kullanır:

²⁸ Muhammed Rahim İran'da bulunduğu sırada Nadir Şah tarafından Afgan askerlerinin komutanlığına atanmıştı ve onlarla tanışıklığı vardı. Ayrıca, Buhara'ya gelirken yanında bir grup Afgan askeri de getirmişti. Onların aracılığı ile kale dışındaki Afgan askerleri ile temasa geçmiş ve bu sayede onları kendi tarafına çekmeyi başarmıştır (Buharayı, 1377: 123).

“Ebu’l-Feyz Han (1711–1747) makul bir akıldan yoksundu ve şehvi arzularla dolu bir insandı. Zamanının çoğunu şarap içerek ve müzik dinleyerek geçirirdi. Bu yüzden devlet işleri bozulmuş ve şeriat kanunları ihmal edilmişti. Herkes bildiğini okuyordu. Bunun üzerine bahsi geçen han eski/köklü aileleri dağıttı ve büyük emirlerin kanını döktü. O birkaç emir ile kabile liderini idam ettirdi ve devletin soylularını gözden düşürdü. Nerede genç ve güzel bir kızın bulunduğunu duysa hemen onu zor kullanarak yanına getirtiyordu. Bu durum Allah’ın gazabını celp etti ve kızgınlık oklarını ona yöneltti.” (Sami, 1962: 41–42).

Böyle bir ortamda H. 1147 / M. 1715 yılında doğan Muhammed Rahim, babasının himayesinde yetişmiş ve kısa sürede ikbal basamaklarını çıkmıştır. Nadir Şah’ın Mâverâünnehr’i işgalinden sonra İran ordusu için askere alınan Buharalı askerlerin komutanı olarak İran’a giden Muhammed Rahim, 1743 yılında babasının ölümünden sonra hanlıkta karışıklık çıkması üzerine Ebu’l-Feyz Han’ın Nadir Şah’tan yardım istemesiyle tekrar hanlığa dönmüş ve hanlığa hâkim olma planlarını gerçekleştirmek için fırsat elde etmiştir. Kısa süre içinde Ebu’l-Feyz’i tahtından indiren Muhammed Rahim yine de kendisini hemen han ilan etme cesaretini gösterememiştir. Çünkü hanlıkta Cengizli gelenekler hâlâ etkinliğini sürdürmekteydi. Bu geleneğe göre Cengiz Han neslinden olmayan birinin hanlık iddiasında bulunabilmesi mümkün değildi. XIII. yüzyıldan beri Orta Asya’da hep Cengiz Han neslinden olanlar hanlık makamını işgal etmişler, kabile beyleri ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, kukla da olsa yanlarında hep Cengiz soyundan bir han bulundurmuşlardır. Bu duruma en güzel örnek Emir Timur’dur. Cengiz Han’dan sonraki Orta Asya’nın en karizmatik lideri olan Timur, Çin sınırından Anadolu’da İzmir’e kadar büyük bir imparatorluğa hükmetmesine rağmen sözde de olsa mutlaka Çağataylı bir hana tabi olmuş ve fetihleri onun namına yapmıştır. Bu durum literatürde *hanbazi* olarak nitelenmiştir.²⁹

Muhammed Rahim de hanlıkta kontrolü ele aldıktan sonra yönetime Cengiz Han neslinden, Ebu’l-Feyz Han’ın on iki yaşındaki oğlu Seyyid Abdülmümin’i geçirmiş ve sözde ona tabi olmuştur (Mervî, c: III, 1374: 1120).³⁰ Hatta hanla ilişkisini güçlendirmek için kendi kızını onunla evlendirmiş, Ebu’l-Feyz’in kızıyla da kendisi evlenmiştir.

²⁹ Hive Hanlığı örneğinde bu konunun ayrıntıları için bkz. Çelik, 2007a: 175–187.

³⁰ Mirza Şems, Abdülmümin’in yedi yaşından han yapıldığından söz eder (Buharayı, 1377: 122). Abdülmümin Han adına darp ettirilen en eski tarihli sikke 1160/1747 yılına aittir (Davidoviç, 1964: 239).

Abdulkerim'in ifadesine göre, bir gün han bir mendil içinde taşıdığı bir parça kavunu Muhammed Rahim'in kızı olan hanımına getirmiş, kadın mendilin içinde ne olduğunu sorunca han ona mendilin içinde Muhammed Rahim'in kellesinin bulunduğunu söylemiş ve şöyle devam etmiştir: “Çünkü baban benim babamı öldürüp ülkemi ele geçirdi.” Bu konuşmayı kız babasına aktarınca Muhammed Rahim: “Sakin bir ortamda büyüse de, kurdun yavrusu büyüyünce kurt olacak” demiştir. Bu konuşmanın üzerinden bir müddet geçtikten sonra Muhammed Rahim'in adamları hanı öldürmüşlerdir (Abdulkerim, 1876: 115).

Mir İzzetullah ise Abdülmümin Han'ın sonunu farklı anlatır. Onun ifadesine göre, bazı düşmanları Muhammed Rahim'i öldürmeye karar vermişler ve harekete geçmek için de Muhammed Rahim'in de davet edildiği bir yemekli toplantıyı seçmişlerdir. Yemek esnasında biri onu öldürmek için ok atmış, ancak Muhammed Rahim oktan kurtulmayı başarmış ve suikasta karışanları öldürmüştür. Altı ay sonra da hanı kuyuya atarak ölümüne sebep olmuştur (Mir İzzet Ullah, 1843: 341).³¹ Mirza Şems de Mir İzzetullah gibi olayı hikâye etmiştir. Ancak o ok atmak yerine tüfekle ateş edildiğini söylemektedir (Buharayı, 1377: 122).

Abdülmümin'in öldürülmesi üzerine Özbek emirleri tarafından tahta Cengiz Han neslinden başka birini çıkarması konusunda uyarılınca, Muhammed Rahim bu sefer Ebu'l-Feyz'in Ubeydullah³² ismindeki diğer oğlunu³³ hanlamıştır. Bu han ise ancak on sekiz ay iktidarda kalabilmiştir. Howorth'un belirttiğine göre Ubeydullah tahta çıktığında 16 yaşındaydı ve hem zihnen hem de bedenen zayıftı (Howorth 1880: 766).

O dönemde Ahmed Şah Abdalî olarak da bilinen Ahmed Şah Durrani (1160–1187/1747–1773), 1747 yılında Nadir Şah'ın suikast sonucu öldürülmesinden sonra Kandahar şehri merkez olmak üzere Durrani İmparatorluğu'nu kurmuş, kısa sürede

³¹ Yuri Bregel *Encyclopedia of Islam*'a (2nd edition) yazdığı “Mangits” adlı maddede onun ölüm tarihini 1748 yılı başı olarak verirken (EI², c: VI, 418), *Encyclopedia of Iranica*'ya yazdığı “Central Asia in the 12th-13th/18th-19th Centuries” adlı maddede onun öldüğü yılın 1750 veya 1751 (Bregel, *Elr*, c: V, 194), olduğunu belirtir. J. L. Lee de eserinde 1751 yılını verir (Lee, 1996: 73). Çağdaş vakanüvis Kadı Vefa ise 1161 / 1748 yılını vermektedir (Kügelgen, 2002: 327).

³² Elimizdeki kaynaklardan Mirza Şems Buharayı onun isminin Abdullah olduğunu zikreder (Buharayı, 1377: 108).

³³ Ubeydullah'ın kökeni hakkında bkz Kügelgen, 2002: 69–70; Buharayı, 1377: 108; Howorth, 1880: 766.

ülkede birliği sağlayarak fetihlere başlamıştır.³⁴ Bu fetihlerden 1751–1753 yıllarında Meymene emiri Hacı Biy Ming’in teşviki ile Amu-Derya Nehri’nin güneyindeki eyaletler de nasibini almış ve başta Endhuy, Kunduz, Belh ve Bedehşan olmak üzere pek çok şehir Ahmed Şah Durrani’nin egemenliğine girmiştir (McChesney, 1991b: 221–222; Lee, 1996: 80–85).

Muhammed Rahim, atalık olarak görev yaptığı bu iki kukla han döneminde bir yandan Mangıt Kabilesi’nin soyluları ve ileri gelenlerini devletin en üst noktalarına atıyor, bir yandan da ulema ve tüccar sınıfı ile yakın ilişkiler kuruyordu (Mukhtarov, 2003: 55; İvanov, 1958: 101). Muhammed Rahim özellikle Cuybari hocalarının desteğini elde etmeye özel önem vermiştir. Böylece güçlü bir destek kitlesini arkasına almayı amaçlamıştı. Bunun yanında bir yandan fetihler gerçekleştirerek kendisine muhalif olabilecek yapıları da azaltıyordu. Böylelikle birbiri ardı sıra başta Hisar olmak üzere bazı şehirleri ele geçirmiştir.³⁵ Fethettiği şehirlerdeki kendisine düşman halkı hanlığın merkezî bölgelerine nakletmiş, merkezî şehirlerdeki halkı da yeni fethedilen şehirlere göç ettirmiştir. Bu uygulama çerçevesinde yaklaşık 20.000 aile yer değiştirmiştir. Fetihler tamamlanıp hanlıkta sükûnet nispeten sağlandıktan sonra merkezî yerlerden göç edenlerin eski yurtlarına geri dönmelerine izin vermiş, böylece hayatın normalleşmesine katkı sağlamıştır (İvanov, 1958: 102–103).

Muhammed Rahim’in bu başarılarının ardında iki önemli unsur ön plana çıkmaktadır. Birincisi Kügelgen’in “öğretmeni” olarak nitelediği Nadir Şah’ın Muhammed Rahim’e kazandırdığı askerî teknoloji ve organizasyon bilgisidir. İkincisi ise arkası kesilmeyen iç savaşlar ve parçalı siyasi yapıdan rahatsız olan ve başını tüccarların çektiği bir grubun kendisine verdiği destektir. Bunlardan başka ulemanın da desteğini alan Muhammed Rahim sonunda Ubeydullah’ı da tahtından indirmiş ve onun saray

³⁴ Ahmed Şah Durrani ve imparatorluğu için bkz. Singh, 1959; Gommans, 1995.

³⁵ Ne var ki, Hisar hâkimi Muhammed Emin Yüz’ün en önemli işbirlikçisi Ura-Tübe hâkimi Fazıl Biy Yüz ele geçirilememiştir. Yüz Kabilesi’nden olan Fazıl Biy, Nurata, Kıştut, Urgut, Hisar ve Şehrisebz hâkimleriyle ittifak kurarak 11 Muharrem 1163 / 21 Aralık 1749 günü Buhara Emirligi’ne saldırı düzenlemişler ve Karşı şehrine girmişlerdir. Ancak onların başarısı uzun süreli olmamış ve Buhara Hanlığı kısa süre içinde toparlanarak onları topraklarından kovabilmiştir. Muhammed Rahim bir vesile ile Şehrisebz ve diğer şehir hâkimlerini Buhara’ya gelmeye ikna etmiş ve geldiklerinden de hepsini öldürmüştür (Muhtarov, 1990: 63). Ura-Tübe üzerine ise Muhammed Rahim 1754 yılında yürümüş ve Hokand hanı İrdana Biy’in de kendi yanında katıldığı seferde Hisar hâkiminin de destek verdiği Fazıl Biy’i kesin olarak yenilgiye uğratamamıştır. Onun iktidarı döneminde Ura-Tübe sorun oluşturmaya hep devam etmiştir.

tarihçisi Muhammed Vefa-yı Kerminégi'nin (1685–1769) ifadesine göre, 23 Rebiulevvel 1170 (16 Aralık 1756) tarihinde hanlık tahtına oturmuştur (Sela, 2004: 53–54).³⁶ Böylece Türkistan tarihinde bir ilk gerçekleşmiş ve Cengiz Han neslinden olmayan biri kendisini hanlık makamına getirmiştir. Tahta geçer geçmez Cuma hutbesinde adının okunmasını emretmiş, ayrıca adına sikke de darp ettirmiştir (Sami, 1962: 46).³⁷

Eski Türk geleneklerine göre Muhammed Rahim beyaz keçe üzerine oturtularak tören yapılmıştır. Törene Özbek soylularının yanı sıra ulema da iştirak etmiştir (İvanov, 1958: 103–104; Barthold, 1963: 279). İlginçtir ki, Astrahanî Hanedanlığı döneminde törene sadece seçkin dört Özbek Kabilesi katılırken, Mangıtlar döneminde törene seyyidler, kadılar ve hocalar da davet edilmiştir. Bu durum Mangıt Hanedanlığı'nın sonraki dönem siyasetinin hangi odaklara dayanacağını da aslında bir göstergesidir.

Törenden sonra yeni han kendisini destekleyen Özbek soylularına ve din adamlarına en üst devlet mansıplarını tevcih etmiştir. Bunlar arasında olmak üzere koşbegi makamına İranlı bir köle olan Devlet Biy'i getirmiş, amcası Danyal Biy pervaneci rütbesiyle Kermine hâkimi olmuş, *hoca kelan* ve *şeyhülislam* mevkii ise Cuybari hocalarına tahsis edilmiştir.

Aslında Muhammed Rahim'in han ilan edildiği tören Semerkand şehrinde olmalıydı. Normalde hanlık makamını işgal eden kişi göreve gelmesinden on gün sonra “taç giyme töreninin tamamlanması için” Semerkand'a giderek burada, hanlığın önemli kişilerinin, beylerin, din adamlarının, en üst rütbeli kimselerin ve Özbek kabilelerinin temsilcileri huzurunda, gri renkli büyük taştan yapılmış, üzerinde Kuran'dan çeşitli ayetlerin yazıldığı *kök-taş* üzerine oturlardı (Sobolef, 1876: 2). Ancak Semerkand halkının Muhammed Rahim'i yeni han olarak kabul etmeyişleri nedeniyle tören Buhara'da yapılmak zorunda kaldı. Ne var ki çok geçmeden Semerkand'ın kontrol

³⁶ Ron Sela doktora tezinde Kerminégi'nin kaleme aldığı ve 1722–1759 arasında Buhara Hanlığı'nda meydana gelen olayların anlatıldığı *Tuhfetu'l-Hâni* veya diğer ismiyle *Tarih-i Muhammed Rahim Hâni* adlı eserin 253b-260b sayfaları arasını İngilizceye tercüme etmiştir. Bu sayfalar arasında vakanüvis Muhammed Rahim Han'ın tahta geçme törenini ayrıntılı anlatmaktadır (Sela, 2004: 46–63).

³⁷ Paranın ön yüzünde “Muhammed Rahim Bahadır Han”, arka yüzünde ise “Lâ İlâhe İllallah, Muhammedu'r-Rasulullah” yazmaktadır (Davidoviç, 1964: 178). Ona ait belgelerde ise kullandığı unvan “Ebu'l-Muzaffer ve'l-Mansur Muhammed Rahim Bahadır Han"dır (Sela, 2004: 63).

altına alınmasından sonra taç giyme töreni bütün formaliteleri ile tamamlandı. Huzurda bulunan temsilciler hana tabi olacaklarına söz verdiler. Törenin bir anısı olarak katılımcılara bir *tilla* (altın para) verildi.

Muhammed Rahim Han'ın tahta çıkma törenini tasvir eden Muhammed Vefa-yı Kerminegi'nin ifadelerinden bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Buna göre yapılan detaylı tasvir bir kabile reisinin hanlık iddiasında bulunmasını önemsiz bir ayrıntı haline getirmiştir. Onun anlatımından ve sık sık Kuran-ı Kerim'den ayetler vermesinden yeni hanın Allah tarafından kutsandığı ve kabul gördüğü imajını çizmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Ancak hanlık için bu yeterli olmayıp ayrıca birtakım erdemler, kişisel karizma ve askerî yetenek gibi özellikler de lazımdır. Muhammed Vefa, yeni hanın bütün bu özelliklere sahip olduğunu vurgular. Ayrıca ve bunlar arasında olmak üzere Muhammed Rahim, Cengiz soyundan bir hanımla evlenmiş ve bu evlilik soylular gözünde onun hanlığını nispeten meşrulaştırmıştır.

Muhammed Rahim'i hanlamak için gelenlerden bazılarını vakanüvis şu şekilde sıralar: İshak Hoca Mahdum-ı Azam, Muhammed Emin Hoca Nakib Seyyid Atayi, Kadı'ul-Kudât (Kadı Kelan) Emir Nizameddin Hüseyinî, Kadı Mir Ebu Tahir Semerkandî, Abdullah Hoca Şeyhülislam Cuybari, Şihabeddin Hoca Şeyhülislam Ahrarî, Kadı Mahmud Şah Semerkandî; emirlerden Hocam Yar Biy Utarcı, Emiru'l-Ümera Danyal Biy Mangıt, Gaybullah Biy Divanbegi Bahrin, Cihangir Biy Divanbegi Saray, İmam Kul Biy Pervaneci Mangıt ve Devlet Biy Pervaneci Mangıt (Sela, 2004: 56).

İsmi sayılan kişilerin kökenine baktığımızda törene geniş bir yelpazede katılımın gerçekleştiğini görüyoruz. Ulemanın yanı sıra emirliğin seçkin kabileleri de Muhammed Rahim'i han olarak tanımışlardır.

Muhammed Rahim iktidarı döneminde güçlü bir merkezî yönetim oluşturmuş, bunun için de güçlü bir askerî teşkilat kurmuştur. Cengiz Han neslinden olmaması birçok kabilenin isyanına sebep olmuş, o yüzden yeni han ardı ardına kendisine muhalefet gösteren kabilelere karşı seferler düzenlemiştir. Daha hanlığa gelmeden ve han olduktan sonra ülkenin sınırlarını her geçen gün biraz daha artırmıştır. Onun kontrolünde şu şehirler vardı: başkent Buhara ve çevresi, Semerkand, Hocend,

Taşkent, Türkistan, Semerkand ile Kermine arasındaki Zerefşan Vadisinde bulunan Miyankal, Karşı, Şehrisebz, Huzar, Karagöl ve Amu-Derya sahilinin aşağı mecrası boyunca uzanan diğer yerler (Kügelgen, “Manghits” *Eİr*, <http://www.iranica.com>, 30.08.2008; Boukhary, 1876: 116). Bu şehirlere ilaveten Ura-Tübe, Hisar, Nur-Ata da Buhara’ya tabi olmuştur.

Bu fetihler esnasında onu en çok Yüz Kabilesi’nin yaşadığı Hisar şehri ile Keneges Kabilesi’nin yaşadığı Şehrisebz uğraştırmıştır. 1756–1757 yılları arasında Muhammed Rahim Hisar üzerine iki sefer düzenlemiştir. O dönemde yöneticisi Muhammed Emin Yüz olan şehir aslında uzun yıllar Buhara hâkimiyetinde kalmış ve merkeze hem vergi vermiş, hem de ihtiyaç anlarında asker göndermişti. Ancak hanlıkta merkezî otoritenin kaybolması ve çıkan iç savaşlar neticesinde şehir bağımsız hareket etmeye başlamış ve başkentten kopmuştur. Bu isyan hâli Muhammed Rahim Han zamanında devam etmiş, hatta Hisar hâkimi, hanın yaptığı savaşlarda onun düşmanlarına yardımcı olmuştur (İvanov, 1958: 102). Sonunda Muhammed Rahim Han, Hisar şehrini ele geçirmeye muvaffak olmuş, Muhammed Emin de bunun üzerine Belh’e sığınmıştır. Fetihten sonra han şehirden 4.000 kişiyi ordusuna kaydettirmiş, ayrıca 20.000 altın, 3.000 at ve 500 deve savaş tazminatı olarak almıştır.

Muhammed Rahim fethettiği yerlere kendine yakın adamları atamıştır. Bunlar arasında olmak üzere Ura-Tübe hâkimi olarak Kutlu Bay Biy’i, Semerkand’a Berat Sultan’ı, Şehrisebz’e İmam-Kulu Kilaç’ı, Karşı’ya ise Adine Biy’i tayin etmiştir (Sami, 1962: 46–47).

Bundan başka 1757 yılında Hive Hanlığı’ndaki iç savaş sonucunda anlaşamayan soylulardan bir grubun isteği üzerine Muhammed Rahim, Harezmi bölgesinde de söz sahibi olmuş ve buraya kendi atadığı Timur Gazi Han yedi yıl müddetle hanlık yapmıştır. Buna göre, Timur Gazi’den önce hanlık makamında Gayip Han bulunuyordu ve Harezmi soyluları Nadir Şah’ın ölümünden sonra onu kendilerine han yapmışlardı. Ancak başta Artuk İnak olmak üzere bazı Özbek emirlerini öldürmesi ve Hive Hanlığı’nda bulunan Mangıtların çoğunu katlettiği üzerine hanlıkta huzursuzluk baş göstermiştir. Ondan kaçanlar Buhara’ya gelerek Muhammed

Rahim'den yardım istemişlerdir. Gelişmelerden haberdar olan Gayip Han, Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren babası Bahadır Han'dan takviye güç istemiştir. Bahadır Han hemen 6.000 askerle hanlığa gelmiş, ancak gelen Kazak ordusu hanlıkta başta vergi tahsili gibi çeşitli olaylar çıkartınca Gurlen, Ürgenç, Hangah ve Hazeresb halkı isyan etmişler ve Kazakları hanlıktan kovmayı başarmışlardır. Bundan sonra onlar Muhammed Rahim Han'a her kabileden seçkin bir temsilcinin dâhil olduğu bir heyet göndermişler ve ona bütün Harezmi halkının itaat etmesini temin edeceklerini belirtmişlerdir. Bunun üzerine Buhara hanı Harezmi'e han olarak Timur Gazi'yi atamıştır (Munis ve Agehi, 1999: dipnot 395, 588–590; Barthold, 1958: 100). Bununla birlikte yine de, onun hanlığı Hive Hanlığı'na sükûnet getirmemiş ve sonunda o da öldürülerek yerine Tевke Han geçmiştir.

Muhammed Rahim bir yandan fetihlere devam ederken, bir yandan da başkent Buhara'nın imar ve iskânına özel ihtimam göstermiştir. 1752 kışı ile 1753 baharında Buhara'yı yeniden inşa ederek Şibanî Ubeydullah Han (1533–1539) döneminde yapılan ve oldukça yıpranan surunu güçlendirmiştir. Bunun için Buhara'nın tümenlerinde yaşayan köylüler ile şehirde yaşayan tacirler seferber edilerek her bir grup surun bir bölümünün inşasından sorumlu tutulmuştur (Müminov, 1976: 124).

Muhammed Rahim'in imar ve iskân siyasetinde Buhara'nın yanı sıra Semerkand şehrinin de özel bir yeri vardır. Hanlığının ilk zamanlarında biraz da şehrin direnişini kırmak ve kendisine bağlamak için şehre hububat göndermiş, o dönemde artık boşalan medreselere yardım etmiştir. Bunun yanında, şehrin su ihtiyacını gidermek için Zerefşan Nehri üzerinde daha önce inşa edilmiş, ancak o dönemde harabe haline dönüşmüş olan Dargam Barajı'nı tamir ettirmiştir. Bu baraj sayesinde Semerkand'da tarım kültürü tekrar canlanmıştır (Abduraimov, c: I, 1966: 186).

Üç yıl hanlık yapan Muhammed Rahim, Recep 1172 / Mart 1759'da 45 yaşında vefat etmiştir.³⁸ Hanın oğlu olmayıp yalnız iki kızı vardı. Kaynaklarda han için kullanılan

³⁸ Muhammed Rahim'in ölüm tarihi konusunda başta Müminov ve ondan istifade eden Muhtarov (24 Mart 1758, Müminov, 1976: 124; Mukhtarov, 2003: 56, ayrıca Abduraimov, c: I, 1966: 182) olmak üzere bazı tarihçiler yıl olarak 1758'i vermişlerdir. Onun ölümüyle ilgili Abdulkarim Buhari şu hikâyeyi anlatır: Gieduvan'daki Hoca Abdulhalık'ın türbesini ziyaretten dönerken bir derviş Muhammed Rahim'e dünyanın faniliğinden bahsetti. Bu konuşmadan çok etkilenen han hastalandı ve kısa süre sonra da vefat etti (Boukhary, 1876: 116–117).

unvanlar arasında “Emir-i Saadet Makrun”, “Emir-i Sahibkıranî”, “Bahadır”, “Şâh-ı Âligâh”, “Emir-i Cihânpenâh-ı Kâmyâb”, “Hazret-i Kâmkâr Eflâtûn-ı İtibâr” ve “Emir-i Aristo-Rây” sayılabilir.

Çağdaş kaynaklar Muhammed Rahim’in büyük bir askerî komutan ve siyaset adamı olduğunda hemfikirdirler. Çünkü kısa süre içinde o Mâverâünnehr’deki bağımsız hareket eden yöneticileri kendisine tabi kılmıştır. Bir bütün olarak, bütün Özbek kabilelerini tek çatı altında toplayabilmiştir. 1830-31’de yazdığı eserinde Muhammed Yakup şu ifadeleri kullanır: “Ondan sonra hiç kimse devleti bu ihtişamında tutamamış ve ülkeyi daha ileri götürmeyi başaramamıştır” (Kügelgen, 2002: 324).

2.2.2. Muhammed Danyal Biy Atalık

1123 / 1711 yılında, Astrahanî Ubeydullah Han döneminde doğan Muhammed Danyal, Hüdayar Biy’in oğlu ve Muhammed Rahim’in amcasıdır. Nadir Şah’ın Türkistan seferi sırasında Karşı hâkimliği yapan Danyal, İran hükümdarına direnmeyerek onun tarafına geçmişti. Nadir Şah, Buhara Hanlığı’nın idaresini uhdesine alınca Danyal Biy’i Kermine valiliğine atamıştı. Muhammed Rahim ise han olunca onu Miyankal hâkimliğine getirmişti. Han ölünce İran kökenli koşbegi Devlet Biy tahta çıkması için Muhammed Danyal Biy’i Buhara’ya davet etmiştir (Mir İzzet Ullah, 1843: 341).

Muhammed Danyal Buhara’ya gelince, ne var ki, kendisi hanlık mansıbını üstlenmemiş, onun yerine Muhammed Rahim’in kızlarından birinin oğlu olan Fazıl Töre’yi tahta çıkarmış, kendisi de hanın atalığı olmuştur. Ancak bu kararında kendi iradesinin etkin olduğunu söylemek zordur. Çünkü bazı kabileler Cengiz neslinden birinin hanlığı konusunda ısrarcı olmuşlar ve isyan etmişlerdir. Buna karşılık, bu han değişikliğinden memnun olmayan Özbek kabileleri yine de isyanlarını sürdürmüşlerdir. Mirza Abdulazim Sami’nin ifadesine göre Ura-Tübe ve Hisar, “isyan bayrağını açmışlar”, onlara daha sonra Kermine hâkimi Muhammed Emin Hoca Nakib ile Nurata hâkimi Pervaneci Yadigâr Burkut da katılmıştır (Sami, 1962: 49). Hatta Ura-Tübe ve Hocend hâkimi olan Yüz Kabilesi’nden Fazıl Biy, on bin kişilik bir kuvvet toplayarak Cizak, Hatırçı, Kette-Kurgan ve Semerkand’ı zapt etmiş,

Buhara'yı da kontrolü altına alarak bütün ülkenin yöneticisi olmayı tasarlamıştır (İstoriya Samarkanda, c: I, 1969: 265; Mukhtarov, 2003: 56).³⁹

Özbek emirlerinin Muhammed Rahim neslinden birini kendilerine han olarak naspedilmesini onaylamamalarının nedeni, onun Cengiz kökenli olmaması bir yana, kendilerinden daha fazla hükümdarlık meşruiyeti olmayan diğer bir Özbek kabilesi beyine tabi olmak istememeleridir. Bunun üzerine Muhammed Danyal Biy Atalık, “ümerâ-yı kibâr ve ekâbir-i zevi'l-iktidâr ve sâyir-i devlethâhânı toplayıp meşveret ettikten sonra” Astrahanî neslinden Ebu'l-Gazi'yi⁴⁰ “kukla han” olarak tahta çıkartmak mecburiyetinde kalmış, hutbeyi onun adına okutup sikkeyi de onun adına darp ettirmiştir. Ancak asıl güç ve yetki kendi ellerinde olmuştur (Buharayı, 1377: 109; Kügelgen: 2002: 278–279). Ne var ki, Cengiz Han neslinden birinin tahta çıkışı, Özbek kabilelerinin isyanlarını sona erdirmemiştir.

Bu isyanlar Ebu'l-Gazi'nin han olmasından sonra da devam etmiş ve isyanların bastırılmaması nedeniyle başta Şehrisebz, Miyankal, Karşı ve Semerkand olmak üzere bazı şehirler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Kügelgen'in incelediği vakanüvislerden üçünün⁴¹ ifadesine göre, bu isyanlar “Mangıt ulusunun tam bir mahviyetine yol açmıştır” (Kügelgen, 2002: 75). Emirlikte merkezî otorite kaybolmuş, hatta Ahmed Daniş'in de ifade ettiği gibi camiler ve medreseler terk edilerek harabeye dönmüşlerdir (Daniş, 1967: 27).

Mangıt yönetiminin bu zor durumdan kurtulmasında Buhara'nın tacir ve zanaatkâr sınıfının destekleri oldukça etkin rol oynamıştır. Çünkü bu hanedanın merkezin güçlenmesine yönelik uygulamış olduğu siyaset kendi gelecekleri açısından bu sınıf tarafından büyük itibar görmüş ve onların bu hanedana koşulsuz destek vermesini sağlamıştır (Müminov, 1976: 124). Ayrıca, Buhara halkının da Mangıt idaresini benimsemesi isyancıların başarılı olmasını engellemiştir ve asilerin elebaşları idam edilebilmiştir. Ancak bu, ülke içinde bütün isyanların tam olarak bastırıldığı ve

³⁹ Hatta Fazıl Biy, Semerkand'ı ele geçirdikten sonra şehrin hâkimi olan Muhammed Rahim'in kardeşi Berat Sultan'ı maiyetindeki birkaç kişi ile birlikte idam ettirmiştir. Ura-Tübe hâkimi buradan Şah Murad'ın valiliğini yaptığı Kermine'ye yönelmiş, ancak Danyal Atalık'ın gelmesi ve Fazıl Biy'in askerlerinin su sorunu yaşamaları onları geri çekilmeye zorlamıştır (Mukhtarov, 1999: 71).

⁴⁰ Ebu'l-Gazi'nin kökeni için bkz. Kügelgen, 2002: 74, dipnot 101; Howorth, 1880: 767.

⁴¹ Bunlar Kadı Vefa, Muhammed Şerif ve Humuli'dir.

kabilelerin tam olarak kontrol altına alındığı manasına gelmez. Buna en güzel örnek 1781 yılında Rus hükümetinin Buhara'ya bir ticaret antlaşması önerisine Muhammed Danyal Atalık'ın verdiği cevaptır. Atalık Rus elçisine böyle bir antlaşmayı emirlikte yaşayan 92 Özbek kabilesinin onayını almadan imzalamayacağını bildirmiştir (İvanov, 1958: 105; Müminov, 1976: 125). Bu da göstermektedir ki, Muhammed Danyal Atalık döneminde Muhammed Rahim Han dönemindeki gibi güçlü bir merkezî otoriteden söz etmek güçtür. Üstelik onun Rusya ile antlaşma imzalamadaki bu çekingen tavrı kendisinin en büyük destekçisi olan tacir ve zanaatkâr sınıfında da hayal kırıklığı yaratmış, bundan başka askerin iâşesi için bu sınıftan ilave vergi istemesi onların da isyanına yol açmıştır. 1784 yılında Buhara'da meydana gelen isyanda 1.000'den fazla insan ölmüştür (Mukhtarov, 2003: 57).⁴²

Muhammed Danyal Biy karakter olarak yumuşak huylu biri olduğundan hanlıktaki üst rütbeli diğer devlet adamları da ön plana çıkmışlar ve özgürce hareket etmişlerdir. Abdulkerim Buharî'nin ifadesine göre bu şekilde hareket eden özellikle iki kişi temayüz etmiştir. Onların isimleri İran kökenli Devlet Biy Koşbegi ile Kadı-yı Kudat (Kadı Kelan) Seyyid Nizamüddin'dir (Boukhary, 1876: 121). Bir yandan çıkan isyanlar, bir yandan da üst düzey devlet adamlarının keyfî davranışları neticesinde emirlikte huzur ve sükûnet kaybolmuştur. Halka ağır vergiler yüklenmiş, devlet içinde önemli bir güç merkezi olan ulema da yönetime küstürülmüştür. Abdulkerim'in ifadesine göre ülkede galyan (nargile) içimi artmış, hatta *Kâfir-Ribad* denilen mahalde bir umumhane açılmış, kolluk kuvvetleri ise suç ve suçluları ortadan kaldırmaktan aciz kalmışlardır (Boukhary, 1876: 121). Bu dönemi Mirza Abdulazim Sami eserinde şöyle tasvir eder:

⁴² Sir John Malcolm ve Arminus Vambéry eserlerinde, Şah Murad'ın münzevilikten devlet yönetimine geçişini Buhara'da çıkan bu isyandan sonra gerçekleştiğini belirtirler. Buna göre, Ebu'l-Gazi Han çevresindeki birkaç soylu ile birlikte Şah Murad'ın yaşadığı caminin yolunu tutmuş ve ondan vezaret makamına geçmesini rica ederek ülkede düzeni sağlamasını istemiştir. Ancak, o dünyevi işlerle uğraşmayı kabul etmek istememiştir. Şah Murad sadece tavsiyelerde bulunmuş ve Şehrisebz valisi asi Niyaz Ali Beg'in Buhara'yı tehdit etmesinin önünü alacağına dair söz vermiştir. Ancak sonunda o vakit kaybetmenin zararlı olacağını fark etmiş ve ordunun başına geçerek sadece asiye yenilgiye uğratmakla kalmayıp aynı zamanda onun elindeki Hisar ve Karşı şehirlerinden almıştır. (Malcolm, 1829: 162; Vambéry, 1979: 349–350). Bununla birlikte yine de, o görevi bazı şartlar dâhilinde kabul etmiştir. Buna göre, hiç kimse kendisine müdahale etmeyecek, devlet işlerinde bağımsız hareket edecekti. Özellikle kadı ve koşbegi kendisine karışmayacak; sadece babasına hesap verecekti (Daniş, 1967: 29). Mirza Şems Buharayı de Şah Murad'ın göreve geldikten sonraki ilk icraatını Şehrisebz valisi Niyaz Ali üzerine sefer düzenlemek ve onu bertaraf etmek olduğunu belirtir (Buharayı, 1377: 112).

“İslam Dini’nin emrettiği kurallarının büyük bir kısmı bu günlerde (Muhammed Danyal Biy’in döneminde) terk edildi. Vakıflar ve medreseler tahribata uğradı, insanlar cesurca yasakları çiğnemeye başladılar. Tilki alışkanlıklarına sahip kişiler aslan kesildiler. Yasal (şeriat) meseleler ihmal edildi ve yasaklar normalleşti.” (Sami, 1962: 50).

Muhammed Danyal Biy ülkedeki isyanlara ve devlet adamlarının keyfi davranışlarına ancak uzun mücadelelerden ve müttelikleri ile oğlu Şah Murad’ın gayretleri neticesinde son verebilmiş ve emirlikte tekrar kontrolü sağlayabilmiştir. Şehirler birbiri ardına merkeze bağlanmıştır. Ne var ki Şehrisebz’in bağlılığı kısa sürmüştür.

Bütün bunların yanı sıra, bu dönemde emirlik dışına, özellikle de Belh şehri üzerine akınlar düzenlenebilmiştir. 1761 yılında Belh’teki iktidar kavgasında taraf olmak üzere Musa Hoca komutasında hareket eden 6.000 kişilik Buhara ordusu Amu-Derya Nehri’ni geçerek Akça’yı işgal etmiş; ancak Ahmed Şah’ın Türkistan serdarı Nevvab Han komutasındaki orduya yenilince Buhara emiri Belh üzerindeki hâkimiyet iddialarından Afgan emiri lehine feragat etmek durumunda kalmıştır (McChesney, 1991b: 221–222; Lee, 1996: 87–89).

1768 yılında ise Ahmed Şah Durrani, Bedehşan üzerine veziri Şah Veli Han idaresinde bir ordu göndererek şehrin kontrolünü ele almak istemiştir. Bunun üzerine Şah Murad harekete geçince Afgan emiri komutanını takviye etme ihtiyacı hissetmiş ve onu Bedehşan üzerine gönderirken kendisi de bizzat kuzeye Buhara ordusu üzerine yürümüştür. Ne var ki, iki taraf savaşmamış ve Danyal Atalık’ın oğlu Şah Murad ile anlaşmaya vararak Amu-Derya Nehri iki devlet arasında sınır çizilmiş ve nehrin güneyinin tamamen Afgan toprağı olduğu kabul edilmiştir. (McChesney, 1991b: 225; Lee, 1996: 90).⁴³ Ahmed Şah zaferinin bir göstergesi olarak Buhara emirinden Hz Peygamberin hırkasını almıştır.⁴⁴

Muhammed Danyal Biy döneminin diğer önemli bir siyasi olayı ise 1804 yılında Harezm bölgesinde hanlığını ilan edecek olan İltüzer’in (1804–1806) babası ve İnakiler olarak da bilinen Kongrat Hanedanlığı’nın atası Muhammed Emin İnak’ın ülkeye hâkim olabilmek için yardım elde etmek umuduyla Buhara Emirliği’ne

⁴³ İlginçtir ki, R. D. McChesney, “Waqf in Central Asia” isimli kitabında 1747–1773 yılların arasında yöneticilik yapan Ahmed Şah Durrani ile 1785’te iktidara gelecek olan Şah Murad’ı çağdaş gibi göstermiştir. Onu takip eden J. L. Lee de eserinde aynı hataya düşmüştür.

⁴⁴ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bir tartışma McChesney’in eserinde yapılmıştır (McChesney, 1991b: 222–227).

gelmesidir. Muhammed Emin İnak H. 1183 / M. 1770 yılında artık kendisi için dayanılmaz bir hâl alan Yomut saldırılarından kaçarak yanında başta Mirab Hassa Koşbegi, Munis'in atası İvaz Mirab, Şah Pulad Bek, Abdülkerim Bek ve uluğ atalık Şah Niyaz Bek olduğu hâlde 60 kişilik bir heyetle Buhara'ya gelmiştir (Munis ve Agehi, 1999: 106–107). Bu heyette ayrıca Sart taifesinden seçkinler de yer almış ve Muhammed Emin İnak'ın bütün masraflarını üstlenmişlerdir. İnak Buhara'da iken Yomutlar Hive şehrini işgal etmişlerdir. Hive tarihçisi Munis'in ifadesine göre, ilkin Muhammed Danyal Biy Atalık inaka yardım edeceğine dair söz vermiş, ancak bunun için ondan 40.000 altın dinar talep etmiştir (Munis ve Agehi, 1999: 110). Ancak atalığın samimiyetine güvenemeyen inak bu parayı teslim etmemiş ve bir süre sonra da kendisine yardım edileceğinden umudunu keserek Buhara'dan ayrılmıştır.⁴⁵

Muhammed Danyal Biy dönemine ait sulama sisteminin geliştirilmesi ve kanal kazımına dair bilgi sadece Sobolef'de vardır. Onun ifadesine göre, Danyal Biy, 25 mil uzunluğunda Urgut'un topraklarını sulayan Kazan Kanalı'nı inşa ettirmiştir (Sobolef, 1876: 3).

Yirmi yedi yıl iktidarda kalan Muhammed Danyal Biy hakkında kaynaklarda bilgi oldukça az ve üstelik birbiriyle çelişkilidir. Bunun nedeni onun döneminin Mangıt iktidarının belki de en sönük dönemi olmasından ileri gelir. Böyle ifadelendirmemizin sebebi, onun döneminin oğlu Şah Murad'ın gölgesinde kalmasıdır. Kaynaklarda onun çok mütevazı olduğu, hilekâr olmadığı, medrese eğitimi almadığı, ama çok zeki ve dindar biri olduğu, aşırılıktan uzak durduğuna vurgu yapılır (Kügelgen, 2002: 335). Aslında Barthold'un da vurguladığı gibi her ne kadar ulemanın tavsiyelerine önem verse de ve onların onayını almadan herhangi bir işe kalkışmasa da Muhammed Danyal Biy'in dindar biri olduğunu ve oğlu Şah Murad gibi şeriat kurallarına sıkı sıkıya bağlı olduğunu söylemek zordur (Barthold, 1963: 279).

Danyal Biy selefinin aksine “han” unvanı kullanmamış ve sadece “atalık” unvanıyla yetinmiştir. Yaşadığı müddetçe sözde de olsa han olarak Ebu'l-Gazi'ye tabi olmuş ve sikkeyi onun adına darp ettirmiştir. Abdülkerim Buhari'nin ifadesine göre, Danyal

⁴⁵ Hive tarihçisi olayı yukarıdaki şekilde aktarırken Abdülkerim Buhari farklı aktarır. Onun ifadesine göre Muhammed Emin İnak Hive'den kaçıp Buhara'ya sığındığında Danyal Biy ona Harezmi'yi tekrar hâkimiyeti altına alabilmesi için yardım etmiş, inak da atalık yaşadığı müddetçe ona karşı derin hürmet göstermiş ve ikisi arasında barış ve uyum hüküm sürmüştür (Boukhary, 1876: 179).

Biy, atalık olduğu dönemde Hive ve Hokand Hanlığı ile barış içinde yaşamış, Merv'deki Şii yönetici Bayram Ali ile dostluk ilişkileri kurmuştur (Boukhary, 1876: 127). Ne var ki, onun döneminde, 1774 yılında Orta Asya seyahati sırasında esir alınarak Buharalı Hoca Gafur'a satılan ve emirlik ordusunda bir süre hizmet etmiş olan Philip Efremov, seyahatnamesinde Hive Hanlığı'na ve Merv üzerine düzenlenen seferlere iştirak ettiğinden söz eder.⁴⁶

Atalığın dokuz çocuğu vardı. Onların isimleri Şah Murad, Mahmud Biy, Ömer Biy, Fazıl Biy, Sultan Murad Biy, Rüstem Biy, Genç Ali Biy, Toktamış Biy ve Derviş Biy'dir (Boukhary, 1876: 120–121). Yukarıda da değindiğimiz üzere, iktidarı süresince Danyal Biy'in oğlu Şah Murad'ın gölgesinde kaldığı rahatlıkla söylenebilir. Özellikle İslami kuralların ülkede etkinlik kazanmasında Danyal Biy'den ziyade Şah Murad ön plana çıkmıştır.

1199 / 1785 yılında vefat eden Muhammed Danyal Atalık kaynaklarda “Velini'me”, “Emir-i Kâmyâb”, “Emir-i Kelân/Kebir”, “Şâh-ı Kelan/Kebir”, “Umdetü'l-Mülûk” ve “Umdetu'l-Ümerâ” gibi unvanlarla anılmıştır.

2.2.3. Şah Murad

Hicri 1153 veya 1154 yılında doğan Şah Murad'a babası Begi Can ismini vermiş ve halk arasında daha çok bu isimle meşhur olmuştur. Onun için kullanılan bir diğer isim de Emir Masum'dur. Şah Murad (hükümdarın dileği) ismi ise onun unvanıydı. Annesi dönemin meşhur tasavvuf erbabından Şeyh Kulabî'nin torunudur. Sekiz yaşında iken Kermine'ye atanmış, daha sonra ise Karşı ve Semerkand hâkimliği görevlerini üstlenmiştir. Hatta bir dönem koşbegi mevkiine de getirilmiştir (Kügelgen, 2002: 77). Özellikle Semerkand hâkimliği ona büyük şöhret kazandırmıştır. Çünkü XVIII. yüzyılın başından beri harabe halini alan bu şehirde

⁴⁶ Emirlik ordusunda önce elli başı, sonra yüzbaşı rütbesi alan Philip Efremov, Danyal Biy Atalık döneminde Şah Murad komutasında 2.000 kişilik bir ordu ile Merv üzerine düzenlenen sefere katılmış (Vigasin ve Karpyuk, 1995: 149, 185), daha sonra ise, 1782 yılında Badal Divanbegi komutasındaki 1.500 kişilik bir ordu ile de Hive Hanlığı üzerine düzenlenen seferde görev almış ve Yomutların da dâhil olduğu Muhammed Emin İnak'ın ordusu ile karşı karşıya gelmiştir. Badal Bek bir müddet sonra Efremov'u bir mektupla Buhara'ya Danyal Biy'den destek kuvvet istemek için gönderince Efremov bu seferin geri kalanına tanık olmamıştır (Vigasin ve Karpyuk, 1995: 150; Veselovskiy, 1877: 232–233). Badal Divanbegi'nin Hive seferinden Hiveli tarihçi Munis'in eserinde de bahis vardır (Munis ve Agehi, 1999: 141–142).

Muhammed Rahim Han'ın imar ve iskân siyasetini devam ettirmiş ve şehirde düzeni sağlayarak Semerkand'ı oldukça geliştirmiştir (Abduraimov, c: I, 1966: 186).

Babasının atalıklığı döneminin ilk zamanlarında, aslında devlet işlerinden nispeten uzak durmuş ve tasavvufa meyletmişti. Bunun için dönemin meşhur Nakşibendiye-Müceddidiye şeyhlerinden Şeyh Safer'e intisap etmiş ve onun öğrencisi olmuştu.⁴⁷ Abdulkarim'in ifadesine göre, şeyh başlangıçta onu öğrenciliğine kabul etmek istememiş ve "Sen bir zalimin oğlusun. Nasıl iyi davranışlar sergileyip bir şeyhin emrine girebilirsin!" demiştir (Boukhary, 1876: 121–122). Ancak Şah Murad ısrarcı olunca ve kendisinden her istenilene yerine getireceğine dair söz verince şeyh tarafından öğrenciliğe kabul edilmiştir. Şah Murad bir yandan tasavvufla uğraşmış, bir yandan da medresede tahsil görmüştür. Onun tasavvufa yönelmesinin bir sebebi de ileride babasının halefligi gündeme geldiğinde hem halkın, hem de ulemanın desteğini alabilmektir. Onun tasavvufa yönelmesi ve şeyhinin emriyle pazarlarda hamallık yapması devletin ileri gelenlerinden biri olan babasını rahatsız etmiş ve oğlunu çağırarak azarlamak isteyince babasına karşı şu cevabı vermiştir: "Farkında değil misin? Bilim ve İslam'ın merkezi olan Buhara'da pek çok uygunsuz davranış sergileniyor. Çocukların halka haksızlıklar yapıyorlar. Onlar arzularının esiri olmuşlar ve onlara hiç karşı çıkmıyorsun. Basit bir köle olan Devlet Koşbegi devletin efendisi olmuş. Kadı uygunsuz davranışlar içine girmekten çekinmiyor. Bu tür davranışları onaylamam mümkün değil. Bu yüzden fakirliği ve münzeviliği seçtim." (Boukhary, 1876: 122). Bu şekilde bir yıl geçiren Şah Murad sonunda kararını vererek devlet yönetiminde bulunmalarını onaylamadığı koşbegi ile kadı-yı kudata karşı harekete geçmiştir.

Onun devlet işlerine yönelmesinin nedeni çağdaş kaynaklarda, özellikle de Şah Murad'ın oğlu vakanüvis Miri'nin (Mir Hüseyin b. Şah Murad) "Mehâzinü't-Takva" adlı eserinde ayrıntılı bahsedilir. Onun ifadesine göre, ülkede *fisk-u fesad* artınca,

⁴⁷ Buhari onun tasavvufa yönelmesine sebep olarak ülkedeki ahlak bozukluğu ile üst rütbeli memurlar ve kardeşlerinin sefahat ve eğlenceye düşkünlüklerini göstermiştir (Boukhary, 1876: 122). Ancak diğer çağdaş kaynaklar Miri ve Humuli buna farklı bir açıklama getirirler. Onların ifadelerine göre, Şah Murad Karşı valisi iken, altı ay süreyle büyük Mangıt klanlarından birinin lideri olan Bike Buta'ya esir düşmüştür. O ancak Muhammed Danyal Biy'in Karşı şehrini Bik Buta'ya teslim edince serbest kalabilmiştir. Esaret günleri Şah Murad için bir dönüm noktası teşkil etmiş ve o sufiliğe yönelerek dönemin meşhur Nakşibendiye-Müceddidiye şeyhi, Şeyh Safer'e intisap etmiştir (Kügelgen, 2002: 338).

Muhammed Danyal Biy ulema ve ümera ile birlikte bu sorunu çözmeye çalışmıştır. Hepsî Şah Murad'ın bu sorunlara son vereceği konusunda ittifak etmişlerdir. Ona Buhara tahtına çıkması teklif edilmiş, ancak o reddetmiştir. Bunun üzerine Muhammed Danyal Biy, Şah Murad'ın sufi şeyhleri olan Şeyh Safer ve İşan Kadı Tursun Baki ile temasa geçmiş, Şeyhler “bir köşede ibadetle zahit bir şekilde yaşamak, suçlulara karşı savaştan ve şeriatı yaymaya gayret göstermekten daha üstün bir meziyet değildir.” diyerek Şah Murad'ı yönetimde sorumluluk alması konusunda cesaretlendirmişlerdir. Şeyh Safer'in kendisine *hattı-ı irşad* vermesinden sonra ancak Şah Murad bu siyasi görevi üstlenmiştir. Emir Danyal, böylece oğlunu kendi halefi olduğunu beyan etmiş, gelir giderin kontrolünü ona teslim etmiş ve bütün devlet görevlilerini ona tabi kılmıştır (Kügelgen, 2002: 281–282).

Bu şekilde yönetimde etkin konum elde eden Şah Murad, önce koşbegini ortadan kaldırmayı planlamıştır. Durumu babasına açarak onun onayını da alan Şah Murad uygun zamanı beklemiş ve Hokand Hanlığı'ndan elçi gelmesi ona planını gerçekleştirme imkânı vermiştir. Gelen elçi ile nelerin müzakere edileceğini konuşmak üzere Koşbegi Devlet Biy'i yanına çağırılmış, hiçbir şeyden şüphelenmeyen koşbegi Şah Murad'ın yanına gitmiştir. Ne var ki, daha huzura girmeden cellâtlar koşbegini öldürmüşlerdir (Boukhary, 1876: 123).⁴⁸ Bunun üzerine Danyal Biy Atalık kendi yerine veliaht olarak Şah Murad'ı atamak durumunda kalmıştır. Koşbeginin öldürülmesinden sonra Şah Murad yönetimdeki aksaklıkların bir diğer kaynağı olarak gördüğü kadı kelanı da bir müddet sonra öldürerek ülke içindeki en güçlü kişi konumuna yükselmiştir.

Şah Murad'ın koşbegi ve kadı kelan olmak üzere diğer bazı üst düzey yöneticilere yönelik bu hareketini şöyle değerlendirmek mümkündür: Şah Murad onları öldürerek

⁴⁸ Ahmed Daniş koşbeginin ölüm hadisesini farklı anlatır: Koşbegini toplantıya davet eden Şah Murad “bir saat süren sohbet esnasında vezirin belinde duran ve değerli taşlarla süslü hançerine odaklanmıştı. Ona ‘Senin hançerin çok pahalı görünüyor. Devletimizdeki hiçbir emirde böyle değerli bir hançer olmasa gerek.’ dedi. Vezir cevap verdi: ‘Evet, bu hançer benim elime bir saraydan geçti. Bu hançerin üzerinde zaten taşlar vardı. Ben de başka taşlar ilave ettirdim.’ Şah Murad: ‘Sen ona baktığın sürece o keskin olur.’ dedi. Vezir hemen onu çıkardı ve Şah Murad'a uzattı. O bir saat boyunca onu inceledi. Daha sonra, ayağa kalkarak sanki hançeri ona verecekmiş gibi veziri kuşkulandırmadan ileri uzattı. Vezir de hemen ayağa kalktı. İki *görünüshanenin* ortasında buluştular. Tam o sırada Şah Murad hançerle onun karnını deşti ve yerdeki halı kana bulandı. Daha sonra, emretti: ‘bu herifin işini bitirin ve sokağa atın!’ Hizmetkârlar hemen cesedi dışarı taşıdılar. Daha sonra vezirin taşınır ve taşınmaz bütün mal varlığı onun zulümle elinden aldığı kişilere dağıtıldı.” (Daniş, 1967: 29–30).

bir yandan üst yönetici sınıfı değiştirmek, bir yandan da yönetimden hoşnutsuz olan halkı kendine bağlamak istemiştir.

Koşbegi ile kadı kelanın ortadan kaldırılmasından sonra babası Danyal Biy, Şah Murad'ı merhum Rahim Han'ın Cengiz neslinden olan hanımıyla evlendirmiştir. Bunda amaç doğacak çocuğun Cengiz evladı olmasını sağlamaktır (Buharayı, 1377: 109). Böylece hanedanlığın meşruiyeti daha sağlam temellere dayanmış olacaktır. Malcolm'un Yıldız Begüm olduğunu belirttiği bu hanımdan daha sonra Emir Haydar dünyaya gelecektir.⁴⁹

1785 yılına gelindiğinde Danyal Biy hastalanmış ve öleceğini anlayarak Şah Murad'ı yanına çağırması; ona kendisinin varisi olduğunu söyleyerek dört istekte bulunmuştur: İlki kardeşlerini sürgüne göndermeyecek veya idam ettirmeyecekti. İkincisi ardında bıraktığı kadınlarla evlenmeyecekti. Üçüncüsü Haremağası görevindeki Hoca Sadık'a itibar edecekti. Dördüncüsü kardeşlerine uygun bir tahsisat bağlayacaktı. Bunlardan başka ayrıca Şah-ı Nakşibendî'nin türbesi yanına gömülmek istediğini belirtmiştir (Boukhary, 1876: 126).

Danyal Biy kısa süre sonra ölünce Şah Murad babasının makamına soyluların ve kardeşlerinin kendisine biat etmesiyle gelmiştir. Ancak aradan bir yıl geçmeden kardeşlerinden Toktamış Biy, Şah Murad'ın yönetiminden memnun olmayarak bazı devlet adamlarıyla işbirliğine gitmiş ve onu öldürtmeye karar vermiştir. Bu işe Feridun isimli bir kölesini memur eden Toktamış Biy, ne var ki, amacına ulaşamamış ve suikast başarısız olmuştur. Bu girişimin kardeşi tarafından gerçekleştirildiğini öğrenen Şah Murad köleyi öldürtmüş, ancak babasına verdiği sözden dolayı Toktamış Biy'i öldürtmemiş, sadece Çarcuy şehrine sürmüştür (Boukhary, 1876: 131). Toktamış Biy'den sonra da Sultan Murad Biy isyan etmiş, ama o da başarı elde edememiştir.

Şah Murad'ın ilk seferi 1785 yılında, Merv şehrini elinde bulunduran ve Kaçar soyundan olan Bayram Ali Han'a karşı olmuştur. Merv şehri Şah I. Abbas döneminden beri Kaçar-İzzeddünlü Kabilesi tarafından idare ediliyordu ve Nadir

⁴⁹ Sir John Malcolm Emir Haydar'ın annesinin isminin Yıldız Begüm olduğunu belirtirken, Mir İzzetullah onun ismini "Şems-ban-aim" şeklinde vermektedir (Mir İzzet Ullah, 1843: 341).

Şah'ın bölgedeki kontrolünü kaybetmesinden itibaren bu kabile İran merkezî yönetiminden nispeten bağımsız hareket etme imkânına kavuşmuştu. Tecrit edilmiş konumu ve zengin tarım kültürü sayesinde şehir, çevre bölgelere nazaran oldukça güçlenmişti (Wood, 1998: 46). Bu kabilenin lideri konumundaki Bayram Ali Kaçar, Şah Murad'ın babası Danyal Biy ile dostluk ilişkileri içinde olmuş ve hatta Abdulkerim'in ifadesine göre ona "baba" diye hitap etmişti (Boukhary, 1876: 132). Atalık ölünce Buhara'ya taziyelerini bildirmiş, Merv şehrinde de onun için Kuran okutturup yemek dağıtmıştı. Bunda amacı muhtemelen Danyal'ın halefi Şah Murad'ın desteğini kazanmaktı. Ne var ki, Şah Murad iktidara geldikten sonra Şii inancına sahip Bayram Ali Kaçar üzerine sefer düzenleme kararı almıştır. Onun amacı bir yandan heretik olarak gördüğü Şiiler üzerine *gaza* düzenlemek, bir yandan ganimet elde etmek, bir yandan da Ahmed Şah Durrani'nin ölümünden sonra iç karışıklık yaşayan ve kuzey sınırını korumaktan aciz olan İran'a karşı Türkistan'ın üstünlüğünü kabul ettirmektir.

Şah Murad'ın öncü olarak Merv'i yağmalamaları için gönderdiği 2.000 kişilik kuvvet Bayram Ali'nin 5.000 kişilik kendi ordusu ile 3.000–4.000 kişilik Türkmen müttefik ordusu tarafından yenilgiye uğratılmıştır (Wood, 1998: 52). Ne var ki, Merv'i ele geçirme fikrinden vazgeçmeyen Şah Murad, bir hile planlamış ve 6.000 kişilik bir ordu ile Çarcuy'a gelmiş, ancak ertesi gün birkaç üst rütbeli adamıyla Buhara'ya dönmüştür. Bu hileye inanan Bayram Ali, Buhara emirinin cesaretini kaybettiğine ve Merv'e saldırmayacağına hükmederek aldığı önlemleri hafifletmiştir. Ancak aynı gece Çarcuy'a gelen Şah Murad, cebri bir yürüyüşle Merv'e ulaşmış ve 4.000 askerini pusuya yatırarak 1.000 askeriyle şehre saldırmıştır. Bayram Ali bunun kapsamlı bir saldırı olmadığını düşünerek yaklaşık 150 süvariyle yağmacıların üzerine gitmiş; düşman kuvvetlerini imha etmiş, hatta Şah Murad'ın damadı Kara Hoca da dâhil pek çok insan öldürülmüştür (Boukhary, 1876: 133–134; Buharayı, 1377: 114). Ne var ki, ileri harekâtına devam eden Bayram Ali Han pusuya düşerek esir alınmış ve öldürülmüş, ama şehir ele geçirilememiştir.

Bayram Ali Han'dan sonra sırasıyla Merv yöneticiliğine oğullarından önce Muhammed Kerim daha sonra ise Hacı Muhammed Hüseyin geçmiştir. Hacı Muhammed Hüseyin Buhara emirine karşı Durrani Timur Şah'tan (1772–1793)

yardım istemiştir. Bunun üzerine Şah Murad, Merv şehrine ikinci bir saldırı daha düzenlemesine rağmen şehri koruyan kalenin muhkem olmasından dolayı orayı zapt edememiştir. Şehrin fethi ancak kalenin valisinin yardımıyla sağlanabilmiştir. Muhammed Hüseyin Han ile anlaşmazlığa düşen vali, Şah Murad'a bir mektup göndererek kaleyi teslim hazır olduğunu bildirmiştir.

Kaleyi teslim alan Buhara emiri için Merv şehrine hâkim olmak artık çok kolaydı. Çünkü kale şehrin suyunu koruyordu. Kale kontrol altına alınınca şehrin suyu kesilmiş ve şehir susuz bırakılmıştır.

Merv şehri kuşatma altındayken Ahmed Şah Durrani'nin oğlu olan Afgan hükümdarı Timur Şah da Merv'e yardım için Leşkerî Han komutasında beş bin asker ile Herat'tan hububat göndermiştir. Bu önlemler Şah Murad'ın kuşatmasını sona erdirmeyip sadece direnişin süresini artırmıştır. Afganlı komutan ile Muhammed Hüseyin Han'ın arasının bir müddet sonra açılması ise şehrin durumu daha da kötüleştirilmiş ve Leşkerî Han, askerleri ve kendisiyle gelmek isteyen iki bin aile ile birlikte Merv'den ayrılmıştır (Boukhary, 1876: 139–140). Bunun üzerine zor durumda kalan Muhammed Hüseyin Han son çare olarak birkaç üst rütbeli kişiyi Buhara'ya göndererek af dilemiş ve tabiiyet bildirmiştir. Tabiliği kabul edilen Merv yöneticisi, yanında soylular olduğu halde Buhara'ya gitmiş ve kendisine Çehar-Bağ'da ikamet tahsis edilmiştir. Kısa süre sonra Meşhed'de bulunan kardeşi Muhammed Kerim Han da Buhara'ya gitmiştir. Şah Murad ise Merv'e 5.000 kişilik bir askerî birlik yollayarak şehri işgal etmiş ve kaynaklarda sayılar değişiklik gösterse de yaklaşık 17.000 aileyi Buhara'ya göç ettirmiştir (Boukhary, 1876: 141–142; Howorth, 1880: 770–771). Onların neslinden gelenler Buhara'da daha sonra "İranî" olarak anılacaklardır (İvanov, 1958: 107). Merv'de sadece 3.000 Sünni aile ile 2.000 Şii aile kalmış, şehrin valisi olarak ise Şah Murad kardeşlerinden Ömer Biy ile Fazıl Biy'i atamıştır.

Merv halkının Buhara'ya nakledilmesi Merv şehrinin ıssızlaşmasına neden olmuş; şehrin eski ihtişamını kaybetmesine sebebiyet verirken başkenti nüfus olarak oldukça

kalabalıklaştırmıştır. Bunun yanı sıra Merv halkı uğraştıkları ipek böceği yetiştiriciliği ile emirlik ekonomisine katkı sağlamışlardır (Barthold, 1963: 280).⁵⁰

Merv'den sonra Şah Murad, Meşhed'e kadar Horasan topraklarına seferler düzenlemiş, bu seferlerinin Şiilere karşı kutsal savaş (*cihat*) olarak nitelmiştir. Ancak bu seferlerin basit yağma hareketleri olduğu açıktır. Çünkü bu seferlerden elde edilen nakdî ganimetin yanı sıra Orta Asya pazarlarında satılmak üzere büyük miktarda esir de toplanmıştır. Onun tarafından *darü'l-harp* ilan edilen Horasan topraklarına Şah Murad her yıl iki sefer düzenlemiştir. Meşhed şehrinin fethi için H. 1209 (M. 1794) yılında yaklaşık 60.000 kişilik bir ordu ile hareket etmişti (Buharayı, 1377: 115–116). Ancak kaynaklar Meşhed şehrine saldırı düzenlemediğinden söz ederler.⁵¹

Merv'in emirlik topraklarına katılmasından sonra Şah Murad yönünü Amu-Derya Nehri'nin güneyindeki eyaletlere çevirmiştir. Buranın en önemli şehirlerinden Belh ve Ahsi (Akşi) gibi eyaletler 1730'lu yıllardan itibaren Buhara hâkimiyetinden kopmuş, Nadir Şah'ın Türkistan'ı fethi neticesinde yapılan antlaşma ile de resmî anlamda İran'a bağlanmıştı. Nadir Şah'ın ölümünden sonra buralar Dürrani İmparatorluğu'na tabi olmuştu. Ancak Buhara emiri bu şehirlerde söz sahibi olmak için fırsat kolluyordu. Sonunda Durrani Timur Şah'ın 1786'da düzenlediği bir seferi başarısızlıkla sonuçlanınca Şah Murad hemen harekete geçmiş ve bölgede isyan çıkarılmasını teşvik etmiştir. Çıkan isyan başarılı olmuş ve halk yöneticilerini şehirlerinden uzaklaştırmayı başarmıştır (Howorth, 1880, 771). Bunun üzerine Şah Murad'a bir mektup gönderen Afgan hükümdarı onun kendi tabiiyetinde olan yerlerde karışıklık çıkarmasını protesto ettiği gibi Merv'i işgal etmesini onaylamadığını belirtmiştir. Bundan başka, mektubunda Sünni inancın destekçisi biri olarak kendisine engeller çıkarmasına hiçbir anlam veremediğini ifade ederek, Sünni

⁵⁰ Barthold'un bu ifadesine rağmen, 1770'li yıllarda Buhara'da bulunan Philip Efremov, emirlikte Şah Murad'ın Merv seferinden önce de ipek böceği yetiştiriciliği yapıldığından söz eder (Vigasin ve Karpyuk, 1995: 156–157). Belki de çelişkili gibi görünen bu iki kaynağın ifadelerini şu şekilde açıklamak mümkündür: Mervli göçmenlerin gelişine kadar emirlikte hem nitelik, hem de nicelik açısından daha az miktarda ipek böceği yetiştiriciliği yapılıyordu. Ancak bu konuda yetkin olan Merv halkının gelişi emirlikteki bu uğraşı alanını geliştirdi ve en azından eski durumuna nazaran ürün nitelik kazandı.

⁵¹ Bu kaynaklardan Sir John Malcolm eserinde, 30.000 kişilik bir ordu ile Meşhed önlerine gelen Şah Murad'ın rüyasında İmam Rıza'yı gördüğünü ve onun kendisine şehre saldırmaması konusunda emir verdiğini ve bu yüzden emirin şehri yağmalamadığını belirtir (Malcolm, c: II, 1829: 167–168).

olan Şehrisebz ve Hocend gibi şehirlere akınlar düzenlemesini eleştirmiş ve bu şehirlerden istenen yardım taleplerine icabet edeceğini vurgulamıştır. Mektubunu gönderdikten bir müddet sonra, 1789 yılı baharında, 100.000 kişilik bir ordu ile harekete geçen Timur Şah, Kunduz üzerinden Ahşi'ye ilerlemiş ve Buhara ordusunu Akça yakınlarında yenilgiye uğratmıştır.⁵² İki taraf arasında yapılan antlaşma gereğince, Meymene ve Endhuy şehirleri Mangıtlara geçerken, Belh ve Bedehşan şehirlerinin Afgan toprağı olduğu kabul edilmiştir.⁵³

Timur Şah başkentine döndükten sonra Şah Murad'a hediye olarak file binerken kullanılması için iki adet fil zinciri göndermiş, Şah Murad da o zincirlerden birini 1797 yılında Rusya'ya yolladığı bir elçiyle birlikte yeni taç giyen İmparator I. Pavel'e (1796–1801) onu tebrik amacıyla sunmuştur. Rus çarı bu hediyeden çok memnun olmuş ve mukabil olarak da bir elçisiyle birlikte 40.000 manat Rus parası göndererek Buhara'da bir medrese inşa ettirmek istemiştir. Buhara emirinin izin vermesi üzerine bu para ile bir medrese yapılmış ve ismi de *Medrese-i Nazar İlçi* olmuştur (Buharayı, 1377: 118).⁵⁴

Timur Şah tehlikesinden sonra Buhara emiri bu sefer de Merv'e vali olarak atadığı kardeşleri Ömer Biy ile Fazıl Biy'in isyanlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak Merv halkı yöneticilerinin baskıcı davranışlarına boyun eğmeyerek onlara karşı harekete geçmişlerdir. Çünkü kardeşler isyanlarında Türkmenlerin desteğini alabilmek için onlara ödeme yapmış ve bu para da Merv halkından tahsil edilmişti. İki kardeş halka direnemeyerek şehri terke mecbur kalmışlar ve Şehrisebz'e çekilmişlerdir (Boukhary, 1876: 143).

⁵² Mirza Şems, Şah Murad'ın savaşı durdurma nedeni olarak şunları söyler: Şah Murad, Timur Şah'a bir adam göndererek her iki tarafın da Müslüman olduğunu, dolayısıyla akan kanın Müslüman kanı olacağını, bu yüzden Allah ve Resulü nezdinde sorumlu olacaklarını belirtmiş ve barış yapmanın iki taraf için de uygun olacağını söylemiştir (Buharayı, 1377: 117).

⁵³ Ahrar Muhtarov, Afgan hükümdarı Timur Şah'ın Buhara emiri konusunda tahrik edilmesinde dönemin Ura-Tübe hâkimi Hudayar Divanbegi'nin rolüne işaret eder. Onun verdiği bilgiye göre savaş 1791 yılında Afganlıların yenilgisiyle sona ermiştir (Muhtarov, 1963: 4).

⁵⁴ Barthold, bu medresesinin yapımı için II. Katerina (1762–1796) döneminde İr-Nazar-Bay Maksutov aracılığı ile Buhara'ya para gönderildiğine dair bir söylenti olduğunu, ancak bunun asılsız olduğunu ifade etmektedir (Barthold, 2000: 361). Meyendorf medresesinin II. Katerina tarafından yaptırıldığını zikreder (Meyendorf, 2004: 37). Khanikoff medresesinin II. Katerina zamanında yapıldığını söyler (Khanikoff, 1845: 107). Schuyler de medresesinin II. Katerina tarafından yaptırıldığını ve inşa masrafları olarak da 40.000 ruble gönderdiğini belirtir (Schuyler, 2007: 427–428).

Ömer ile Fazıl Biy'in ayrılmasından sonra şehir halkı Şah Murad'a haber göndererek durumu bildirmiştir. Bunun üzerine emir, Muhammed Emin Sipahsalar komutasında beş bin kişilik bir kuvveti Merv'e göndererek şehrin valiliğine Bedel Mirza'yı atamış ve tahrip olan şehrin barajını tamir ettirmiştir. Bu isyanın en önemli sonucu 1.000 ailenin daha Buhara'ya nakledilmesidir. Ertesi sene ise (1796–1797) Merv valiliğine ikinci oğlu Nasirüddin Töre'yi atayarak emrine 10.000 kişilik bir kuvvet vermiştir.⁵⁵

Bundan başka dâhili siyasetinde Şah Murad seleflerine nispeten daha küçük çaplı ayaklanmalarla karşılaşmıştır. Onun döneminde bazı hâkimler bağımsızlıklarını ilan etme girişiminde bulunmuşlardır. Bunlardan Kermine, Ura-Tübe ve Hocend'in başını çektiği bazı valiler Buhara ile Hokand yönetimi arasında ihtilafa neden olmuşlar, merkezden uzak olmanın avantajını kullanana Urgut ve Hisar gibi şehirler de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir (Kügelgen, 2002: 79–80). Şah Murad bu şehirlerde tekrar iktidarını sağlamlaştırsa da Şehrisebz için bunu söylemek güçtür. Emirin bütün gayretlerine rağmen bu şehri elde tutmak pek mümkün olmamıştır.

Şah Murad döneminde, Haziran 1789'da meydana gelen bir hadise belki de Türkistan tarihinde ilktir. Buhara emiri muhtemelen ağır siyasi ve iktisadi koşullar neticesinde Ebu'l-Gazi'yi⁵⁶ tahttan indirdikten sonra yeni bir han ataması gerçekleştirmemiş, bunun yerine dönemin en büyük Müslüman hükümdarı olan Osmanlı Sultanı III. Selim'e bir name göndererek bazı açıklamalar yapmış, Osmanlı sadrazamına gönderdiği bir diğer mektubunda ise ondan şöyle bir ricada bulunmuştur:

“...Sizden rica ederim ki, Padişah Hazretlerinin boş bir zamanında Turan memleketlerinin durumunu izah buyurunuz. Bilgi, dirayet ve dinî tarafı kuvvetli

⁵⁵ Mirza Şems Buharayı bu askerî birliğin oluşturulması konusunda ilginç bilgiler verir. Onun ifadesine göre bu birlik Buhara'nın bey ve beyzadelerinden kurulmuştur. Eğer bey bu orduya dâhil edildiyse, beyzade Buhara'da bırakılmış, beyzade orduya katılmışsa bey Buhara'da kalmıştır (Buharayı, 1377: 71–72; Wood, 1998: 59). Bundan beklenen husus Merv şehrinde yeni bir isyanın önünü almaktır.

⁵⁶ Her ne kadar “Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar” adlı eserde, Ebu'l Gazi'nin 1796 yılına kadar hükümdarlık yaptığı iddia edilse de ve buna dair birtakım deliller ileri sürülse de Şah Murad'ın hanı tahttan indirme tarihi 1787 veya 1788'dir. Zaten Ebu'l-Gazi kukla handı ve onun devlet yönetiminde herhangi bir yetkisi yoktu. Buhara'ya yakın “Aferinkent” denen bir köyde ikamet ederdi (daha doğrusu muhafaza edilirdi). Cuma günleri o Cuma Namazı'nı kıldırmak için Buhara'ya Cuma Camii'ne getirilir, sonra tekrar köye geri götürülürdü (Buharayı, 1377: 110). *Muntehâbü't-Tevârih* adlı eserden alıntı yapan Abduraimov'un belirttiğine göre ise, Ebu'l-Gazi Han, Danyal Biy'in onayı olmadan ikamet ettiği evden ayrılamazdı. Onun han olarak en önemli sorumluluğu Cuma günleri tören elbiselerini giyerek *Görünüş-Hane*'de başta Muhammed Danyal Biy Atalık olmak üzere bütün üst düzey devlet görevlilerini selamlamaktır. Törenden sonra ise Ebu'l-Gazi hemen evine gönderilirdi (Abduraimov, c: I, 1966: 184).

bir şehzadeyi Turan'a padişah tayin etsin; ben de hutbeyi onun namına okutur ve sikkeyi de onun adına bastırırım. Eğer şehzade olmazsa Şam'da, Mısır'da ve Irak'ta olan vezirleriniz evsafında bir adamı vezir göndersinler; onu dahi can-ı gönülden kabul ederiz. Bu iki hâl suretinden biri Turan ahalisinin bahtsızlığı yüzünden mümkün olmazsa aradaki mesafenin uzaklığı düşünülerek Turan ahalisinin Halife ve Padişaha itaat etmeyeceği düşüncesi akla gelebilir. Ancak siz İstanbul'da vezirlik işleriyle nasıl meşgul iseniz, biz de burada Padişah'ın dostuna dost, düşmanına düşman olmaktan, onun rızasını kendi isteğimizden üstün tutmakta ve kendimizi Padişah kullarından saymaktayız. Gerek şevketli Padişah Hazretlerine *arizamızda* ve gerekse size gönderdiğimiz mektupta Halife-yi Ruy-i Zemin Hazretlerine 'şark ve garp sultanı' tabiri kullanılmıştır. İnşallah şarka mensup olan Turan ahali de Padişah Hazretlerine bağlılıklarını ortaya koydukları zaman gerçekten şark ve garp sultanlığı şanı tahakkuk eder..." (Saray, 1994: 25–26).

Buhara emirinin bu talebi ilk olması hasebiyle hem ilginçtir, hem de dikkate şayandır. Onun bu teklifini aslında iki şekilde yorumlamak mümkündür: birincisi Osmanlı sarayının uygun gördüğü kişinin idaresinde gerçekten Türkistan'ı huzur ve sükûnete kavuşturmadır. Çünkü belgede geçen "Turan" ibaresinden böyle bir kişinin sadece Buhara Emirliği'ni değil, bütün Türkistan Hanlıklarını kapsayıcı bir idari fonksiyona sahip olması beklenebilirdi. İkinci olarak ise Osmanlı sarayından Buhara Emirliği'ne gelecek kişi daha önce yönetimde bulunan kukla hanlar gibi muamele görecekti, sadece onun İslam Halifesinin temsilcisi olması sıfatından istifade edilecek ve bu sıfat asi şehir ve komşu devletleri itaat altına alınmasında Buhara yönetiminin elini güçlendirecek, ama eskisi gibi güç ve kudret yine Şah Murad'da olacaktı. Emirnin hangi amaçla böyle bir talepte bulunduğunu kestirmek güçtür. Her şeye rağmen emirin bu ilginç teklifi İstanbul'da itibar görmemiş ve teklif uygun bir lisanla reddedilmiştir.

Şah Murad döneminin bir diğer önemli siyasi meselesi de Nadir Şah'ın torunu Kör Şahruh'un oğulları İmam Kulu Mirza ile Haydar Mirza'nın kendisine sığınmasıdır. 1796 yılında Kaçar Henadanı'nın kurucusu Aga Muhammed Kaçar (1742–1797) Nadir'in torunu Şahruh'tan Meşhed şehrini alınca Şahruh'un oğlu yardım elde etmek umuduyla Kabil'e gitmiş; kardeşleri İmam Kulu Mirza ile Haydar Mirza'yı ise bir mektupla Buhara'ya göndermişti. Mektupta dedesi Nadir Şah'ın, Muhammed Rahim'e yaptığı iyilikleri vurguladıktan sonra her ikisinin de Sünni inanca mensup oldukları, hatta Nadir Şah'ın Ebu'l-Feyz'in bir kızı ile evlenmesinden dolayı akraba da olduklarını belirtmiş ve kaybettiği Meşhed'i tekrar fethetmek için asker talep

etmiş, bunun karşılığı olarak da hutbeyi onun namına okutacağına söz vermiştir (Boukhary, 1876: 143–144). Her ne kadar ağırlama hususunda dikkatli olsa da, Şah Murad İranlı bu iki mirzaya herhangi bir yardımda bulunmamıştır. Umutlarını kesen iki kardeş yurtlarına dönmek isteyince, Buhara emiri onlara karşı kumpas kurmuş, ancak başarılı olamamıştır. Amu-Derya Nehri'ni geçerek Çarcuy şehrine ulaşan mirzalar bu sefer de Şah Murad'ın yönlendirmesi ile üzerilerine gelen Hive hanının saldırısına uğramışlar ve sonunda öldürülmüşlerdir.

Hükümdarlığının son yılında ise Şah Murad yönünü emirliği en çok uğraştıran güç merkezlerinden biri olan Ura-Tübe'ye çevirmiş ve ülke topraklarına katmak için buraya sefer düzenlemiştir. Burayı fetheden Buhara emiri şehrin hâkimliğine Baba Pervaneci Yüz'ü atamıştır. Sabık hâkim Bek Murad'ı ise Buhara'ya göndermiştir (Muhtarov, 1999: 85).⁵⁷

Şah Murad bir yandan askerî ve siyasi meselelerle uğraşırken bir yandan da emirliğin mali durumunu güçlendirmekle uğraşmış ve bunun için de 1785 yılında para reformu gerçekleştirmiştir. O döneme kadar Buhara'da gümüş *tenge* ve altın *tilla* (eşrefi) olmak üzere iki tür para kullanılmaktaydı. Bu iki paranın yerine Buhara emiri değeri artırılmış gümüş sikke kullanımını yaygınlaştırdı (Müminov, 1976: 127). 0,7 miskal (3,36 gram) ağırlığı olan bu yeni sikke Şah Murad adına olmayıp sözde han olan Ebu'l-Gazi adına darp olunmuştur.⁵⁸ Gümüş sikkenin yanı sıra altın sikke de emirlikte darp olunmuş, ancak bu para daha çok büyük meblağlı alışverişlerde kullanılmak için üretilmiştir. Mali alanda buna ilaveten şeriata aykırı olarak gördüğü yargu, bac, tarh, tuşmal, yasak, aluk ve saluk gibi bazı vergileri de Şah Murad kaldırmıştır (Mukhtarov, 2003: 57). Ancak bu vergiler emirlik hazinesinde önemli miktarda gelir kaybına yol açınca *cul* adında yeni bir vergi uygulaması başlatılmıştır. Zaten sonraki uygulamalardan anlaşılacağı üzere, Şah Murad'ın ölümünden sonra onun yürürlükten kaldırdığı pek çok vergi tekrar toplanmaya başlanmıştır.

⁵⁷ Kısa süre sonra emirin ölümü üzerine şehir tekrar isyan bayrağını açmış, ancak Emir Haydar karşısında başarılı olamamıştır. Buhara ile antlaşma yapmak mecburiyetinde kalan Ura-Tübe hâkimi kızını da Emir Haydar'a eş olarak vermek durumunda kalmıştır.

⁵⁸ Kukla olan Ebu'l-Gazi'nin adına son darp edilen sikkenin tarihi 1203/1788-1789'dir. (Davidoviç, 1964: 51–52). Zaten Ebu'l-Gazi'den sonra Şah Murad kendi adına değil babası adına para darp ettirmiştir (Koçnev, 1996: 435).

Buhara emiri mali alanın yanı sıra, adalet ve askerî alanda da birtakım düzenlemelere gitmiştir. Şah Murad ihtişamlı binalar yerine daha sade binalarda oturmayı tercih etmiştir. Kim bir konudan veya bir kişiden şikâyetçi ise rahatlıkla onun huzuruna gelip derdini anlatabilirdi. Ancak suçlanan kişi orada olmadıkça şikâyetleri dinlemezdi. Bir köle efendisini mahkemeye verebilirdi. Eğer davada ölüm hadisesi gerçekleşmemişse tarafların uzlaşması konusunda telkinde bulunurdu. Ama uzlaşma gerçekleşmezse tarafları dikkatlice dinler, notlar alır ve sonuçta bir karara varır; sonra bütün aldığı notları ve kendi görüşünü mollalara ileterek İslam hukukuna göre davayı çözecek bir fetva hazırlamalarını isterdi. Taraflara mahkeme kararı tebliğ edildikten sonra onlara bir hafta daha süre tanınır ve bu süre zarfında tekrar uzlaşmaları beklenirdi. Ancak uzlaşma gerçekleşmezse mahkemenin kararı uygulamaya konulur ve artık karardan geri dönüş olmazdı (Malcolm, 1829: 164). Suçların cezası Kuran'a göre tespit edilirdi. Buna göre soyguncular ölümlü, hırsızlar sağ elleri kesilerek, içki içenler halk önünde kırbaçlanarak, sigara içenler de farklı cezalara çarptırılırlardı.

Şah Murad bundan başka, emirliğin sulama sistemini de geliştirmiş, özellikle Zereşan Vadisi'nin sulama işlerine özel önem vermiştir. Emirlik kurulduğundan beri, hatta XVIII. yüzyılın başından itibaren dâhili ihtilaflar toprakların nüfusunu azaltmış ve birçok ekilebilir bölümleri ıssızlaştırmış; birçok yerde yerleşimler yok olmuştu. Emirliği nüfuslandırma meselesi ve tarımın yaygınlaştırılması Şah Murad'ın en önemli dâhili siyaseti olmuştur. Şah Murad sulama çalışmalarına ilişkin net kurallar ortaya koymuştur. İlk tedbir olarak, emirliği eyaletlere, eyaletleri de *tümen*lere bölmüştür. Dahası, çalışmaları devam ettirmek için gerekli olan çeşitli materyalleri, örneğin kereste, çalılık, kamış vb. şeyleri satın alabilmek için toprağın her bir *koş*undan iki tenge olan ve *koş-pul* olarak adlandırılan özel bir toprak vergisini yürürlüğe koymuştur (Sobolef, 1876: 5). Bu vergi gelirinin sulama sisteminin gelişimine önemli katkısı olmuştur. Bundan başka Şah Murad kırsal bir çalışma sistemi (*merd-i vilayet*) oluşturdu. Emirlikte daha önce işlenmemiş topraklara, bu toprakları ekmek isteyenleri davet etti. Gönüllüler bol miktarda bulundu. Kanal çalışmalarına başlamak için hiç vakit kaybetmeden toprak *koş*lara bölündü ve yeni gelenler arasında bölüştürüldü. Her *koş*tan bir adam kiralanarak kanal kazımı gerçekleştirildi. Böylelikle Ortaboz Arık (6 mil), Dokuz Arık (16 mil), Taylak (16

mil), Kara Arık (16 mil) ve diğer birçoğu ortaya çıktı. Çok kısa bir zaman aralığında, geniş çaplı sulama kanalı sistemi inşa edildi ve bunlarla sulanan tüm bölgelerde tahıl ekimi yapıldı. Böylece Zereşan Vadisi'nin sulama sistemi yavaş yavaş tamamlandı.

Sulama sistemine verilen bu önem emirlik halkının yerleşik hayata geçmesini sağlamak içindi. Çünkü göçebe halkın kontrolü daha zor olmakta ve onlardan yeterli düzeyde vergi toplamak da bir o kadar zor olmaktaydı. Yapılan bu faaliyetlerle özellikle Özbek kabileleri kazılan büyük kanalların kenarlarında iskân edilmişlerdir. Ancak ilginçtir ki, Özbek kabileleri yerleşik hayata geçerken geleneksel bölünmelerini terk etmemişler ve yerleştikleri yerlere de bu isimlerini vermişlerdir (Barthold, 1963: 281). Ancak bu ifadeden bütün Özbek kabilelerin tamamen yerleşik hâle geçtiği anlaşılmamalıdır. Aynı şekilde Özbek kabilelerinden bir alt birimin de (mesela, Mangıt veya Kongrat) tümüyle yerleşik hayatı benimsediğini söyleyemeyiz.

Açılan kanallar ve diğer faaliyetler neticesinde emirlikte tarım üretimi artmış, bu da olumlu manada ticareti de etkilemiştir. Zaten XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Mangıtların iktidarı devralmasıyla birlikte Buhara Emirliği'nde yavaş da olsa parçalı siyasi yapının tasfiyesi, kentsel yaşamın canlanması, Kazakların bozkıra çekilerek emirlik şehirlerini artık rahatsız etmemesi, dolaylı da olsa emirliği tehdit eden Cungarların 1755–1760 yılları arasında Çinliler tarafından zararsız hale getirilmesi gibi sebepler yüzünden emirlikte iktisadi hayat yüzyılın başına nazaran kıyas kabul etmeyecek şekilde canlanmış ve halkın alım gücü artmıştır (İvanov, 1958: 113). Bunun yanında Avrupa ve Rusya'da gelişen kapitalizm, başta Buhara olmak üzere Türkistan Hanlıklarında yansımalarını bulmuş ve uluslar arası ticaret önemli gelişme kaydetmiştir. Batılı ülkelerde sanayinin gelişmesi Buhara'nın sahip olduğu hammaddeye talebi artırmış, bu da belli oranda kalsa da emirliğe nakit girdi sağlamıştır. Ne var ki, zaman ilerledikçe bu durum emirlik aleyhine işlemiş ve ülke sömürüye açık bir pazar haline dönüşmüştür.

Şah Murad dönemini Kügelgen'in ifadesiyle “kamusal alanın tamamen İslamlaşması” olarak niteleyebiliriz. Böyle bir çıkarımda bulunmamızın en önemli nedeni en başta onun koyduğu tasavvuf ehli olmasından ileri gelir. Aldığı tasavvuf eğitimi sayesinde Nakşibendiye-Müceddidiye tarikatının emirlikte önemli oranda nüfuz kazanmasına

imkân sağladığı gibi kendisi de bizzat Şeyh Safer ile Miyan Fazl Ahmed'in halefi olarak Sufi şeyhliği makamına ulaşmıştır (Kügelgen, 1998: 118–121; 128–131). Bu tarikatın inancına göre Allah her yüzyılda dinin bidatlerden kurtulması için bir din yenileyicisi (*müceddid*) göndermekteydi. Bu din yenileyicilerinin ve aynı zamanda tarikatın bu kolunun kurucusu İmam-ı Rabbani ismiyle meşhur olan Ahmed-i Sahrindî (1563–1624) *müceddid-i elf-i sani*, yani ikinci bin yılın din yenileyicisi olarak kabul görmüştü. Buhara Emirliği'nde ise Hicri XIII. yüzyılın din yenileyicisinin kaynaklarda Şah Murad olduğu ilan edilmiştir. Sonraki dönem emirlik tarihçilerinden Ahmed Daniş “Risale-i Ahmed Daniş: Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye” isimli eserinde Nakşibendî tarikatının Müceddidiye kolunun önemli bir destekçisi olduğunu ortaya koymuş ve oldukça vurgulu şekilde Şah Murad'ın müceddid olduğunu ifade etmiştir (Daniş, 1967: 22–26). Ancak Şah Murad önce Şeyh Safer'in, sonra da Miyan Fazl Ahmed'in müridi olup onların manevi miraslarını deruhte ederek halife olmasına rağmen, Sufi şeyhliğinde faal davranmamıştır.

Şah Murad tasavvuf eğitiminin yanı sıra şeriat ilimlerinde de kendisini yetiştirmiş, Hanefî ve Maturidiye mezheplerinin uzmanı telakki edilmiştir. Türkçe lisanına ilaveten Arapça ve Farsça dillerini de o kadar iyi biliyordu ki, bu dillerde yazılmış metinleri okuyup öğrencilere öğretebiliyordu. Bunun yanında Şah Murad fen bilimlerine de alaka duymuş hatta çocuk hastalıkları üzerine de bir kitap kaleme almıştır (Kügelgen, 2002: 100). Ayrıca o “Fetevâ-yı Ehli Buhara” adlı bir hukuk kitabı da yazmıştır.⁵⁹

Onun döneminde dinî eğitim de önem kazanmış, ilahiyat eğitimi veren medreselerin sayısı arttığı gibi bu okullarda okuyan öğrenci sayısı da 30.000'e ulaşmıştır (İvanov, 1958: 107). Bundan başka Şah Murad halkın eğitimi ile meşgul olmuş ve bunun için halk mektepleri kurduştur.

⁵⁹ Yararlandığı kaynakların isimlerini zikretmeden sadece yazarlarının isimlerini “Mir Yusuf Ali” ve “Muhammed Ali Gencevî” olarak belirten Sir John Malcolm, kitabında Şah Murad'ın teoloji alanında oldukça yetkin bir olduğuna değinerek risaleler yazdığını ifade eder; ancak onlardan sadece birinin ismini verir: *Aynu'l-Hikmet*. Malcolm'a göre, Şah Murad bu eserini bir yıl boyunca ruhunu temizlemek için inzivada kaldığı bir camide yazmıştır (Malcolm, 1829: 161). Mirza Şems Buharayı ise kitabın ismini *Kitabu'l-Hikmet* olarak verir (Buharayı, 1377: 112).

Yönetimde bulunduğu müddetçe hep *emir (Emirü'l-Müminin)* unvanını kullanan Şah Murad kendisinden sonra hükümdar olanlara da bu unvan kullanımı konusunda örnek olmuştur. Şah Murad emir unvanıyla Cengizli geleneklerin sürdürücüsü olmadığını, onun yerine başlı başına Müslüman bir hükümdar olduğunu ve yönetimini tamamen İslami kurallara dayandırdığını göstermiştir. Onun yönetimi sırasında “kamu alanının” İslamlaştırılmasına dair pek çok örnek verilebilir. Bunlardan en önemlisi İslam hukukunda yeri olmayan vergiler kaldırılması, hatta Buhara şehri halkının tamamen vergiden muaf tutulmasıdır.⁶⁰ Vakıflar canlandırılmış, medreselere ise önem verilmiştir. Mevcut medreselerin imkânları artırıldığı gibi yeni medreseler de inşa edilmiştir. Ayrıca Şah Murad bütün eğlence mekânlarını kapattırılmış, şeriata aykırı eğlence çeşitlerinin hepsini yasaklamıştır. John Malcolm’um ifadesine göre bu eğlence merkezlerinin sayısı biraz abartılı olmak üzere birkaç bini buluyordu (Malcolm: 1829: 162). İçki (şarap) ve bira satımı ile genelev, şarkı/türkü evi, hokkabazlık ve cambazlığı da yasaklamıştır. Hatta bu yasaklardan sigara içimi de nasibini almıştır (Kügelgen, 2002: 347–348).

Son olarak Şah Murad’ın yöneticilik meşruiyeti açısından çağdaş kaynaklardaki ilginç bir ifadeyi buraya almakta fayda vardır. Çağdaş kaynaklardan Humuli, Şah Murad’ın kabilesi Mangıtlar ile İslam Peygamberi Muhammed’in kabilesi Beni Haşim arasında bir bağlantı kurmuştur. Onun ifadesine göre, Allah dünya hükümdarlığı için Yafes ailesinden Özbek Kabilesi’ni, Özbek Kabilesi’nden Mangıt Şubesi’ni seçmiştir. Benzer şekilde, peygamberi de Sami ırkıdan Arap-Kureyş’ten, Kureyş’ten de Haşimoğullarından seçmiştir. Allah, Muhammed’e dinî görev verirken Şah Murad’a dünya idaresini tevcih etmiştir. Ama peygamber aynı zamanda bir devlet adamıydı; o halde, Humuli’ye göre, Şah Murad’ın da dinî birtakım görevleri olmalıydı (Kügelgen, 2002: 206).

Şah Murad’ın üç oğlu vardı: Haydar Töre, Seyyid Muhammed Töre ve Nasirüddin Töre. Bunlardan Haydar Karşı valisi; Muhammed Hüseyin Semerkand valisi; Nasirüddin de Merv valisiydi. Emir’in ölüm tarihi kaynaklarda farklılık arz eder. Tarihler 1214/1799 ile 1216/1801–1802 arasında değişir. Mesela Abdulkerim Buhari

⁶⁰ Bu konuda kaynaklarda çok fazla bilgi olmadığından ancak tahmin yürütmek mümkün olacaktır. Onun Buhara halkından vergi alımını kaldırmasının en önemli nedenini başkentin şenlendirilmesi için düşünülmüş bir siyaset olarak değerlendirebiliriz.

onun vefat tarihini 14 Recep 1214 / 12 Aralık 1799 (Boukhary, 1876: 151), Mirza Abdulazim Sami ise 1216 / 1801–1802 (Sami, 1962: 53) vermektedir. Bununla birlikte yine de, Emir Haydar'ın tahta geçiş tarihi Recep 1215 / Kasım-Aralık 1800 olduğundan, Şah Murad'ın ölüm tarihi bu tarihten biraz önce olmalıdır.

BÖLÜM 3: ÇÖKÜŞ YÜZYILINDA MANGITLARIN İKTİDARI

3.1. Emir Haydar

Annesi tarafından şeceresi hem Cengiz Han'a, hem de Hz. Muhammed'e¹ dayanan Emir Haydar 1194 / 1780 yılında doğmuştur. Babası Şah Murad annesi ise Ebu'l-Feyz'in kızıdır. Malcolm'un belirttiğine göre onun ismi Yıldız Begüm (Malcolm, c: II, 1829: 166), Mir İzzetullah'ın ifadesine göre ise Şems-banu-aim'dir (Mir İzzet Ullah, 1843: 341). Ebu'l-Feyz'in kızıyla önce Muhammed Rahim evlenmiş, o öldükten sonra ise hanedanlığın sonraki kuşağı Cengiz Han'a dayanabilsin diye bu hanım, Şah Murad ile evlendirilmiştir. Sonuçta amaca ulaşılmış ve bu evlilikten bir erkek çocuk dünyaya gelmiştir: Emir Haydar. Böylece Orta Asya tarihinde bir ilk gerçekleştirilmiş ve o döneme kadar hep erkek sulbünden ilerleyen Cengizli hâkimiyet geleneğine aykırı hareket edilerek anne tarafından bu hanedanla bağlılık kurulmuştur.

Başta hanedan üyeleri olmak üzere devletin üst yönetimini böyle bir hareket tarzı geliştirmeye, yani anne tarafından hükümdarı ve aynı zamanda hanedanı Cengiz Han'a dayandırmaya iten bazı sebepler olsa gerektir. Bu bağlamda akla gelen ilk ihtimal emirlikteki kabilelerin, hanedanın Cengiz Han neslinden olmadıklarını sürekli gündeme getirerek isyan etmelerini önlemektir. Bunun anlamı hanedanın meşruiyet temellerini daha da sağlamlaştırmaktır. Ancak aşağıda da göreceğimiz üzere bu planın çok da başarılı olmadığını söylemek mümkündür.

Şah Murad'ın en büyük oğlu olan Haydar, daha 14 yaşında iken babası tarafından İran üzerine sefere gönderilmiş, sefer dönüşü de Karşı valiliğine atanmıştır. (Buharayı, 1377: 120). Babası tarafından hükümdarlığa hazırlanan Haydar Töre, daha Şah Murad hayatta iken veliaht tayin edilmişti. Şah Murad ölünce Utkur Koşbegi ile Harem Ağası Hoca Sadık, Haydar'ı Karşı şehriden Buhara'ya getirtmişlerdir. Taht salonunda Haydar'ın sağ tarafında nakib, feyzi, evrak-ı bozorg, kadı-yı bozorg, şeyhülislam, kadı-asker, âlim, evrak-ı kuçek, müftü-asker, Buhara reisi ve bazı büyük

¹ Son Astrahanî hanı Ebu'l-Feyz'in seleflerinden Din Muhammed (ö. 1598), sekizinci İmam Ali Musa Rıza neslinden bir seyyide olan Şehr Banu Begim ile evlenmiş ve bu evlilikten Nadir Muhammed (1641–1645) dünyaya gelmiştir (Münşi, 1956: 99).

tüccarlar, solunda ise atalık, divanbegi, pervaneci, dadhah, inak, mühürdar, hazinedar, toksaba, eşikağabaşı, mir-ahur sıralanmıştır. Selefinin aksine Haydar, Moğol gelenekleri gereğince beyaz keçe üzerine oturtulmuş ve keçenin dört köşesinin her birinden nakib, atalık, divanbegi ve pervaneci tutarak havaya kaldırmışlar ve Haydar'ı taşıyarak tahta çıkartmışlardır (Buharayı, 1377: 68). Böylece Haydar'ı hanlamışlardır.

Haydar, hükümdar olunca han unvanını kabul etmemiş, onun yerine *emirü'l-müminin* unvanıyla yetinmiştir. Hutbede adı okunmuş, kendi adına sikke darp edilmiştir (Buharayı, 1377: 69).² Onun tahta çıkış tarihi 1800 yılının Kasım veya Aralık ayıdır.³ Emir Haydar hükümdar olduktan sonra Utkur'u tekrar koşbegi makamına atamış, onun oğlunu ise Karşı hâkimliğine tayin etmiştir. Muhammed Hekim Biy ise Buhara şehrinin naibliğine atanmıştır. Yeni emir kendi kardeşlerinden Nasirüddin'i Merv'e, Muhammed Hüseyin'i ise Semerkand valiliğine getirmiştir (Boukhary, 1876: 155).

Emir Haydar'ın tahta geçişi ilk önce aile (hanedan) içinde reaksiyon göstermiş ve Şah Murad'ın kardeşleri Ömer Biy, Mahmud Biy ve Fazıl Biy tahtta hak iddia ederek etraflarına asker toplayıp isyan etmişlerdir (Boukhary, 1876: 154).⁴ Ancak isyan kısa sürede bastırılmış; amcalar ise şehri terk etmek zorunda kalarak Miyankal tarafına kaçmışlardır. Burada Pencşembe ve Kette-Kurgan şehirlerini işgal eden Ömer, Mahmud ve Fazıl Biyler, Kermine hâkimi Hoca Kâhya'nın da kendilerini desteklemesiyle oldukça güçlenmişlerdir. Ancak Emir Haydar onların bu ikinci girişimini de başarıyla savuşturmuş ve kuvvetlerini dağıtarak Ömer ile Fazıl Biy'i

² Mirza Şems başka bir yerde, Hicri 1215 yılında Emir Haydar'ın sikke darp ettirdiği ve 1237 (1821/1822) yılına kadar bunun her sene yapıldığını söyler. Onun parasının ön yüzünde "Padişah-Seyyid Mir", arka yüzünde ise "Emirü'l-Müminin" yazmaktadır. Hicri 1236 (1820/1821) yılında Şah Murad adına da sikke basmış ve bir yüzünde "rahmet-i bâd ber Masum Gazi" yazmaktadır. Bundan başka Emir Haydar, dedesi Danyal Atalık namına da para darp ettirmiş ve paranın bir yüzüne "Emir Danyal", diğer yüzüne de "Emir Masum Gazi" yazılmıştır (Buharayı, 1377: 126).

³ Kaynaklarımızdan Ahmed Daniş şu tarihi verir: 14 Recep 1215 / 1 Aralık 1800 (Daniş, 1967: 35). Eserinde astrolojiyle yakından ilgilendiğini her fırsatta belirten Ahmed Daniş, Emir Haydar'ın hükümdar ilan edildiğinde Mars, Satürn sırasındaydı ve Jüpiter, Aslan burcundaydı. Zodyak takviminde ise Balık'tı. Ona göre bunların anlamı Emir Haydar döneminde asker huzursuz olacak, ayrıca emirlerle hükümdar arasında anlaşmazlık çıkacaktı. Ancak hükümdar Allah'a itaate ve iyi işler yapmaya meyilli olacaktı.

⁴ Ancak onların bu isyanını aşağıdaki diğer isyanlar gibi, Emir Haydar'ın bir komplosu olarak düşünmek de mümkündür. Çünkü İvanov'un da belirttiği gibi (İvanov, 1958: 133), Emir Haydar tahta geçer geçmez babasının yakın çalışma arkadaşları ile birinci dereceden akrabalarını ortadan kaldırma politikası takip etmiştir. Onun bu şüpheliği ve hassaslığı iktidarının sonuna kadar devam etmiştir. Buna müşahhas örnek Kermine hâkimi İşan Hoca Nakib'in 1825 yılında şüpheli hareketlerinden dolayı öldürülmesidir (Lee, 1996: 120).

öldürmüştür (Boukhary, 1876: 156). Mahmud Biy Hokand'a, Hoca Kâhya da Şehrisebz'e sığınmışlardır.

Amcalardan sonra bu sefer de Semerkand hâkimliği yapan kardeşi Muhammed Hüseyin gaile çıkardığı ve Hokand ile anlaşığı gerekçesiyle tutuklanarak Buhara'ya getirilmiştir. Emir Haydar onu öldürmese de sürekli göz hapsinde tutulmasını emretmiştir (Boukhary, 1876: 157).⁵ Mirza Şems'in ifadesine göre, Emir Haydar, Nasirüddin Töre gibi Semerkand valisi olan diğer kardeşi Mir Hüseyin'e karşı da harekete geçince, Hüseyin birkaç yakın adamı ile birlikte Şehrisebz'e kaçmıştır (Buharayı, 1377: 71).

Buhara emiri bundan sonra eski Merv yöneticisi Hacı Muhammed Han, Kerim Han ve Bayram Ali Han'ın oğullarını entrika çevirmekle suçlayarak tutuklatmıştır. İçlerinde hanımların da bulunduğu ve sayıları on üçü olan bu şüphelilerin hepsi de öldürülmüştür.

Şah Murad'ın ölümünden sonra Salor Kabilesi'nden birini kendilerine lider seçen Merv'deki Türkmenler isyan etmişler ve şehir ile çevresini yağmalamışlardı. 1211 / 1796-1797'den beri Merv valiliği yapan Emir Haydar'ın kardeşi Nasirüddin Töre (Din Nasır Bek) bu isyanları başarıyla bastırılmış, ancak hükümdarın emirlikteki bu sindirme siyaseti onu son derece korkutmuş ve canından endişelenmeye sevk etmiştir (İvanov, 1958: 133). Bu endişeleri boşuna olmadığı kısa süre sonra anlaşılacaktır. Çünkü Emir Haydar Merv halkına gizlice bir mektup göndererek onu tutuklayıp Buhara'ya göndermelerini istemiş, şayet böyle yaparlarsa pek çok hediye elde edeceklerini, emrine karşı gelirlere cezalandırılacaklarını belirtmiştir. Ne var ki, Nasirüddin'i çok sevmelerinden ötürü Merv halkı ona bu mektubu göstermişler; kendisini destekleyeceklerine dair söz vererek ağabeyine direnmesini söylemişlerdir (Buharayı, 1377: 70–71; Wood, 1998: 60–61). Aldığı bu destekle Nasirüddin, Emir Haydar'a karşı çıkma cesareti göstermiş; bunun üzerine Buhara emiri bir ordu toplayarak kardeşi üzerine hareket etmiştir. Yaklaşık yirmi gün süren savaşta iki taraf

⁵ Abdulkerim Buhari, Hüseyin'in Semerkand valiliği görevinden alınmasından sonra yerine Ebu'l-Feyz Han döneminden beri devletin emrinde bulunan İranlı köle Devlet Koşbegi'nin atandığını belirtmektedir. Hâlbuki adı geçen şahıs Şah Murad döneminde, uygunsuz davranışı nedeniyle Kadı Kelan Nizamüddin ile birlikte öldürülmüştü. Kendisi de eserin önceki sayfalarında bu ölüm hadiselerinden söz eder (Boukhary, 1876: 123).

birbiri üzerinde başarı sağlayamamış ve Emir Haydar o an için yapacak başka bir şey olmadığını anlayınca başkentine dönmüştür. Ancak Buhara hükümdarı kardeşini rahat bırakmamış ve her yıl iki ya da üç kez üzerine ordu göndererek onu sürekli rahatsız etmiştir. Sonunda 1807 yılında 5.000 veya 6.000 civarındaki Merv ordusu Çarcuy yakınlarında imha edilerek Merv'in direnişi kırılmış ve şehir teslim olmuştur.⁶ Direnecek gücü kalmayan Nasirüddin Töre ise Merv şehrini terk ederek Meşhed'e sığınmıştır.⁷ Şehre giren Buhara askerleri yönetimi devralınca Merv halkından önemli miktarda insanı Buhara'ya göç ettirmişlerdir. Aralık 1820'de Buhara'ya gelen Meyendorf'un belirttiğine göre göç ettirilen insan sayısı 25.000'dir (Meyendorf, 2004: 29). 1842 yılında emirlikte bulunan Rus Khanikoff ise bu sayıyı 4.000 aile olarak verir ve onların Semerkand yakınında bir yere yerleştirildiklerini söyler (Khanikoff, 1845: 86). Şehrin hâkimliğine ise Yelkab Bik getirilmiştir.

Merv'in tekrar Buhara Emirliği idaresine girmesiyle Emir Haydar Horasan üzerine düzenleyeceği seferlerinde önemli bir üs olarak kullanacağı şehri tekrar elde etmiş oldu. Kaynaklarda belirtildiğine göre Buhara hükümdarı Merv üzerinden Horasan'a on kadar sefer düzenlemiş ve hem askerler, hem de kendisi oldukça yüklü ganimet edinmiştir (Wood, 1998: 64).

3.1.1. Ura-Tübe ve Hokand Hanlığı ile İlişkiler

Merv'in ilhakından sonra ise Emir Haydar, Ura-Tübe'ye yönelmiştir. Burası Hokand Hanlığı sınırında olan ve muhkem bir kaleye sahip bir şehirdir. Stratejik öneminden ve muhkemliğinden dolayı şehir, çevre bölgelere sefer düzenlemede buraya sahip olan hükümdara önemli avantaj sağlamaktadır. Bu yüzden Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı bu şehre sahip olmak için uzun mücadeleler vermişlerdir. Buhara açısından baktığımızda bu şehrin kaybı Zerefşan Vadisi'nin tehdit altına girmesi anlamına geliyordu. Hokand Hanlığı açısından değerlendirdiğimizde Ura-Tübe'nin düşman elinde olması demek Taşkent ve Hocend'in saldırılara açık kalması demektir.

⁶ Mirza Şems'in eserinde geçen ifadeye göre, Haydar beş ya da altı bin kişilik Merv ordusunu Çarcuy yakınlarında katletmiş ve katliam yeri 1860'lı yıllara kadar "Kelle Minare" olarak anılmıştır (Buharayı, 1377: 72).

⁷ Buhari'nin bildirdiğine göre, o 1829'a kadar Meşhed'de kalmış, bu yılda İstanbul'a gitmiş, ertesi sene de (1830) Rusya'ya geçmiştir (Boukhary, 1876: 158–159). İstanbul'da bulunması dolayısıyla, onun ismine Osmanlı arşiv belgelerinde tesadüf edilmektedir (BOA, HAT, 735/34869).

Kaynaklarda Hokand hanlarının Ura-Tübe'ye yirminin üzerinde sefer düzenlediklerine dair bilgi vardır. Şehre sahip olmanın diğer önemli avantajı da sahip olduğu verimli topraklarıdır. Tarım ürünleri açısından burası çevre için önemli bir arz kaynağıdır.

Şehir aslında 1800 yılında Şah Murad döneminde fethedilmişti. Ancak onun ölümünden sonra kale hâkimi Baba Pervaneci Yüz isyan etmiş, ama bağımsızlığını elde edememiştir. Bu sırada, Ura-Tübe'nin bir önceki hâkimi Hudayar Divanbegi'nin oğlu Hocend hâkimi Bek Murad, Ura-Tübe'ye saldırmış, ama başarı sağlayamamıştır. Baba Pervaneci, Bek Murad'ı cezalandırmak için Hokand hanıyla birlikte hareket ederek Hocend'i kuşatmışlar ve kısa sürede şehri zapt ederek valiyi şehirden kovmuşlardır. Ancak Bek Murad, bir süre sonra entrika ile Baba Pervaneci'yi öldürmeyi başararak hem Ura-Tübe, hem de Hocend'e yeniden hâkim olmuştur. Bunu haber alan Hokand hanı Alim, Hocend'e gelerek şehri fethetmiştir. Kaybettiği şehri geri almak için Bek Murad, Emir Haydar'dan yardım isteyince, Buhara emiri H. 1217 (M. 1802–1803) yılında Ura-Tübe'ye hareket etmiştir. Şehre ulaşıncı Bek Murad'ı öldürmüş ve yerine Mangıt Kabilesi'nden İr-Nazar Biy'i atamıştır (Muhtarov, 1999: 86). Ayrıca, bu şehrin saldırılara açık halde kalmaması için Urmitan gibi bazı çevre kaleleri de egemenliği altına almıştır. Böylece Hocend'den Taşkent'e kadar olan yerler emirlik idaresine girmiştir.

Ura-Tübe ve Hocend'in düşmesi Hokand hanını harekete geçirmiş ve H. 1221 / M. 1806–1807 yılında Ura-Tübe'yi kendisine bağlayarak şehrin hâkimliğini Nekkadam İnak ile Mahmud Atalık'a tevcih etmiştir. Alim Han'ın başarı kazanmasında o sırada Emir Haydar'ın Hive Hanlığı ile savaşta olması etkin olmuştur. Emir Haydar, Hokand askerlerinin Ura-Tübe'ye saldırısını öğrenince, Harezm'den dönerek savaş bölgesine geçmiş, ancak asker arasında kargaşa çıkması nedeniyle seferini yarıda keserek dönmek durumunda kalmıştır. Bu gelişmeye sevinen Hokand hanı, Cizak'a askerî harekât düzenlemiş, ancak başarılı olamadığı gibi Ura-Tübe'yi de kaybetmiştir.

Bunun üzerine ilki 5 Ocak 1810'da olmak üzere vefat edinceye kadar Ura-Tübe üzerine birkaç sefer düzenleyen Alim Han, şehre bir türlü hakim olamamıştır (Muhtarov, 1999: 87). Onun ölümünden sonra tahta geçen Ömer Han (1810–1822),

başarılı bir siyaset takip ederek Ura-Tübe valisini kendi yanına çekebilmiştir. Şehrin yöneticisinin ihaneti Buhara emirinin 10 Haziran 1810'da düzenlediği yeni bir seferi ile sonuçlanmış, ancak bu ve diğer üst üste yaptığı seferler bir netice getirmemiştir. Bu başarısızlıkta Ömer Han'ın Ura-Tübe hâkimine verdiği destek önemli bir yer tutar. Şehrin hâkimi Mahmud Han'ın Buhara ordusu karşısındaki başarılarından gururlanarak başına buyruk hareket etmesi Hokand hanının orayı kendi egemenliği altına alması sonucunu doğurmuştur. Hâkimin görevine son veren Ömer Han, yerine sabık valinin amcası Said Kul Biy'i atamıştır (Muhtarov, 1999: 89). Ancak şehirde kargaşa çıkması Hokand'a bağlılığı sona erdirmiş ve şehir tekrar H. 1230 / M. 1814–1815 yılında Buhara himayesine girmiştir.

1816 sonbaharında Ömer Han altı gün süren bir kuşatmayla şehirde ağır tahribatta bulunmuş ve şehir halkından pek çok kişiyi esir almış, bunlardan bir kısmını idam ettirmiştir. Ancak şehri yine kaybetmiş ve onun Ura-Tübe seferleri vefatına kadar her sene düzenli olarak devam etmiştir.

Şehrin sürekli el değiştirmesinin bir sebebi Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı'nın güç dengesinin aşağı yukarı aynı olması olsa da, asıl neden şehir yönetimi ve halkının tavrıdır. Her fetihde onlar yeni yöneticilerine karşı isyan etmişler, üstelik bununla da yetinmeyip bir önceki efendilerinden isyanları için yardım elde etmişlerdir. Bunun az çok farkında olan hükümdarlar sonunda aralarında “ebedi barış” imzalayarak Hokand, Buhara'nın üstünlüğünü kabul etmiştir. Ne var ki, bu ebedi barış iki hükümdarın halefleri döneminde yerini tekrar anlaşmazlığa ve savaflara bırakmıştır.

3.1.2. Hive Hanlığı ile İlişkiler

1804 yılında Mir Abdülkerim Buhari'nin de dâhil olduğu bir elçilik heyeti Rusya'ya gönderilmiş, dönüş yolunda ise heyet Hive Hanlığı'na da uğramıştı. Hanlıkta Buhara Emirliği'ne bir askerî sefer düzenleneceğini öğrenen Buhari, ülkesine dönünce yanlış bilgilendirilmediğini anlamıştır. Çünkü kısa bir süre sonra Hive Hanı İltüzer (1804–1806) saldırıya geçmiştir.⁸

⁸ Ne var ki, Abdülkerim Buhari, koşbegini Hive hanının seferi konusunda bilgilendirdiğini, koşbeginin de emire durumu ilettiğini, ancak Emir Haydar'ın bu istihbaratı pek önemsemediğini eserinde ifade eder (Boukhary, 1876: 161).

Nadir Şah'ın Türkistan'ı işgali Buhara Hanlığı'na göre Hive Hanlığı'nda daha ağır neticeler doğurmuş, işgal ülkede sükûnet yerine daha çok kargaşaya yol açmıştı. İran şahının Hive Hanlığı'ndan ayrılmadan önce tahta geçirdiği Tahir Han⁹ daha altı ayını doldurmadan öldürülmüş, özellikle Nadir Şah'ın suikasta uğrayıp öldürülmesinden sonra ise ülke derin siyasi çalkantılar içine girmiştir. Hanlıkta Kongrat Kabilesi ile Mangıt Kabilesi'nin başlattığı iktidar savaşına bir süre sonra ayrı bir hizip olarak Türkmenler de katılmış ve bu durum Munis'in ifadesine göre, hanlıktaki şehirlerin ıssızlaşmasına ve harabeye dönüşmesine yol açmış, yoksulluk had safhaya çıkmıştır (Munis ve Agehi, 1999: 109).

Bu dönem Abdülkerim Buhari'nin eserinde “han oyunculuğu dönemi” (Boukhary, 1876: 180), Howorth'un eserinde ise “garip bir hükümet şekli” (Howorth, 1880: 916) olarak ifade edilmiştir. Bunun anlamı, Nadir Şah'ın işgalinden sonra tahta geçen bütün hanlar kukla olmuşlar, esas yönetim ise kabile beylerinin elinde olmuştur. Kabile beyleri istediklerini han seçmişler; istemediklerini ise ya öldürmüşler, ya da sürgüne göndermişlerdir. Bu şekilde Tahir Han'dan itibaren İltüzer Han'ın Hive'de hanedan değişikliğine giderek Kongrat Hanedanlığı'nı iktidara getirdiği tarih olan 1804'e kadar yirmi kadar kişi han yapılmıştır (Munis ve Agehi, 1999: 66–81).

Sonunda İltüzer Han yeterli güce ulaştığını ve gerekli ortamın hazır olduğunu anlayınca son hanı memleketine göndererek kendisini han ilan etmiştir. Böylece Buhara Emirliği'nden sonra Hive Hanlığı'nda da Cengizli olmayan bir sülale, Cengizli iktidarı devirerek hükümdarlık tahtına çıkmıştır.¹⁰

İltüzer Han tahta çıkmasını müteakip önce hanlıkta sorun olan Yomut Kabilesi üzerine sefer düzenleyerek onların bir kısmını itaat altına almış, bir kısmını Horasan'a

⁹ Tahir Han'ın tahta çıkışı ile ilgili en ayrıntılı bilgi İranlı vakanüvis Muhammed Kazım'ın eserinde mevcuttur. Onun ifadesine göre, fetihten sonra, Nadir Şah Harezmi'nin Beş Kale bölgesinin bütün kabile reislerini toplayarak şunları söyledi: “Sizin aranızda bu ülkeyi yönetebilecek birinin olup olmadığını bana bildirin ki, onu yönetici yapayım.” Onlar şöyle cevap verdiler: “Bu ülkenin yönetimi Cengiz Han zamanından beri Cengiz Hanedanı'na aittir. Ancak sizin yüce buyruğunuz ne ise sizin köleniz olan bizler buna uyacağız.” Bundan sonra, Nadir Şah, Buhara'daki Astrahanî Hanedanlığı neslinden Tahir Mirza denen bir adamı atadı. Aynı gün Nadir bu Mirzayı tahta çıkardı ve ona bütün Harezmi ülkesini yönetme yetkisi verdi (Mervî, c: II, 1374: 817).

¹⁰ 1740 yılından itibaren Hive Hanlığı'nın geçirdiği siyasi değişim ve Kongrat Hanedanlığı'nın iktidarı ele geçirmesi çağdaş kaynak *Firdevsü'l-İkbal* adlı eserde ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bu eser ana kaynak olmak üzere bu dönem tarafımızdan Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır [Çelik, 2004]. Ayrıca bkz. Çelik, 2007.

sürmüş; sonra da Aral bölgesindeki asi kabileler üzerine yürüyerek onları kendisine tabi kılmıştır.

Hive hanı bir yandan dâhili karışıklıkları düzene koymaya çalışırken bir yandan da Buhara Emirliği üzerine düzenleyeceği büyük sefere hazırlanıyordu. Geçen üç yıl boyunca dönem dönem emirlik topraklarına akınlar düzenlemiş ve yirmi binden fazla Buharalıyı öldürmüş, daha fazlasını da esir almıştır (Buharayı, 1377: 73). Munis'in belirttiğine göre, bu seferin amacı ticaret yollarının güvenlik altına alınması, Emir Haydar'ın Hive Hanlığı'na karşı Türkmenlere destek vermesi ve İltüzer Han'ın muhaliflerine yardımcı olmasıdır (Munis ve Agehi, 1999: 218–219).

Ölümüyle sonuçlanacak Buhara seferi konusunda Hive hanı aslında kendisinden fazlasıyla emindi. Ama yine de tedbiri elden bırakmayarak ordusunu takviye etmiş ve hatta daha önce kovduğu Türkmenleri kendi safına çekmek için onlara birtakım sözler vererek hanlığa davet etmiştir.

İltüzer Han 19 Ramazan 1219 (22 Aralık 1805) tarihinden itibaren sonraki yılın bahar mevsimine kadar Buhara üzerine ilk önce sayısı sekizi bulan keşif amaçlı yağma akınları düzenlemiş, özellikle Karagöl ve Verdanzi bu yağmalardan etkilenmiştir. Buhari'nin ifadesine göre bu yağma akınlarında 50.000'i aşkın koyun ve birkaç bin deve ganimet olarak alınmıştır (Boukhary, 1876: 161).¹¹

Bu yağma hareketleri Buhara sarayında karşılığını bulmuş ve hemen bir ordu hazırlanarak başında Recep Biy İnak ve Kiyav Hoca olduğu halde Harezm'e gönderilmiştir. Ancak iki taraf karşı karşıya gelmemiştir.

Bu seferden istediği sonucu elde edemeyen Emir Haydar, Haziran 1806'da ikinci kez ordu hazırlamış ve komutan olarak da Niyaz Bek Dadhah Huzarî, Töre Hoca, Niyaz Bek Cilva, Mahmud Hoca ibn Abdulhay Hoca, Kabil Toksaba ibn Buharî Dadhah'ı atamıştır. Onlara yardımcı ve yol gösterici olarak ise daha önce Buhara'ya sığınmış

¹¹ Mirza Abdulazim Sami'nin ifadesine göre, Emir Haydar'ın ulemaya çok itibar etmesi ve sürekli dinî konularla meşgul olması Özbek emirlerinin ondan uzaklaşmasına sebep olmuş ve bu hoşnutsuzlukları nedeniyle de İltüzer Han'dan ülkelerine sefer düzenlemesini istemişlerdir (Sami, 1962: 53).

olan Harezmlî muhalifler orduya dâhil edilmiştir (Munis ve Agehi, 1999: 274–275).¹² Abdülkerim Buhari'ye göre, İltüzer, Buhara ordusunun Harezmlî seferine çıktığını öğrenince büyük sevinç duymuş ve Teke, Yomut, Salor, Çovdur, Yemreli (İmreli), Bozacı, Özbek, Kongrat, Kanglı, Mangıt ve diğer kabilelerden 12.000 atlı asker toplayarak, onları Amu-Derya kıyısına yerleştirmiştir (Boukhary, 1876: 163).

O sırada bir grup Buhara askeri nehri geçerek bir *menzil* ilerlemişler ve yolları üzerindeki köyleri yağmalamışlardır. Bütün Buhara ordusu onlara katılmadan evvel, İltüzer Han 2.000 Türkmen göndererek onların yolunu kesmiştir. Buhari Dadhah'ın oğullarından biri, 500 süvari ile birlikte, esir alınmıştır.

O sırada, İltüzer nehri 4.000 atlı ve yaya askeri ile geçerek kampını Buhara yolu üzerine kurdu; Buharalı esirler oraya getirildiler. Buharalı askerler Buhara'ya dönüş yollarının İltüzer Han tarafından kesildiğini görünce Hive ordusuna saldırmaktan başka çare bulamadılar. Onlar İltüzer'in öncü birliklerine saldırıp onlara ağır zayıat verdirdiler. Bu kargaşa ortamı Hive ordusunun ana kısmına da sirayet edince ordu dağıldı ve askerler kaçarak kendilerini nehre attılar. Buharalı askerler hanın bulunduğu ana karargâha yaklaşıncı İltüzer bir bota atladı; ancak yanındakiler de aynı bota atıldılar. İltüzer kılıcıyla onları uzaklaştırmaya çalıştı, ne var ki, başarılı olamadı ve sonunda bot battı. İltüzer maiyetindeki bazı insanlar ile birlikte suda boğuldu (Temmuz 1806). İltüzer'in kardeşi Muhammed Rahim at sırtında kendini nehre attı ve kaçtı. İltüzer'in iki kardeşi Hasan Murad Bek ve Can Murad Bek öldürüldü ve ağabeyi Kutluk Murad Bek 1.000'e yakın soylu ile esir alındı (Boukhary, 1876: 163–166). Bu savaşta yaklaşık 2.000 Harezmlî asker ölmüştür.¹³

Zafer haberi Buhara'ya ulaştırıldığında başkentte büyük sevinç yaratmış; Emir Haydar Hive Hanlığı'nın artık kendisine bağlı bir yer olduğunu ilan etmiştir. Esir

¹² Buhara kaynakları ordunun miktarının 20.000 olduğunu belirtirken, Buhari miktarı 30.000 olarak vermektedir.

¹³ Hive tarihçisi Munis, İltüzer Han'ın Buhara ordusu karşısında almış olduğu yenilgiyi başlıca iki nedene bağlar. Bunlardan birincisi öncü birlik komutanı (*karavulbaşı*) Emir Vali Atalık'ın hanın Buhara ordusunu tahrik edecek herhangi bir davranıştan kaçınılması yönündeki emrini dinlemeyerek Buhara'ya çekilmeye karar veren Emir Haydar'ın ordusuna saldırması ve yenilmesidir. İkinci neden ise Uygur Kabilesi'nin Buhara ordusu ile yapılan savaşta İltüzer Han'a ihanet etmesidir (Munis ve Agehi, 1999: 226–228). Tarafların kayıpları konusunda ise Munis şu bilgileri verir: Hive ordusundan 300 asker nehirde boğuldu, 350 asker ise esir oldu. Buhara ordusundan 3.000 kişi öldü (Munis ve Agehi, 1999: 230).

alınanlar arasında olan İltüzer Han'ın kardeşi Kutluk Murad Bek, Emir Haydar'a bağlı kalacağına yemin ederek inak rütbesiyle Hive valiliğine atanmıştır (Boukhary, 1876: 167). Ne var ki, İltüzer'in diğer kardeşi olan Muhammed Rahim (1806–1825), ağabeyini kaybettiği savaş meydanından kaçarak Hive'ye dönmeyi başarmış ve hanlıkta kısa süren kargaşanın ardından hanlık makamını elde etmiştir (Munis ve Agehi, 1999: 243). Kutluk Murad İnak Hive'ye gönderildiğinde Muhammed Rahim artık çoktan hanlık tahtına oturmuş bulunuyordu. Bunun üzerine inak Emir Haydar'a bir name yazarak durumu izah etmiş ve emrini yerine getiremeyeceğini bildirmiştir.

Ağabeyi İltüzer'in ölümünden sonra savaş meydanından kaçarak Buhara ordusuna esir düşmekten kurtulan Muhammed Rahim, Hive'ye dönünce ülkenin içinde bulunduğu kargaşadan ötürü hemen kendisini han ilan etmemiş, inak rütbesiyle yetinerek daha önce ülkeden kovulan Ebu'l-Gazi'yi tekrar Hive'ye davet ederek 27 Temmuz 1806'da hanlık tahtına oturtmuştur (Munis ve Agehi, 1999: 239–241; Çelik, 2004: 44–45). Ancak kendisini yeterince güçlü hissedince hanlık üzerinde hak iddia etmiş ve sonunda 7 Şevval 1221/17 Aralık 1806'da han olmuştur.¹⁴ Muhammed Rahim bu makama geldikten sonra Rebiulevvel 1222 / Mayıs 1807'ye kadar ülkedeki ayaklanmaları bastırmış ve hanlıkta diğer önemli bir problem olan Kongrat şehri merkezli Aral bölgesi Özbeklerini de en sonunda 1811 yılında kesin olarak itaat altına aldıktan sonra yönünü Buhara Emirliği'ne bağlı Merv şehrine çevirmiştir.

Hive hanının Merv vahasına ve Türkmenlere yönelik ilgisi 1223 / 1808–1809 yılına dayanır.¹⁵ Hive ordusu tarafından ilk kez bu yıl bölgeye sefer düzenlenmiş (Munis ve Agehi, 1999: 269), bunu Zilhicce 1228 / Aralık 1813 (Munis ve Agehi, 1999: 411–

¹⁴ Munis, Muhammed Rahim Han'ın tahta çıkışını şu şekilde tasvir eder: “*Pek çok soylu özelliğe sahip olan han, egemenlik mührünü elinde tutmak ve adaleti tebaası üzerinde yaymak istedi. Çünkü çok mülkü olan bir hükümdarın iyi bir yönetim sergilemediği her ülkede egemenlik yapısı zarara uğrar. Adalet mekanizması işlemezse halk zarar ve ziyana maruz kalır. Bu sebeple, o tüm emirlerine, ulularına, kendine yakın soylulara ve devlet erkânına danışmış ve 7 Şevval 1221'de (18 Aralık 1806) Muhammed Rahim Bahadır Han, Ebu'l-Gazi Han'ın egemenlik cübbesini soyarak, yönetim tacını çıkararak hâkimiyet tahtına gelmiş ve uğurlu başına hükümet tacını koymuştur.*” (Munis ve Agehi, 1999: 243).

¹⁵ Onu bu vahaya ve Türkmenlere yönelten belki de en önemli sebep Türkmenlerin (Teke Kabilesi, reisleri Muhammed Niyaz Tarhan) 1807 yılında Hive Hanlığı'nın güney eyaletlerinden olan Hezaresb şehrine düzenledikleri akındır (Munis ve Agehi, 1999: 327–328). Bundan başka bölgenin hâkimiyeti Hive hanına Horasan üzerine düzenleyeceği seferlerde bir üs imkânı sağlayacağı gibi Türkmenlerin itaat altına alınmasıyla onların askerî gücünden istifade edilebilecekti (Wood, 1998: 81).

416), Rebiülevvel 1231 / Mart 1816 (Munis ve Agehi, 1999: 429–441), Ramazan 1231 / Ağustos 1816 (Munis ve Agehi, 1999: 442–443), Zilkade 1233 / Eylül 1818 (Munis ve Agehi, 1999: 471–472), Cemaziyelevvel 1234 / Şubat 1819 (Munis ve Agehi, 1999: 479–480) ve 1236 / Ekim 1820-Eylül 1821 (Munis ve Agehi, 1999: 489–490) yılında düzenlenen seferler izlemiştir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Muhammed Rahim Han bu seferlerini düzenlerken Buhara emirinin tepkisini her zaman için kollamış, özellikle ilk seferine çıkmadan önce Türkmenlerin kendisini sürekli rahatsız ettiklerinden şikâyet ederek, emirin nüfuz bölgesinde olan bu kabilelerin cezalandırılmasını talep etmiştir. Ancak isteği gerçekleşmeyince tekrar elçi göndererek durumu sormuş ve Munis'in ifadesine göre Emir Haydar elçiye Türkmenlerin çok acımasız ve vahşi olduklarını belirterek şayet onlar üzerine bir ordu gönderse onların etrafa dağılacaklarını ve istediği sonucu alamayacağını ifade etmiş ve isterse, yapabiliyorsa, kendisinin Türkmenleri cezalandırabileceğini söylemiştir (Munis ve Agehi, 1999: 488–489). Bu olayın üzerinden yaklaşık on yıl geçtikten sonra Muhammed Rahim Han şehri kesin olarak hâkimiyeti altına almak için ancak harekete geçebilmiştir.

1820 yılında Merv'de Türkmenler Buhara yönetimine karşı büyük bir isyan başlatmışlar, isyanın bastırılması için gönderilen ordu da kesin bir netice elde edemeyince Emir Haydar isyandan vazgeçmeleri için Türkmenlere birtakım tavizler sunmuştur. Ancak bu tavizler Türkmenler arasında uzun süreli bir etki yaratmamış ve onlar isyanlarına devam etmişlerdir (İvanov, 1937: 57). Bunun üzerine Emir Haydar tekrar askerî önlemlere başvurmuş ve Miyankal bölgesi Özbeklerinden oluşturduğu bir orduyu Türkmenler üzerine sevk etmiştir. Bu bölgeden askere alım aşağıda göreceğimiz üzere onların büyük bir ayaklanma başlatma sebeplerinden birini teşkil edecektir.

Emir Haydar'ın bir yandan Merv'deki, bir yandan da Miyankal'daki isyanla uğraşması nedeniyle zor durumda kalmasından yararlanmak isteyen Muhammed Rahim Han 400 kişilik bir askerî birliği Merv şehrine göndermiştir. Bunu haber alan Emir Haydar, Hive ordusunu durdurmak için Çarcuy valisi Ata Han Bek komutasında 1.500 kişilik bir birlik göndermiş, ne var ki Buhara ordusu yenilmiş, yaklaşık 600 Buhara askeri öldürülmüştür (İvanov, 1958: 134). Agehi'nin belirttiğine göre Çarcuy

hâkiminin aldığı bu yenilgi Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı arasındaki bundan sonraki ilişkilerin geleceğini tayin etmiş ve iki ülke arasında yapılan savaşlarda başat etken olmuştur (Munis ve Agehi, 1999: 490).

Muhammed Rahim, Buhara emiri Miyankal Özbekleri ile meşgulken Buhara üzerine sefere çıkmayı uygun bulmuş, ancak önce keşif seferi şeklinde birkaç kez birlik göndermeyi tercih etmiştir. İlk 27 Mart 1821 tarihinde başkentten ayrılan ve 400 Türkmen Çovdur askerinden oluşan Hive keşif birliği Çarcuy'u yağmalamıştır (Munis ve Agehi, 1999: 491–492). 700 Türkmen Yomut askerinden meydana gelen ikinci birlik 11 Mayıs 1821 tarihinde hareket etmiş ve hedefine yine Çarcuy'u almış ve şehri yağmalamıştır (Munis ve Agehi, 1999: 492–493). Yine Ağustos 1821'de Niyaz Bahadır komutasındaki Yomutlardan oluşan başka bir birlik Buhara'ya bağlı Elcik¹⁶ üzerine yürümüş, ancak yolda Kurban Bay Toksaba komutasındaki bir Buhara birliği ile karşılaşmıştır. Ne var ki Buhara birliği savaşı kaybetmiştir (Munis ve Agehi, 1999: 495–496). Elcik'e giden birlikle aynı zamanda Çovdur Türkmenlerinden oluşan diğer birlik de Buhara'nın kuzeyinde Gicduvan yakınlarında bir yerleşim birimi ve aynı zamanda Buhara'nın tümenlerinden biri olan Verdanzi üzerine yürümüş ve burayı yağmalayarak pek çok ganimet elde etmiştir (Munis ve Agehi, 1999: 496–497).

Çevredeki göçebe kabileler güvenliklerini sağlayamadıklarından Buhara Kalesi'ne sığınmışlardır. Şehir halkı da sürekli endişe içinde olmuş ve kalenin güvenliği olağanüstü artırılmıştır (İvanov, 1958: 135). Emir Haydar için bu akınlar ve yağma hareketleri artık dayanılmaz bir hal almış ve sonunda harekete geçmiştir. Bu son Hive saldırısının haberi kendisine ulaşınca hemen bir ordu hazırlayarak yola çıkmıştır. Bir müddet ilerleyen Buhara emiri, muhtemelen pusuya düşmekten çekinerek daha fazla ileri gitmemiş ve Recep Biy İnak komutasında 1.500 askeri Hiveli yağmacıları takiple görevlendirmiştir. Ancak İnak düşman ordusu karşısında başarı sağlayamamış ve çekilmek durumunda kalmıştır. Bunun üzerine Buhara emiri de başkentine dönmüştür.

---

¹⁶ Elcik Amu-Deya Nehri'nin sağ yakasındadır ve Farab'ın 60 km kuzeyindedir.

Her ne kadar sıcak çatışma meydana gelmese de iki hükümdarın bizzat katıldığı ve karşı karşıya geldiği ilk savaş 1821 yılı sonuna doğru olmuştur. Hive Hanı Muhammed Rahim 11 Kasım 1821’de başkentinden ayrılarak 9 Aralık’ta Elcik’e ulaşmış ve Amu-Derya kıyısında karargâh kurmuş, Emir Haydar da nehrin karşı tarafına gelerek savaş düzenini almıştır (Munis ve Agehi, 1999: 499). Ne var ki, iki ordu da nehrin karşısına geçmeyi göze alamadığından sadece on gün boyunca birbirlerini top ateşine tutmuşlar, nehir orada oldukça geniş olduğundan kesin bir sonuç alamamışlardır. Askerlerini gruplar halinde başta Çarcuy olmak üzere çevre yerleşim birilerine gönderen Muhammed Rahim bir müddet sonra başkentine dönme kararı almıştır.

Emir Haydar’ın zor durumundan sonuna kadar istifade etmek isteyen Hive hanı Buhara Emirliği üzerine yağma amaçlı akınlar düzenlemeye devam etmiştir. Bunun üzerine Buhara emiri, Padişah Hoca isimli bir elçisini göndererek Hitay-Kıpçak Kabilesi’ne karşı savaşta olduğunu ve Hive hanı olarak kendisiyle düşman olmadığını belirtmiştir. Bu mesajla Muhammed Rahim’in kendisine yeni bir sefer düzenlemesine engel olmak istemiş, ancak aldığı cevap hiç iç açıcı olmamıştır. Muhammed Rahim cevabî mektubunda şöyle demiştir: “Bugün Recep ayının son günüdür. İnşallah 23 Şaban (1237 / 15 Mayıs 1822) günü başkentten hareket ederek Çarcuy üzerine sefer düzenleyeceğim. Oraya gelince gerisini Allah bilir: sonuç ya dostluk olacak ya da düşmanlık.” (Munis ve Agehi, 1999: 504).

Çıkacağı Buhara seferini açıkça Emir Haydar’ın elçisine söyleyen Muhammed Rahim Han, dediği gibi 23 Şaban 1237’de (15 Mayıs 1822) başkentinden ayrılmıştır. Yoldayken Mengli Timur Bek ve Yahşi Murad Serdar başkanlığında bir grup Sarık Türkmen Muhammed Rahim’in yanına gelerek Merv şehrinin kendisine tabi olduğu bildirmişlerdir.¹⁷ Bu durumdan memnun olan ve morali artan han yoluna devam ederek Üç-Uçak mevkiinde karargâh kurduğu sırada Hitay-Kıpçak Kabilesi’nden

¹⁷ Yuri Bregel, *Firdevsü'l-İkbal*'e yazdığı 1100 numaralı dipnotta Buharalı vakanüvis Muhammed Yakup'tan şu alıntıyı yapar: “1221/1806-07'den sonra, Nasirüddin Töre halkı ile birlikte Meşhed'e çekilince, Merv dört yıl boş kaldı. Sonra, Emir Haydar oraya Yarlıkab Biy yönetiminde 200 aile yerleştirdi. Bu insanlar orada, Hitay-Kıpçak kabileleri emire isyan edene kadar, on yıl kaldılar. O sırada, Merv'deki Buharalı kumandan, İvaz Biy idi. Türkmenler ve “Ürgençliler” onun halkını taciz ederken, o Buhara'dan hiç yardım/haber almadı ve halkı ile birlikte Merv'i terk ederek Buhara'ya gelmekten başka çaresi kalmadı.” (Munis ve Agehi, 1999: 653–654).

Allah Berdi Bek isminde bir elçi gelmiş ve Hitay Kabilesi lideri Anna-Kulu Bek Pervaneci ile Kıpçak Kabilesi lideri Mamur Pervaneci'nin mektuplarını ileterek kendisine tabi olma isteklerini bildirmiştir (Munis ve Agehi, 1999: 507).¹⁸ Onlara bir mektup yazan Muhammed Rahim yoluna devam ederek Kıranç geçidinde konakladığı sırada Emir Haydar'ın oğlu Mir Ömer ile Niyaz Bek Pervaneci komutasındaki 6.000 kişilik bir Buhara ordusu nehrin karşı yakasına gelmiştir. Hive ordusu hemen top atışına başlayarak Buhara ordusunu dağıtmış ve Mir Ömer de kaçarak Karagöl'e çekilmek zorunda kalmıştır (Ivanov, 1937, 73–74; 109–110).

İlerlemesine devam eden Muhammed Rahim Han, Çarcuy yakınındaki Farab (Faryab) Kalesi karşısında kamp kurmuştur. Buradan bizzat kendisinin yönettiği bir akınla Çarcuy üzerine giderek şehrin askerlerinin büyük kısmını kılıçtan geçirdiği bir muharebe yapmıştır (Munis ve Agehi, 1999: 511–513). Buhara emirinin Miyankal bölgesindeki isyan nedeniyle zor durumda olması hasebiyle bazı Buhara şehir ve kasabaları hem kıtlık yüzünden, hem de belki de Emir Haydar'dan umut kestiklerinden birer birer Hive hanına tabiiyetlerini bildirmeye başlamışlardır. Bunlar arasında Farab ve Meymene şehirleri başta gelmektedir. Ayrıca pek çok Türkmen Kabilesi de hanın huzuruna gelerek tabiiyetlerini sunmuşlardır.

Hitay-Kıpçak isyanına rağmen Hive ordusunun iyice yaklaştığını ve günden güne kendi topraklarında etkinliğinin arttığını fark eden Emir Haydar sonunda bizzat kendisinin kumanda ettiği bir orduyla harekete geçmiştir. Ancak esas birliklerini asiler üzerine sevk ettiğiinden Hive hanına karşı ancak savaş konusunda profesyonel olmayan ve *kıl-kuyruk* denilen yardımcı kuvvetlerle çıkmıştır. Ordusuyla Farab Kalesi yakınında konaklamıştır. Hemen iki taraf savaş düzeni almıştır. Yapılan savaş neticesinde Emir Haydar muzaffer olmuş ve Hive ordusu nehir kenarına doğru çekilmiştir. Ordunun peşini bırakmayan Buhara emiri onları takip etmiş ve iki taraf arasında bir savaş daha meydana gelmiştir. Tutunamayan Hive ordusu savaş meydanını terk etmiş, hatta sayıları bini bulan Hive askeri kaçarken Amu-Derya

¹⁸ Ne var ki, bu olay P. P. İvanov'un incelemesini yaptığı *Tarih-i Emir Haydar*'da oldukça farklı anlatılır: Yengi-Kurgan'daki Hitayların kabile reisine Muhammed Rahim Han elçi göndermiş ve mektubunda ondan Emir Haydar'a Semerkand tarafından saldırmasını istemiştir. Böylelikle onlar emiri iki ateş arasında bırakarak daha kolay ele geçirebileceklerini düşünmüşlerdir (Ivanov, 1937, 68–69, 109).

Nehri'nde boğulmuştur (Munis ve Agehi, 1999: 517–518). Ayrıca bir kısmı da Buharalılar tarafından esir alınmıştır.

Bu yenilgisine rağmen hâlâ Buhara Emirliği'nin fethetme umudunu koruyan Muhammed Rahim Han tekrar sefer hazırlıklarına başlayarak 20 Cemaziyelevvel 1238 / 2 Şubat 1823 günü Hive'den ayrılmış ve ilerleyerek Buhara'nın yaklaşık 30 km kuzeybatısındaki Kakıştuvan Kalesi yakınındaki bir göl kenarında karargâh kurmuştur. Bir grup askerle kaleye hücum edince kale komutanı teslim olmak zorunda kalmıştır. Hive hanı bundan sonra Buhara'nın 35 km güney batısında bulunan Aghar Kalesi üzerine yürümüştür. Ancak bu kale teslim olmayıp savaşmaya karar vermesine rağmen Hive ordusunun karşısında başarı gösterememiştir. Bu nedenle kale halkından pek çok kişi ya katledilmiş ya da esir alınmıştır.

Muhammed Rahim, Aghar Kalesi'nin fethinden sonra Buhara üzerine de yürümek istemiş, ancak Agehi'nin ifadesine göre, Emir Haydar'ın Semerkand'a giderek Buhara'yı askersiz bırakması nedeniyle “yüksek soyluluğu” yüzünden şehri kuşatmamış ve ülkesine dönmüştür (Munis ve Agehi, 1999: 522). İvanov'un belirttiğine göre sefer sırasında ele geçirilen esir miktarı 12.000'dir (İvanov, 1937: 75; 110–111). Onlar Şahabad Kanalı'nın suladığı ve Ak-Göl'ün kuzeybatısında yer alan Hilali (İlyalı veya Yılanlı) mevkiine yerleştirilmişlerdir.

Hive hanı Kakıştuvan ve Aghar kaleleri üzerine düzenlediği seferinden yaklaşık 80 gün sonra 29 Şaban 1238 / 11 Mayıs 1823 günü başkentinden ayrılarak Çarcuy'a hareket etmiştir. Yaklaşık on beş gün boyunca şehir ve çevresine akın düzenleyen Muhammed Rahim Han pek çok ganimet ve esir almıştır (Munis ve Agehi, 1999: 523). Bundan başka, Çarcuy kuşatmasını haber alan Kutman valisi Sultan Niyaz Karavulbegi hana teslim olmuştur. Sayıları sekiz yüzü bulan buranın halkı Muhammed Rahim'in emriyle Merv şehrinde iskân edilmiştir. Bunu haber alan Emir Haydar ordusuyla hareket ederek Hive ordusu üzerine yürümüştür. Ancak iki ordu Amu-Derya Nehri'nin iki yakasında kalmış ve birbirlerini sadece top atışı ile taciz

etmişlerdir.¹⁹ Her iki ordu da nehrin karşısına geçip sıcak savaş başlatmayı göze alamamıştır. Bir sonuç elde edemeyince hükümdarlar başkentlerine dönmüşlerdir.

Muhammed Rahim bu sefer sonrası Buhara ve diğer şehirler üzerine bazı üst düzey komutanları liderliğinde akınlar düzenlemiştir. Agehi'nin ifadesine göre Muhammed Rahim'in hanlığının son yılında (29 Şaban 1240 / 18 Nisan 1825) Emir Haydar hana bir *muazarat-name* göndererek ondan özür dilemiş, aralarında geçen düşmanlığı unutup dost olmak istediğini belirtmiştir. Hive hanı da bu isteği kabul ederek bir elçisiyle durumu Buhara sarayına iletmiştir (Munis ve Agehi, 1999: 536–537). Ancak 1832 yılında Buhara Emirliği'nde bulunan Alexander Burnes durumu farklı anlatır. Onun ifadesine göre, Muhammed Rahim Han artık öleceğini anlayınca Buhara üzerine düzenlediği seferlerden pişmanlık duymuş ve yakınlarına Buhara ile yaptıkları savaşlara son vermelerini istemiştir. Ayrıca Buhara emirine bir elçi göndererek ülkesine sürekli akınlar düzenlediği ve emirliğin ticaretine verdiği zarardan dolayı Emir Haydar'dan özür dilemiştir (Burnes, c: II, 1992: 384).

3.1.3. Emir Haydar'ın Amu-Derya'nın Güneyindeki Şehirlere Yönelik Siyaseti

1817 yılından itibaren Emir Haydar Amu-Derya'nın güneyi ile ilgilenmeye başlamıştı. Bunun nedeni bu tarihte Hulm emiri Kılıç Ali Beg'in ölmesi nedeniyle bölgede siyasi bir boşluk doğmuştu. Daha Kılıç Ali ölmeden Kunduz hâkimi Murad Beg ile Kılıç Ali'nin ikinci oğlu Baba Beg bölgenin hâkimiyeti konusunda işbirliği yapmışlar ve Baba Beg ağabeyini bir ziyafet sırasında zehirlemişti (Howorth, 1880: 855). Ancak bir müddet sonra şartlar Baba Beg'i Kunduz valisine tabi olmak zorunda bırakmış, bu da Afganların hoşnutsuzluğuna sebep olarak müdahalelerini gündeme getirmiştir.

Kargaşanın hüküm sürdüğü böyle bir ortamı değerlendirmek isteyen Buhara emiri, ordusunu hazırlayarak Belh üzerine yürümüş ve herhangi bir ciddi direnişle karşılaşmadan şehre 1817 yılında egemen olabilmıştır. 1850 yılına kadar Buhara'ya tabi olacak Belh şehri yöneticiliğine İşan Seyyid Parsa Hoca Nakib'i atayan Emir

¹⁹ Yuri Bregel'in Muhammed Yakup'tan yaptığı alıntıya göre Buhara ordusu bir saatte 200 top güllesi atmış ve bazı atları vurmuş, ancak hiç asker öldürememiştir (Munis ve Agehi, 656: dipnot: 1128). Bu ifadeye göre atışların başarısız olmasının bir sebebi Amu-Derya Nehri'nin iki yakası arasındaki uzak mesafe olsa da diğer nedeni nitelikli top ve yetenekli topçu ustası yokluğudur.

Haydar, onun oğlu Seyyid Muhammed Urak'ı da Akça valiliğine getirmiştir (Lee, 1996: 119). Bundan sonra başta Ali Yar Han'ın yöneticiliğini yaptığı Meymene olmak üzere diğer *çehar-vilayet* şehirleri (Endhuy, Şibergan ve Ser-i Pul) Buhara Emirliği'nin otoritesini kabul etmişlerdir.

Buhara Emiri 1820'li yılların başına kadar Merv şehrini egemenliği altında tutabilmiş, ancak bu tarihten itibaren artık şehrin elde tutulması pek çok açıdan oldukça masraflı bir hâl almıştır. Çünkü Merv ve çevresine 1770'li yıllardan itibaren yoğun bir Türkmen (Salor, Sarık, Teke)²⁰ göçü olmuş, XIX. yüzyılın başından itibaren de Merv nüfusunun büyük kısmını oluşturmaya başlamışlardır. Nasirüddin Töre'nin ayrılmasından sonra şehirde konuşlanan küçük Buhara garnizonuna rağmen şehir çevresinin kontrolü onların nüfuzu altına girmiştir. Başkent Buhara için bu kabilelerin itaat altında tutulması büyük bir sorun oluşturmuş, bu da başta nakdi masraflar yanında Miyankal ve Karşı Özbeklerinden oluşan daha kalabalık bir garnizonun Merv'de tutulması ve sürekli takviye edilmesini gündeme getirmiştir. Buna ilaveten Hive Hanı Muhammed Rahim, Merv ve Merv'de yaşayan Türkmenlere yönelik birtakım planları uygulamaya koymuştur.

3.1.4. Hitay-Kıpçak Kabilesi'nin İsyanı (1821–1825)

Hitay-Kıpçak Kabilesi hemen hemen bütün kaynaklarda tek bir kabileymiş gibi zikredilmesine ve kabul görmesine rağmen aslında onlar ayrı ayrı kabilelerdir. Kaynaklarda “Miyankal Özbekleri” şeklinde de bahsedilen bu kabilelerden Hitay (Hitay, Kitay, Kıtay) Kabilesi en yoğun olarak Kermine'den Kette-Kurgan şehrine

²⁰ Merv Türkmenleri arasında en önemli kabile olan Salorlar hakkında bkz. Barthold, 1962: 131–133. Sarık ve Teke Kabilesi muhtemelen 1810 yılı (birkaç yıl önce de olabilir) civarında Merv vahasına gelmiş ve buradaki Türkmen yoğunluğunu ve gücünü takviye etmiştir. 1880'li yıllarda Merv'e gelmiş olan Edmund O'Donovan bu konuda şunları söylemektedir: “Şah Murad'ın fethinden sonra Buharalılar Merv şehrini kullanmadılar [emirliğin farklı yerlerinden oraya nüfus kaydırmadılar]. Salor ve Sarık Türkmenleri Merv ve çevresine göç ettiklerinde herhangi bir direnişler karşılaşmadılar.” (O'Donovan, c: II, 1882: 171). Vahada Teke Kabilesi'nin etkinlik kazanması ise ancak 1850 yılından sonra gerçekleşecektir. W. Arthur Wood'un da belirttiği gibi (Wood, 1998: 72), bu Türkmenler Buhara Emirliği'nin müttefikleri olarak Merv vahasına yerleşseler bile onların bu durumları uzun süreli olmamıştır. Çünkü onların uzun süreli bir devlete tabi olmak ve itaat altında yaşamak gibi bir karakterleri yoktur. Onlar kolaylıkla taraf değiştirebilirler. Ki, zaten de öyle olmuş ve aşağıda da değineceğimiz üzere Hive Hanlığı ile ilişki kurmuşlardır. Burada önemli bir ayrıntıyı da vurgulamakta yarar vardır: Bu Türkmen kabilelerinin birbirlerinden keskin çizgilerle ayrıldığını ve aralarında büyük farklar olduğunu düşünmek yanlıştır. Bu kabileler rahatlıkla birbirleriyle karışabilirler ve savaş gibi acil bir durum ortaya çıktığında tek bir kabile gibi hareket edebilirler.

kadar olan bölgede hayatiyetlerini devam ettirirken, Kıpçak Kabilesi de Hitay Kabilesi'nin doğusundan itibaren Semerkand'a kadar olan bölgede yaşıyordu. Sayıları kaynaklarda farklı farklı verilen Hitay-Kıpçak Kabilesi,²¹ hakkında 1868 yılında Zerefşan Vadisi'ni ziyaret etmiş olan V. V. Radlov şunları söyler:

“Her iki kabile grubu da, Hitaylar ve Kıpçaklar, öylesine sağlam/kuvvetli şekilde birbirlerine bağlanmışlardır (iç içe geçmişlerdir) ki, onlar bir kabile olarak kabul edilirler ve ‘onlara kimlersiniz?’ diye sorulunca ‘Hitay-Kıpçak’ cevabını verirler” (İvanov, 1937: 28).

Hitay-Kıpçak Kabilesi Mâverâünnehr'de daha önce de merkezî yönetime isyan etmişti. Özellikle 1681 yılı isyanı, 1746 isyanı ve 1759–1761 isyanı ön plana çıkmaktadır.

1681'de tam da Hive Hanı Anuşa'nın (1665–1687) Buhara üzerine sefer düzenlediği sırada Buhara Hanı Abdülaziz Han (1645–1681) isyan eden Hitay-Kıpçak Kabilesi'ni cezalandırmak için Kermine'de bulunuyordu. Bu isyan yüzünden başkent kısa süreliğine de olsa Anuşa'nın kontrolüne girmiş, şehir ancak isyanın bastırılmasından sonra tekrar Buhara hâkimiyetine alınabilmiştir.

Kabilenin ikinci önemli isyanı ülkenin Nadir Şah'ın tabiiyetini kabul etmesinden sonra 1747 yılında meydana gelmiştir. Yukarıda değindiğimiz üzere Hitay-Kıpçak Kabilesi lideri İbadullah Biy, Rahim Biy Atalık'ın ölümünden sonra hanlıkta beliren kargaşa ortamından istifade ederek isyan çıkarmış ve asilerin sayıları kısa sürede 12.000'e ulaşmıştır. Semerkand, Miyankal ve Karşı ile Buhara çevresini yağmalayan asiler başkenti de tehdit edince Ebu'l-Feyz Han onların üzerine bir ordu sevk etmiş, ne var ki kesin bir sonuç alamamıştır. İsyân ancak Nadir Şah'ın gönderdiği kuvvetler ile bastırılabilmiştir.

Üçüncü büyük dalga isyan ise 1759–1761 yıllarında Emir Danyal Atalık döneminde çıkmış ve hatta Semerkand asilerin eline geçmiştir. Bu isyanı da merkezî yönetim bir müddet sonra bastırmaya muvaffak olmuştur.

²¹ Mirza Şems tarafından sayıları 120.000 olarak verilirken, *Tarih-i Emir Haydar*'ın yazarlarına göre sayıları 80.000 ailedir. Ancak bu sayılar tahminîdir. 1924 sayımında Hitaylar 50.000, Kıpçaklar 66.000 kişi olarak sayılmışlardır (İvanov, 1937: 30).

Emir Haydar döneminde ise bu kabile merkez için yine sorun oluşturmuş ve 1821–1825 yılları arasında eskileri ile kıyaslanamayacak büyüklükte bir isyan çıkarmıştır. Böyle bir yargıda bulunmamızın birinci nedeni isyanın uzunluğudur. Yaklaşık dört yıl bu isyan Emir Haydar'ı meşgul etmiş, emirliğin diğer sorunları hep ikinci plana itilmiş, hatta dışarıdan gelen saldırılar, özellikle Hive Hanlığı'nın seferlerine müdahale bile ancak kaçınılmaz bir nitelik kazanınca yapılmıştır.

1821 yılında kabilenin isyan başlatmasının “zahiri sebebi”ni onlardan Merv'deki Buhara garnizonuna 500 kişinin gönderilmesi oluşturmuştur. Normalde her üç ayda bir, 500 kişilik bir birlik Miyankal Özbeklerinden toplanır ve Merv'e gönderilirdi. Bu birlik üç ay müddetle orada görev yaptıktan sonra geri çağrılır, sonra diğer bir 500 kişilik birlik gönderilirdi. Ancak emirlikte askerî hizmetten parasını verip kurtulma girişimleri vardı. Merv'e gönderilmek üzere askere çağrılan Hitay-Kıpçaklardan bazıları, özellikle zenginler, zorunlu askerî hizmetten para verip muaf oluyorlar, kendi yerine başka insanları gönderiyorlardı. Elbette bunu sadece zenginler yapabiliyordu. Çünkü askerlikten muaf olabilmek için bir kişinin 30 *tilla*²² (altın para) ödemesi gerekiyordu (İvanov, 1937: 56).

1821 yılında da yine aynı uygulama yapılmış ve Kette-Kurgan hâkimi Ayaz Biy'e 500 kişiyi askere alması ve onları Merv'e göndermesi emredilmiştir. Ancak eski uygulamalardan farklı olarak Emir Haydar bu sefer bütün zengin ve soylu Hitay-Kıpçakların şahsen sefere katılmalarını emretmiş ve onların teklif ettiği parayı reddetmiştir. Emir'in bu talebi, ne var ki, Hitay-Kıpçaklar arasında büyük memnuniyetsizlik yaratmıştır. Bundan başka vali Ayaz Biy'in yerli halka yönelik uyguladığı şiddet politikaları isyanı başlatan diğer önemli bir unsur olmuştur. Çünkü vali ve yardımcısı normal alınması gereken vergi miktarının üstünde halktan para talep etmişler, üstelik vermeyen veya vermek istemeyenlere de ağır işkenceler uygulamışlardır (İvanov, 1937: 56–57). Benzeri haksız muameleler Yengi-Kurgan bölgesindeki Hitay Kıpçaklara da yapılmış ve Semerkand hâkiminin yeğeni olan buranın hâkimi Şükür Bek, halkı merkezî yönetime küstürmüştür.

²² Buhara'da iki çeşit para yagındır. Bunlar *tilla* ve *tengedir*. İlki altın sikkedir, bir miskal ağırlığındadır. Diğerisi ise gümüşdür ve bir dirhem ağırlığındadır. Bir *tilla* yirmi bir *tenge* eder (Fraser, ilaveler, 1984: 95).

Buhara Emirliği'nde yöneticilere yönelik bu hoşnutsuzluk kısa sürede ciddiyet kazanmış ve Hitay Kıpçak Kabilesi Emir Haydar'ı dört yıl boyunca uğraştıracak bir isyanı başlatmışlardır. İsyanın liderliğine Hitaylılar Adine Kul Biy'i, Kıpçaklar ise Mamur (Me'mur) Biy'i, daha sonra müttefikleri olan Karakalpaklar ise Hekim Han'ı getirmişlerdir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 64).²³ Ayrıca, yukarıda değindiğimiz üzere, o sırada Merv'de başlayan isyan ile Hive hanı Muhammed Rahim'in emirlik topraklarına yönelik akınları Emir Haydar'ı ciddi manada tehdit altına almış ve otoritesini sarsmıştır.

O sırada Semerkand hâkimi, yeğeninini uygunsuz davranışlarını haber almıştı. Ayrıca bölge halkı arasında hareketlenme olduğunu öğrenince yeğenini uyarmak için Yengi-Derya'ya gitmişti. Semerkand hâkiminin kalede bulunduğu bir sırada isyancılar kaleye saldırıp onu ve bazı yöneticileri esir almışlardır. Bundan sonra, aynı gece isyancılar Çilek Kalesi'ni ele geçirmişler; ertesi gün de Kette-Kurgan'ı elde etmişlerdir. Asiler Çilek'e Kıpçaklardan Anna (Adine) Kulu'yu, Yengi-Kurgan'a da Hitaylardan Mamur'u yönetici olarak atamışlardır. Daha sonra Hitay-Kıpçaklar, kendilerine Karakalpakların katılmasıyla Semerkand'a yönelmişler ve kaleyi kuşatmışlardır.

Asiler kontrollerine aldıkları şehirlerdeki fakir halk tarafından adeta bir kurtarıcı gibi karşılanmışlardır. Ancak zengin kesim ise onlara hoş gözle bakmamış ve emirlik askerlerine yardımcı olmuşlar, onlara destek vermişlerdir. Zenginlerin böyle davranmalarında merkezî otoriteye duydukları ihtiyaç başat etken olmuştur.

İsyancılar başarı elde etmek için hanedan üyesi birini yanlarına çekme girişiminde bulunmuşlardır. P. P. İvanov, eserinde isyancıların başvurduğu kişinin Emir Haydar'ın kardeşi Hüseyin olduğunu belirtirken, Mirza Şems bu kişinin hükümdarın oğlu Hüseyin olduğunu ifade etmiştir. İvanov'un ifadesine göre, asiler Hüseyin'i Şehrisebz'den davet ederek isyanlarına dâhil etmişlerdir (İvanov, 1937: 59). Asilerin ondan beklentisi merkezî yönetime tabi bazı Özbek kabilelerini kendi saflarına çekebilmektir. Ancak sonraki ifadelerden bunda pek başarılı olunduğu söylenemez.

²³ Mirza Şems bu şahıslar hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Sadece onların isyancıların önemli liderlerinden olduklarını söyler (Buharayı, 1377: 79).

Asiler Semerkand şehrini terk ettikten sonra Emir Haydar tarafından bu şehrin yöneticiliğine Hüseyin Töre atanmıştı. Mirza Şems'e göre, babasıyla arasının kötü olduğunu bildiklerinden, asiler Semerkand hâkimine bir mektup göndererek babasının her zaman için kardeşlerini kendisine tercih edeceğini vurgulayarak kendileriyle işbirliği yapması durumunda onu Semerkand'da tahta çıkarma sözü vermişlerdir. Şayet müttefik olurlarsa, Buhara'yı da ele geçirip Emir Haydar'ı tahttan indirebileceklerini belirtmişlerdir (Buharayı, 1377: 78). “Onları tekrar Emir Haydar'a tabi kılmak ümidiyle”, Hüseyin Töre de onlara cevabî bir mektup yazmıştır. Mektubunda sert ifadelerden kaçınarak ılımlı bir üslup kullanması asileri cesaretlendirmiş ve Anna-Kul Bik ile Mamur Bik yirmi adamıyla Semerkand'a gelerek onunla görüşmüşlerdir. Bu görüşme kendisine ulaştırılınca Emir Haydar hemen önlem alma ihtiyacı hissetmiş ve Semerkand'a giderek oğlunu tutuklatmıştır. Valisiz kalan şehre ise Muhammed Safder Bik'i atayarak ve Hüseyin Töre'yi yanında götürerek Buhara'ya dönmüştür.

Hitay-Kıpçaklar ve Karakalpaklar Cizak'ı kuşatmış olan Hokand hanından da Buhara emirine karşı yardım istemişlerdir. Buhara ve Semerkand'a taarruz etmesi durumunda kendisine yardım edeceklerine dair söz vermişlerdir. Ömer Han onların tabiiyetini kabul etmesine rağmen Buhara ve Semerkand'ı ele geçirme çağrılarına kesin yanıt vermemiştir. Sadece Anna-Kul ile Mamur Biy'i Hitay-Kıpçaklar üzerine hâkim olarak atamış ve onlara pervaneci rütbesi vermiştir. Ayrıca yakın adamlarından biri olan İshak Divan-Begi'ni Hitay-Kıpçak ve Karakalpaklar üzerine baş yönetici olarak atamıştır (İvanov, 1937: 61–62). Bahsi geçen bey asilerin yanına geldiğinde onlar tarafından han ilan edilmiştir.²⁴

Mirza Şems Buharayı de isyancıların Hokand, Ürgenç ve Şehrisebz ile sürekli temas halinde olduğunu belirtmiş ve her birinin Buhara topraklarına saldırı düzenleyerek emirin zor durumundan istifade ettiklerini aktarmıştır (Buharayı, 1377: 74).

²⁴ İvanov, Semerkand'ın asiler tarafından ele geçirilemediğini söylerken; Mirza Şems, Hitay-Kıpçak Kabilesi'nin, Karakalpaklar, Hokand hanının gönderdiği birlikler ve Şehrisebz hâkimi Danyal Atalık'ın kuvvetleri ile birleşerek Semerkand üzerine yürüdüğünü ve şehri işgal ettiklerini belirtir. Bunun üzerine Emir Haydar, Hisar, Belh, Endhuy, Meymene, Akça ve Şibergan askerlerini Mâverâünnehr'e davet etmiş, kısa sürede 10.000 kişi toplanarak Buhara'ya gelmiştir. Bu kuvvetlerle Semerkand şehrine tekrar sahip olabilmıştır (Buharayı, 1377: 74–75).

Hitay-Kıpçak Kabilesi'nin isyan ettiğine dair haber Buhara'ya Hive hanının emirliğinin sınırlarını tehdit ettiği bir dönemde ulaşmıştır. Emir Haydar isyancılar üzerine oğlu Nasrullah'ı (1827–1860) göndermiş, kendisi ise komşu hanlığın tehlike oluşturması nedeniyle başkentte kalmıştır. Nasrullah doğruca isyanın merkez üssü konumundaki Kette-Kurgan üzerine yürümüştür (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 64–65). Asiler ise o sırada Semerkand'ı kuşatmakla meşgul olduklarından Kette-Kurgan'ı savunmasız bırakmışlardı. Bunun üzerine muhtemelen ticaret ve zanaatla uğraşan şehir halkından bazıları ona şehrin kapılarını açtılar. Nasrullah şehirde kontrolü sağladıktan sonra aralarında üst düzey yönetici de olmak üzere pek çok asiye öldürtmüştür. *Zafername-i Hüsrevî*'nin yazarı ayrıca 1.500 kişinin esir alındığından da söz etmektedir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 65). Kette-Kurgan yönetimini Buhara emirinin gönderdiği Burhan Biy'e teslim eden Nasrullah daha sonra başkente dönmüştür.

Ne var ki, Emir Haydar tekrar isyan çıkmayacağından emin olmak için bizzat topçu sınıfı ile birlikte Kette-Kurgan üzerine hareket etmiş ve bir müddet şehirde kalarak incelemelerde bulunmuştur. Sonra Karakalpaklar üzerine yürüyen Buhara emiri onları saf dışı etmiş ve oradan Çilek'e hareket etmiştir. Bu seferi sırasında pek çok asi cezalandırılmış ve çok sayıda yerleşimcinin evleri yakılıp hasatları da tahrip edilmiştir (Buharayı, 1377: 80). Onun bu sert önlemleri asileri boyun eğmeye ve barış yapmaya zorlamıştır. Emir Haydar da onların teklifini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır, çünkü Hive askerlerinin Buhara'ya saldıracakları haberi emiri telaşlandırmıştır. Semerkand'a oğlu Hüseyin'i atadıktan sonra Buhara'ya dönmüştür.

Yukarıda gördüğümüz üzere 1821 yılında Çarcuy üzerine sefer düzenleyen Hive ordusunun üzerine Emir Haydar oğlu Hüseyin komutasında Belh, Endhuy ve Hisar'da bulunan emirlik ordularını göndermiştir. Ancak Hüseyin, Hiveliler karşısında başarısız olunca Hitay-Kıpçaklar tekrar Semerkand'ı kuşatmışlardır. Onların isyanı Buhara hükümdarını zor durumda bırakmıştır. Çünkü Buhara ordusu aynı anda iki cephede birden savaşmak zorunda kalmış, bu da asker ve levazım sıkıntısı yaratmıştır (İvanov, 1937: 66–67). Emir Haydar asiler üzerine ise Kermine bölgesi ile Hatırcı askerleri, Naymanlar ile Hisar Hitayları ve Miyankal'ın karma kabilelerinden oluşan bir birlik göndermiştir.

Bu dönemde Hokand Hanı Ömer'in Ura-Tübe'yi kuşatması Emir Haydar'ı daha da sıkıntıya sokmuştur. Çünkü onun bu seferi Buhara hükümdarını önlem almaya iteğinden isyancıları umutlandırdığı gibi handan yardım talebini tekrar gündeme getirmiştir. Hemen hana bir elçi gönderilerek Buhara ve Semerkand'a saldırı düzenlemesi talep edilmiştir. Ancak Ömer Han onların bu isteklerini ikinci kez reddetmiş, sadece onlara geri dönerken yakın adamlarından Hoşvakt Koşbegi ile Arslan Bek Dadhah'ı bir grup askerle bırakmıştır (İvanov, 1937: 67).

Bu sırada asiler ise Hokand hanı Ömer'in kendilerine gönderdiği takviye güçler ile birlikte Semerkand'ı kuşatmışlardır. Ne var ki bu ittifak uzun süreli olamamıştır. Çünkü çok farklı kabilelerin bir araya gelmesiyle oluşan bu grubun farklı çıkarları vardı ve çıkarlar kısa süre sonra çatışmaya başladı. Kuşatmanın başarıyla tamamlanması umudu kaybolunca ve grup üyelerini birbirlerini öldürme korkusu sarınca onlar kuşatmayı kaldırarak herkes kendi bölgesine çekilmiştir (İvanov, 1937: 69–70).

Asilerin başarısız olmasında belki de önemli pay Nayman Kabilesi'ne aittir. Bu kabile tahta geçtiği günden itibaren emirin yakın destekçisi ve takipçisi olmuşlar, asiler üzerinde önemli bir baskı unsuru oluşturmuşlardır.

Hokand askerlerinin çekilmesi ve Hive hanı ile yapılan barış Emir Haydar'ın isyancılar karşısında elini kuvvetlendirmiş ve onlara karşı daha güçlü ve özgüvenli bir orduyla sefer düzenleme imkânı bulmuştur. Ancak isyanın önemli merkezlerinden Yengi-Kurgan'ı kuşatmasına rağmen ele geçirememiştir. Sadece halkın hasadı tahrip edilebilmiştir. Bundan sonra Laiş Kalesi üzerine yürüyen Emir Haydar buraya üç günlük bir kuşatmanın ardından hâkim olmuştur. Fakat aynı başarıyı Çilek kuşatmasında gösteremeyince Semerkand üzerinden Buhara'ya dönmüştür. Çünkü Hive Hanlığı'nın yeni bir tehdidi baş göstermiştir.

Bu sırada Hive hanı ile de mektuplaşan Hitay-Kıpçak Kabilesi yöneticileri onun yardımını da rica etmişler ve bu istekleri karşılık bulmuştur. Çünkü yukarıda da değindiğimiz üzere Buhara emiri Hive hanına Mayıs 1822'de dostluk içeren bir mektup gönderdiğinde Muhammed Rahim'in cevabı sert olmuştur ve akabinde Buhara'ya yönelik sefer düzenlemiştir.

1822 yazında, Hive Hanı Muhammed Rahim tekrar askerleriyle birlikte Çarcuy üzerine yürümüştür. O sırada asilere düzenlediği sefer nedeniyle Emir Haydar, Muhammed Rahim karşısına şahsen çıkamamıştır. 6.000 kişilik bir süvari birliğini başlarında oğlu Mir Ömer halde onların üzerine göndermiş, ancak yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Ömer Hivelilere yenilmiştir. Hive ordusu ancak Emir Haydar'ın gönderdiği takviye kuvvetler ile yenilgiye uğratılarak emirlik topraklarından uzaklaştırılabilmıştır.

Bu arada asiler daha da kuvvetlenmişlerdir. Çünkü onlar Minglerden Urgut hâkimi Kette Biy, Şehrisebz hâkimi Danyal Biy ve diğer bazı beyleri de kendi saflarına katmışlardır. Sonunda bu birleşik kuvvet Semerkand'a sahip olabilmıştır (İvanov, 1937: 74).

1823/1824 kışında Emir Haydar asiler üzerine yürüyünce bazı başarılar elde etmesine rağmen Hive hanının tekrar Buhara üzerine yürüdüğünü haber alınca seferi iptal etmek zorunda kalmıştır. Çünkü Muhammed Rahim'in bu seferi öncekilere göre daha ciddiydi. Hemen Hive ordusu üzerine asker sevk ederek onları ülkesinden uzaklaştırmayı başarmıştır. Buhara askerleriyle yapılan birkaç muharebeden sonra, Hiveliler de Amu-Derya'nın sağ yakasına geçmeden emirliği terk etmişlerdir.

O kışı asiler üzerine düzenlediği birkaç küçük çaplı sefer dışında başkentinde geçiren Buhara hükümdarı, 1824 yazında da asilere yönelik ciddi bir harekât düzenlememiştir. Ancak 1825 baharından itibaren Hitay-Kıpçak isyanını kesin olarak çözmek üzere isyancılar üzerine yürümüş ve asilerin kontrolündeki kaleleri birer birer kuşatmıştır. Zaten uzun isyan dönemi asileri de tüketmiş ve güçlerini kaybettirmişti. Tarım ürünlerinin düzenli ekilememesi, ekilenlerin de Emir Haydar tarafından düzenlenen seferler neticesinde tahrip olması onları çaresiz bırakmıştır. Bunun üzerine isyan liderleri bölgelerinden kaçarak Hisar ve Şehrisebz hâkimlerine iltica etmişlerdir (Buharayı, 1377: 80). Bu hâkimlerin aracılığı ile Emir Haydar ile antlaşmaya varan Hitay-Kıpçak kabilesinin liderleri kabile üyelerinin can güvenliği garantisini alarak kalelerini teslim etmişlerdir. Yani isyancıların teslim olması kesin bir yenilgi olarak değil, tarafların karşılıklı bir uzlaşması neticesinde gerçekleşmiştir denilebilir. L. N. Sobolef de Emir Haydar'ın bu son seferinde başarı elde etmesinin en

önemli amili olarak Türkmenlerin ona verdiği desteği görür (Sobolef, 1876: 10). Çeşitli vaatlerle Türkmenleri kendi safına çekmeyi başaran Buhara emiri, onların kalabalık bir orduyu kendi emrine vermesiyle isyan eden Özbekler üzerinde üstünlük kurabilmiştir.

Ancak bu isyan merkezi yönetim kadar asi kabileler için de tam bir yıkım olmuş, özellikle Karakalpaklar hayvan sürülerini büyük oranda kaybetmişlerdir. Bu da onları büyük oranda yerleşik yaşama geçmeye zorlamıştır.

3.1.5. Osmanlı Devleti İle İlişkiler

Dönemin en büyük İslam devleti konumundaki Osmanlı Devleti ile Emir Haydar, babası Şah Murad gibi dönem dönem yazışmıştır. Bu yazışmalar genel itibariyle, bölgedeki gelişmelerden Osmanlı idaresini haberdar etmek, diğer hanlıklar nezdinde meşruiyetini ve nüfuzunu artırmak için menşur talepleri ve emirlikte bazı ihtiyaçların giderilmesi için İstanbul'dan gönderilmesi rica edilen malzeme isteklerinden oluşmaktadır.

Emir Haydar'ın Osmanlı Sarayı ile ilk temasa geçişi hem babasının vefat ettiğini ve onun yerine kendisinin tahta geçtiğini ilan etmek, hem de Osmanlı Devleti'ne sadakat ve bağlılığını bildirmek maksadıyla 1801 yılında Divanbeyi Muhammed ile Korucubaşı Mirza Muhammed Yusuf Bey'den oluşan bir elçilik heyeti aracılığı ile olmuştur (BOA, HAT. 175/7619). Ancak elçilik heyeti yolda eşkıya taarruzuna uğramış ve Korucubaşı heyetten geri kalmıştır. Bunun üzerine “müraselat-ı cedide” ile yani yeni mektuplar ile tekrar yola çıkan Korucubaşı Mirza Muhammed Yusuf İstanbul'a ulaşmıştır (BOA, HAT. 4/124).

Yeni Buhara Emirinin Padişaha yazdığı mektubun özü şu şekildedir:

“1797 tarihinde Buhara Emiri ve Mâverâünnehr hâkimi olduk. Burada kudretimiz nispetinde Müslüman ahalinin asayiş ve rahatını adalet üzere temine çalışıyoruz... Aramızdaki dostluğun devam etmesi için Divanbeyi İş Muhammed Yusuf'u Sultanların en büyüğünün huzuruna gönderiyoruz”.

Padişah cevap olarak Buhara Emirine şunları yazmıştır:

“Tarafımıza gönderdiğiniz mektuplar ve hediyeler elçiniz vasıtasıyla bizlere ulaştı. Atanız olan Maveraünnehr hâkiminin vefatlarına üzüldük. Bu üzüntümüz

sizlerin başa geçmeniz ile hafiflemiştir... İzhar ettiğimiz dostluğun devamını dileriz” (Saray, 1994: 32).

Buhara emiri, ayrıca, Rusya ile sınırı bulunduğunu belirterek Osmanlı padişahından ne şekilde bir siyaset takip etmesi gerektiğini de sormuştu. Bununla ilgili olarak verilen cevapta şu ifadeler yer verilmiştir:

“Buhara hâkimi Rusya Devleti ile ne şekilde muamele eylemesini sorarak Devlet-i Aliyye’ye iltica etmiştir. Adı geçen hâkim Rusya ile hem-hudut olmasının yanı sıra İslam Camiası cihetine mensuptur. Rusya Devleti ise Devlet-i Aliyye’nin müttefiki olduğu için ismi geçen hâkim hakkında komşuluk ve hürmetin gereğinin yapılmasını Devlet-i Aliye, Rusya Devleti’nden iltimas eder şeklinde bir hüküm çıkmayacak şekilde Rusya elçisine dostane ve nazikâne bir şekilde maksadın ifade edilmesi gerekir.” (BOA, HAT. 175/7616; Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Belge No: 46, s. 103–104).

Bundan başka emirin “Türkistan ve Turan-ı Zemin Padişahlığı” payesini talep etmesi de Osmanlı Sarayı’nda kabul görmemiş, bu isteğin Emir “Haydar’ın İslam camiası cihetine ve Cengiziyye sülalesine yeni baştan üstünlük kurmak” anlamına geleceği belirtilerek onun uygunsuz bir hareketinde Osmanlı Devleti’nin kendisine sahip çıkması hasebiyle şanına leke düşebileceği vurgulanmıştır.

Buhara emiri tarafından gönderilen çeşitli hediyelere karşılık olarak da “iki adet at, bir adet bargir takımı ve Osmanlı ülkesi kumaşlarından tertip edilmiş bir bohça” hazırlanması hususu padişaha arz edilmiştir. Bu arada Buhara’dan çikalı uzun bir zaman olan ve uzaklık sebebiyle de hayli masrafa girmiş bulunan elçi, yol masraflarının karşılanması için Rusya tüccarlarından borç istemek zorunda kalmıştı. Ancak Osmanlı ülkesine gelmiş bir elçinin yabancı devletler tebaasından borç isteyerek geri dönmesi uygun olmayacağından kendisine para verilip verilmemesi hususu da Sadaret tarafından padişaha sorulmuştur. Padişah III. Selim’in, hazırlanan bu sadaret telhisi üzerine kendi hattı ile yazdığı not, Osmanlı Devleti’nin de içine düştüğü sıkıntılı durumu göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı Padişahı hattında; “Hediye tertip olunsun ve elçiye harçlık verilsin. Gerçi şan-ı devlettir; lakin bilmem nereden verilecek” demiştir (BOA, HAT. 175/7616; Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Belge No: 46, s. 103–104).

Başka devletler arasında usul olmadığı halde, yabancı devlet elçilerinin Osmanlı sınırına girdikleri andan itibaren dönüşlerine kadar her türlü masrafi büyüklük ve misafirperverlik eseri olarak Osmanlı yönetimi tarafından karşılanmaktaydı. Bu çerçevede Buhara elçisi hizmetinde istihdam olunan aşçı, hükkam ve saraydar aylıkları ile odun, saman gibi ihtiyaçları ile diğer muhtelif masrafları için gerekli 150 kuruşluk meblağın verilmesi uygun bulunmuştur (Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Belge No: 49, s. 106).

Buhara emirinin padişaha *musadakat-namesini* arz etmek üzere Kırım'dan gemi²⁵ ile gelmiş olan elçinin yine geldiği taraftan geri dönmesi için Rus elçisi vasıtasıyla bir de gemi temin ettirilmiştir. Ayrıca cevaben gönderilecek olan name-i hümayun merasimle elçiye teslim edilmiştir (BOA, HAT. 175/7618; Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Belge No: 47, s. 105).

Buhara Emiri Haydar, hem ülke içinde, hem de komşularıyla ilişkilerinde güçlü bir konum elde etmek için tekrar İstanbul'a 1813 yılında Mirza Muhammed Yusuf Bey'i elçi olarak göndermiş ve şu mektubu saraya sunmuştur:

“Bir müddet evvel Mâverâünnehr ahalisi kıtlık ve yokluk gibi musibetlere uğramıştır. Bu yüzden halk başka yerlere göç etmiştir. Onlarla birlikte ulema da gittiğinden fıkıh kitapları yok olmuştur. Hanlığımızda baştan beri dinî tedrisatın ve ilmin yayılmasına çalışılmıştır. Yukarıdaki olaylardan sonra Hindistan'dan bazı fıkıh kitapları getirilmiş ise de bunlar ihtiyaca kâfi gelmediği gibi ihtilaf ve tartışmaya da sebep olmuştur. Büyük hukuk âlimi kişilerin yazdığı eserlerden meydana gelen aşağıdaki listeyi sizlere gönderiyoruz. Eğer hepsini göndermek mümkün değil ise de hiç olmazsa ahalinin işlerinin halledilebilmesi için birkaç nüsha kitabın gönderilmesi hassaten rica olunur.

Mâverâünnehr, Kazgan, Deşt-i Kıpçak, Harezmi, Merv-i Şah Cihan ve Duğlab cihetleri, Belh ve Bedehşan memleketleri bütün dolaylarıyla birlikte bizlerin mülkü olduğu, bütün bu memleketlerin hâkimlerinin eskiden beri Buhara hanı tarafından tayin ve azl edildiği ve hâlâ da böyle olduğu; fakat Kazgan ve Harezmi eyaletleri hâkimlerinin bazen itaatten çıktıkları bilindiğinden, bu dailerinin Devlet-i Aliyye'nizin itaatkâr bir tabii olduğu dikkate alınarak ona adları geçen iki eyaletin kendisinin mülkünden olduğunu gösteren bir menşur'un verilmesini istirham etmekteyim” (Saray, 1994: 33).

²⁵ Buhara elçisini İstanbul'a getiren ve yolda hasar görerek tersanede tamir edilen Rus firkateyni masrafı da tersane hesabına kaydedilmiştir (BOA, HAT. 114/4582).

Fakat Buhara elçisi kısa bir süre sonra İstanbul'da vefat edince elçinin eşyaları paraya çevrilerek Buhara'ya gönderilmiştir. Bu arada Buhara emirine gönderilmek üzere bir name hazırlanmış ve namede Kazgan ve Harezmi hâkimiyetini tasdik konusuna değinilmeyerek sadece elçinin vefatından duyulan üzüntü belirtilmiş ve daha önce istenen 32 cilt kitabın Bağdat Valisi Vezir Davut Paşa vasıtasıyla yola çıkarıldığı ifade edilmiştir (Saray, 1994: 34).

Emir Haydar, 1816'da Mirza Muhammed Fazıl isminde yeni bir elçisini daha İstanbul'a yollamıştır. Muhtemelen daha önceki mektubunun cevabını almadan gönderdiği bu elçisine cevaben onun komşu devletler üzerinde hâkimiyet kurma amacıyla talep ettiği menşura yine hiç değinilmemiş, sadece istemiş olduğu kitaplardan 35 tanesini daha hazırlatıp hediye olarak sefire takdim edildiği bildirilmiştir.

Buhara hükümdarı 1819 yılında Hacı Muhammed Şerif isimli başka bir elçisini göndererek Osmanlı padişahının kendisine menşur vermesi için farklı bir yöntem izlemiş ve babası gibi bir ilki gerçekleştirerek İstanbul'a "biat" etmek istediğini bildirmiştir. Emir Haydar'ın bu kararı Osmanlı yönetimini oldukça meşgul etmiştir. Mesele uzun uzadıya Encümen-i Şura'da görüşülmesine rağmen katı bir karara varılamamıştır. Ve nihayet padişah II. Mahmut sadaret takririne üzerine kararını şu şekilde yazmıştır:

“Benim vezirim... Şahın istidası zannıma göre etrafında olan düşmanlarından huzursuz olup yardım istemek için olmak gerek. Kabulü takdirinde bazı gailer açacaktır. Kabul edilmemesine şeriat cevaz verdiği göre biat maddesinden sarf-ı nazar olunarak takrirden beyan ettiğin üzere cevap yazılsın” (Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri, 2004: 21).

Belgeden de anlaşılacağı üzere, onun bu teklifi Osmanlı sarayında kabul görmemiş ve reddedilmiştir.

3.1.6. Diğer Gelişmeler

Emir Haydar döneminin sonunda Buhara, Çarcuy, Kerki, Akça, Huzar, Tirmiz, Hisar, Karşı, Çırakçı, Kermine, Pencşenbe, Kette-Kurgan, Zaman Abad, Abad-İslam, Emir Abad, Miyankal, Semerkand, Cizak, Ura-Tübe, Türkistan, Merv ve Şehrisebz gibi

şehirlerle buna ilaveten Meymene, Bedehşan ve Kunduz şehirlerini içine alan Belh eyaleti onun hükmü altında girmiştir.

Elbette bunun bir bedeli vardı. Hükümdar olduktan sonra Emir Haydar çeşitli devlet görevlerine dört bin kişi atamıştır. Bu kişiler devletten para ve aynı olarak ödeme almışlardır. Emir ayrıca pek çok devlet mansıbını şehirleri ve kabileleri elinde tutmakta kendisine yardımcı olan hocalara, seyyidlere ve diğer nüfuzlu din adamları sınıfı üyelerine tahsis etmiştir. Önemli miktarda para, emirin şahsi muhafazasını sağlayan ordu ile hanlık eyaletlerindeki garnizonların yaşesi için harcanmıştır. Miyankal, Semerkand ve Karşı'daki askerlere ek olarak, emir 12 bin daimi askeri Buhara'da tutmuştur. Askerlerin yaş masrafı bütün hükümdarlık dönemi boyunca Hive, Hokand ve Şehrisebz ile yaptığı sürekli savaşlar nedeniyle sürekli büyümüştür. Bu şartlar altında, babası dönemine göre hanlık gelirleri iki katına çıkmasına rağmen, gelirler harcamaların yarısını ancak karşılayabilmiştir (İvanov, 1937: 36).

Her ne kadar genelde orduya kendisi komuta etmese de emirlik ordusuna özel bir önem vermiştir. Seleflerinin aksine onun döneminden itibaren askerler geçimlerini yağma ile değil hazineден aldıkları düzenli maaş ile sağlamaya başlamışlardır (Kügelgen, 2002: 369). Bu yüzden onun harcamalarının ana kalemini ordunun yaşesi oluşturmuştur. Yukarıda değindiğimiz isyanların bastırılması için güçlü ve kalabalık bir ordu gerekiyordu ve bunun için de para lazımdı. Ayrıca sayıları 12.000'i bulan fakir, sufi, öğrenci ve mollaların da yaşesi hazineден temin ediliyordu. Kaynaklarda her ne kadar onun gelir kalemleri ayrıntılı verilmese de bu gelirin temel olarak vergilerden sağlandığına şüphe yoktur.

Emir Haydar döneminde sulama işleri iki farklı metotla yapılmıştır. Bazı durumlarda sulama yerel eyalet yetkililerince organize ve finanse edilmiştir. Bu yöneticiler işleri kendi kontrollerindeki bölge halkına normal bir görev (*angarya*) şeklinde yaptırmışlardır. Diğer metotta ise, bu işler şahsi müteşebbisler tarafından yapılmıştır. Bu kişiler zengin ve nüfuzlu insanlar olup ucuz iş gücüne sahiptiler. İlk durumda, yeni sulanmış arazi devlet mülkiyetine geçiriliyordu ve devlet araziyi ihtiyaç sahiplerine dağıtarak karşılığında vergi istiyordu. İkinci durumda arazi, işi yapanda oluyordu ve genelde de vergiden muaf oluyordu (İvanov, 1937: 16).

Böylece, Şah Murad ile başlamış sulama sisteminin geliştirilmesi programı devam ettirilmiş, Emir Haydar yeni kanalların kazılmasını sağlayarak sulama çalışmalarını bir adım ileriye taşımıştır. Zerefşan Vadisi'nin doğu kısmında inşa edilen kanallardan bazılarının isimleri şunlardır: Yarım Tuk (6 mil), Gar Tuş (6 mil), Kurban Abad (10,5 mil), Uklen Canbek (8 mil), Nar Kislen (5,5 mil), Kotur Bulak (4 mil), Çafka Arık (5,5 mil), Ak Kuran (2,7 mil), Katagan (5,5 mil), Nagman Çagmak (4 mil), Azar Buça (6,5 mil) ve Atam Koza (6,5 mil) (Sobolef, 1876: 11). Bu kanallar ve bu kanallardan açılan arıklar ile emirlikte tarım kültürünün gelişimine önemli katkı sağlanmıştır. Ayrıca sulama imkânlarının gelişimi çevre bölge ve şehirlerden Miyankal bölgesine göçü artırarak ülkenin nüfuslanmasına da etki etmiştir.

Emir Haydar, Nasrullah'ın oğlu (Muzafferüddin) olduğu haberini alınca Karşı'ya hem oğlunu tebrik, hem de torununu görmek için gitmiş ve birkaç gün orada kalmıştır. Dönüş yolunda hastalanmış ve zorlukla Buhara'ya ulaşmıştır. Hastalığının on sekizinci günü vefat etmiştir (Buharayı, 1377: 82). Ahmed Daniş onun vefat tarihini 4 Rebiulevvel 1242 / 6 Ekim 1826 olarak verir (Daniş, 1967: 37). Emir Haydar'ın 6 oğlu vardı: Hüseyin, Nasrullah, Ömer, Zebir, Hamza ve Safder. Hüseyin Buhara'da, Nasrullah Karşı'da, Ömer ise Kermine'de hâkimlik yapmaktaydı. Diğer oğulları henüz küçük oldukları için Buhara'da yaşıyorlardı.

Genel olarak bakıldığında kaynaklarda Emir Haydar'dan çok az bahis vardır. Muhtemelen bunun nedeni dâhili ve harici siyasette çok az başarıya imza atmasıdır. Ayrıca karakter olarak da babasından daha az ilginç olduğu açıktır. Şah Murad'ın aksine lüks hayata alaka duyan biriydi (Kügelgen, 2002: 368–369). Hatta Abdülkerim Buhari'nin belirttiğine göre dindar ve molla biri olmasına karşın kadınlara aşırı düşkünlüğü vardı. Yüzlerce kadınla evliydi. Dört tane meşru hanımı vardı. Bir kadınla evlenmek istediğinde eski hanımlarından birini boşar, yenisiyle öyle evlenirdi. Boşadığına bir ev tahsis eder ve iâşe bağlardı (Boukhary, 1876: 169).

Emir Haydar'ın belki de en dikkat çeken özelliği onun zahiri ve batini ilimlerde ülkesindeki diğer insanlara göre yetkin bir kişilik olmasıdır. O daha on yaşındayken pek çok dersi başarıyla tamamlamış ve Buhara medreselerinde hocalık yapmıştır. 400 veya 500 öğrencisi vardı ve bunlardan 20 tanesi içtihat yapabilecek düzeydeydi

(Buharayı, 1377: 73). Öğrencilerine günde sekiz saat ders verdiği olmuştur. Ayrıca o *El-Fevâidü'l-Elfiye* adlı bir eser de kaleme almıştır (Kügelgen, 2002: 373).

3.2. Emir Hüseyin

15 Muharrem 1212 (10 Temmuz 1797) tarihinde doğan ve Emir Haydar'ın en büyük oğlu olan Hüseyin Töre annesi tarafından seyyiddi. Köylüler, ulema ve Buhara halkı tarafından sevilmesine rağmen babası ile arası iyi değildi. Bu yüzden Emir Haydar onu başkentten uzaklaştırarak Kermine ve Semerkand valiliklerine atamış,²⁶ ancak bir müddet sonra yanına çağırarak onu başkentte tutmuştur. Emir Haydar vefat edince gelenekler gereği taht onun hakkıydı. Ne var ki, Muhammed Hekim Koşbegi, Nasrullah yanlısı hareket etmiş ve onun tahta çıkış sürecini zorlaştırmıştır.

Emir Haydar ağır hasta yataarken koşbegi ile Mukim Bik haricinde kimse huzuruna girmemiş ve sadece onlarla görüşmüştür. Bu ikisi emirin Nasrullah'ı halefi tayin ettiğini etrafa yaymışlar ve o ölünce de hemen devlet erkânını toplayarak onlara vefat haberini vermişlerdir.²⁷ Koşbegi onlara hitaben konuşmasını sürdürmüş ve şöyle demiştir: “Merhum emir, sizden için, evlatlarımdan her kimi tahta çıkarmak istiyorlarsa, kime temayülleri varsa onu seçip hükümdarları yapsınlar. Şimdi söyleyin! Görüşünüz nedir ve oyunuz kimedir?”²⁸ Devlet erkânı bunun koşbeginin bir oyunu olduğundan şüphelenip açıkça düşüncelerini ifade edememişlerdir. Çünkü orada bulunanların hepsi koşbeginin Nasrullah'ı desteklediğini ve 2.000 kişilik bir askerî gücün onun her türlü emrini yerine getirmek için hazır tutulduğunu biliyorlardı. Bunun üzerine onlar, “niçin bize soruyorsunuz? Sizin oyunuz ne ise biz ona tabiyiz,” demişlerdir. Koşbegi ikinci kez görüş bildirmelerini istemesine rağmen, onların

²⁶ Mirza Şems'in ifadesine göre Hitay-Kıpçak isyanı sırasında Semerkand elden çıkmış, Emir Haydar şehri ancak Hisar ve Amu-Derya'nın güneyindeki kendine tabi şehirlerden yardım gelmesi ile tekrar elde etmişti. Şehirde kontrol sağlandıktan sonra valiliğine oğlu Hüseyin'i getirmiş, o da şehri yeniden imar ve iskân etmiştir. Çünkü isyancılar üç ay müddetle kuşattıkları şehre büyük zarar vermişler, özellikle sur da bu tahribattan nasibini almıştır. Onun bu çalışmaları halk arasında büyük sevgi oluşturmuştur (Buharayı, 1377: 76). Ancak metnin devamında Hüseyin Töre'nin isyan edenlerle mektuplaşması ve onların Semerkand'a gelişi Emir Haydar tarafından öğrenilince oğlunun hâkimlik görevi sona ermiştir. O babası tarafından Buhara'ya götürülmüş, yerine de koşbeginin oğlu Muhammed Safder Bik atanmıştır (Buharayı, 1377: 80).

²⁷ Mirza Abdulazim Sami eserinde Emir Haydar'ın ölmeden önce devlet erkânını yanına çağırarak Hüseyin'in tahta geçmesini istediğini onlara söylediğini, onların da emirin bu isteğini kabul ettiğini söylemektedir (Sami, 1962: 54).

²⁸ Sobolef, koşbeginin sorusunu şu şekilde aktarır: “Emir Haydar hâlâ hayatta, fakat öldükten sonra hangi oğlunu hükümdarımız olarak seçmeyi istiyorsunuz?” (Sobolef, 1876: 13–14).

cevapları yine aynı olmuştur. Bunun üzerine o Emir Nasrullah'ı Karşı'dan davet edip tahta geçirmek istediğini belirtmiş ve bu konuda ona yazılacak mektuba herkesin imza atmasını istemiştir. Toplantıda bulunan devletin ileri gelenleri de imza atmayı kabul etmişlerdir (Buharayı, 1377: 82–83).

İmzalar tamamlandıktan sonra Şerif Bik ile Uluğ Bik isimli iki şahısla mektup Karşı şehrine gönderilmiştir. Ne var ki, Hekim Koşbegi, Nasrullah gelinceye kadar toplantıda bulunanların dışarı çıkmalarını yasaklamış, bunun için de sarayın kapılarına askerler yerleştirmiştir. Devletin ileri gelenleri ister istemez bu yasağa uymuşlardır.

Yasal varis Hüseyin Töre, bulunduğu Bazar-ı Hoca'da bir vesile ile babasının öldüğünü ve koşbeginin yaptıkları konusunda bilgilendirilmiştir. Aynı zamanda bilgi veren kişi ona tedbir alması gerektiğini; aksi halde birkaç saat içinde kendini tutsak olarak bulabileceğini söylemiştir (Sobolef, 1876: 14). Töre bunu öğrenince, hayatından endişe ederek şehirden kaçmak istemiş, ancak annesinin kaçmasının çözüm olmayacağı yönündeki telkinleri üzerine Buhara'da kalmış ve hemen harekete geçmiştir. Saraya gelerek babasının durumunu sormuştur. Muhammed Hekim Koşbegi sarayın güvenliğini artırarak ona babasının hayatta olduğunu ve hasta olmasına rağmen endişeye mahal olmadığını söylemiştir. Ancak bazı kişilerin engellemelerine rağmen,²⁹ erke (saraya) girmeyi başaran Hüseyin ertesi gün kendisini hükümdar ilan etmiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 68; Howorth, 1880: 788).³⁰ Bunda, daha önce Nasrullah'a sadakat yemini etmiş olanların tahtın yasal varisini görünce ona sahip çıkarak tabi olmaları etkin olmuştur.

O sırada koşbeginden babasının öldüğüne dair mektup alan Nasrullah, 200 veya 300 kişilik bir maiyetle Buhara üzerine hareket etmiş; ancak yolda ağabeyinin tahta çıktığını öğrenince geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.

Nasrullah, emirliğe ağabeyi Hüseyin'in geçmesini kabullenmemiş ve kendisine taraftar toplamaya başlamıştır. Bunlar arasında koşbegi ile Hisar hâkimi Mümin Biy

²⁹ Hüseyin Töre'nin maiyetinden ve taraftarlarından biri olan Mirza Şems eserinde, erke (saraya) girmeye çalışırken muhafızların kendilerini taşıdığını, ancak kendilerinin kapıdan bir tahta koparıp sürünerek içeri girdiklerini, bunun üzerine muhafızların kaçtuklarını belirtiyor (Buharayı, 1377: 85).

³⁰ Ahmed Daniş'in ifadesine göre, Hüseyin 7 Rebiulevvel 1242 / 9 Ekim 1826'da tahta oturmuştur (Daniş, 1967: 37).

Dadhah onun en büyük destekçileri olmuşlardır. Özellikle Hisar hâkimi, Nasrullah'a asker, harcamalarına da mali kaynak sağlamıştır. Kısa süre sonra Nasrullah'ın planı gerçekleşmiş ve Emir Hüseyin 75 günlük saltanatının ardından ölmüştür.

Kaynaklarımızdan Mirza Şems Buharayı onun Nasrullah'ın yönlendirmesi ile koşbegi tarafından zehirlendiği kanısındadır. Bu işi de Emir Hüseyin'in yakın maiyetinden ve onun eczanesinden sorumlu Şerif Bik'i para ile kendi tarafına çekerek yapmıştır. Muhammed Hekim Koşbegi ona 2.000 tilla³¹ para vererek emirin yiyeceklerine zehir karıştırılmasını istemiştir. Şerif Bik de bu işi yerine getirmiş ve Emir Hüseyin günden güne güçten düşerek sonunda ölmüştür.³²

Emir Hüseyin dikkat çekici bir şahsiyete sahipti. Kaynaklarda ona aynı zamanda bir bilim adamı muamelesi yapılmıştır. Mesela Ahmed Daniş onun hakkında şöyle der: “Bu emir fazilet ve kemali ile birçok ilmi kendi çabasıyla öğrenmiştir. O, şair olmasının yanında tıp, kimya ve cifr (ebced hesabı) öğrenmişti.” (Daniş, 1967: 37). Hüseyin'i iyi tanıyan ve maiyetinden biri olan Mirza Şems Buharayı ise onun hakkında şöyle yazmıştır: “Buhara'da ikamet edenler Mir Hüseyin'in hükümdar olmasını istiyorlardı; çünkü 100–200 yıl müddetince bunun kadar fazıl ve kemale ulaşan birisi görülmemiştir.” (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 41).

Zafername-i Hüsrevî'nin yazarı da onun ilim ve sanata düşkünlüğünü övmesine rağmen Emir Hüseyin'in babasının zamanından beri uygun olmayan insanlarla arkadaşlık ettiği için esrar ve köknar³³ tiryakiliğine alıştığını, terkedilmiş zaviyeler ve halvethanelere takıldığını, insanların hayır ve şerrinden ve askerlik işlerinden habersiz olduğunu eserinde belirtir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 64).

³¹ Vakayinamenin yararlandığımız 1377 (1999) baskısında muhtemelen kitabı tashih edenin hatasından kaynaklanan yazım yanlışı nedeniyle miktar 200.000 yazılmıştır. Ancak 1861 baskısındaki Farsça 20. sayfa, Rusça 23. sayfadaki yazılı miktar 2.000'dir.

³² Emir Nasrullah'ın taraftarı olan *Zafername-i Hüsrevî*'nin yazarı, Mirza Şems gibi açıktan Hüseyin'in zehirlendiğini söylemese de üstü örtülü olarak bunu ima eder: “Bir süre sonra ilahi takdirin hükmetmesiyle [Emir Hüseyin] ecelin zehirli şerbetini içti.” (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 71). 1832 yılında Buhara Emirliği'nde bulunan Alexander Burnes de emirin koşbegi tarafından zehirlendiği bilgisine ulaşmış ve bunu eserinde belirtmiştir (Burnes, c: II, 1992: 360).

³³ Çamgillerden, yüksek bölgelerde yetişen, iğne yaprakları kısa, yassı olan, reçineli ve kozalaklı bir orman ağacı (<http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=veritbn&kelimesec=205647>, 18.10.2008).

3.3. Emir Ömer

Ömer 11 Zilkade 1224 / 18 Aralık 1809 günü doğmuştur. Nasrullah'tan sonra Emir Haydar'ın üçüncü oğludur. Şehzadeliği döneminde Kermine valiliği görevini üstlenmişti. Emir Hüseyin'in ölümünden sonra geleneklere uygun olarak Emir Haydar'ın ikinci oğlunun tahta geçmesi gerekmektedir. *Zafername-i Hüsvî* adlı eserde bahsedildiğine göre, Nasrullah'a bu anlamda bir mektup gönderilmiş ve Karşı şehrinden Buhara'ya davet edilmiştir. Kermine'de bulunan Emir Haydar'ın küçük oğlu Ömer'in taraftarları da ona mektup yazmışlardır. Ömer başkente yakın olduğu için oraya ağabeyinden daha önce ulaşmış ve o gece tahta oturmuştur (*Zafername-i Hüsvî*, 1377: 71). Ahmed Daniş'in ifadesine göre H. 23 Cemaziyevvel 1242 / M. 23 Aralık 1826 tarihinde hükümdar olmuştur (Daniş, 1967: 37). *Zafername-i Hüsvî* adlı eserin önsözünde ise onun tahta geçiş tarihi 19 Kasım 1826 olarak belirtilmiştir (*Zafername-i Hüsvî*, 1377: 43, dipnot 1). Nasrullah da Buhara'ya doğru yola çıkmış; ama yolda Ömer'in tahta oturduğu haberini alınca Karşı'ya dönmek zorunda kalmıştır.

Mirza Şems ise olayları farklı anlatır. Onun ifadesine göre, Emir Hüseyin vefat etmeden önce koşbegi tarafından zehirlendiği için bir müddet (onun ifadesine göre on sekiz gün) hasta yatmıştır. Hastalığı sırasında Kermine hâkimi olan kardeşi Ömer'i yanına çağırması; şayet ölecek olursa yanında bulunmasını ve kendisinden sonra tahta onun geçmesini istemiştir.³⁴ O da ağabeyinin emri kendisine ulaşınca kalabalık bir orduyla Buhara'ya hareket etmiştir. Şehrin dışında karargâh kuran Ömer, Hüseyin'in ölüm haberini alınca saraya girmiş ve emir ilan edilmiştir (Buharayı, 1377: 89).

Saray çevresinde Ömer'e muhalif olanlardan bir grup onu devirmek istiyordu. Nasrullah bu durumdan haberdar olunca Semerkand ve Miyankal bölgesindeki şehirlerin hâkimlerine mektuplar göndererek onları kendisine tabi olmaya davet

³⁴ Emir Hüseyin, hastalığı ciddiyet kazanınca devletin ileri gelenleriyle bir toplantı yaparak onlara şöyle demiştir: "Eğer hastalığımдан iyileşemem ve Mir Nasrullah'ın benim yerime geçmesi Tanrı'nın arzusu ise, tüm yandaşlarımı ölüme mahkûm edecek. Bu nedenle bana öyle geliyor ki izlenmesi gereken en iyi yol Kermine'den kardeşim Ömer'i buraya çağırmaaktır. Onun başkentin yakınında bulunmasına izin verelim. Eğer hayatım esirgenirse Kermine'ye dönebilir; fakat ölürsem de şehre girmeli ve yerime geçmeli." (Sobolef, 1876: 16).

etmiştir.³⁵ Ayrıca Şehrisebz hâkimine de elçi göndermiş ve Şirâbâd, Çerağçı ve Huzar valileriyle de temasa geçmiştir.³⁶

Sonunda bir grup askerle hükümet ettiği Karşı şehriden ayrılarak Semerkand'a gitmiş, şehrin hâkimi Muhammed Safer (Cafer ?) Biy ve halk kendisini şehre kabul ederek *köktaşta* onu tahta çıkararak hükümdar ilan etmişlerdir (Khanikoff, 1845: 299). Ne var ki, Semekand'da kaldığı bir hafta içinde şehrin valisinin, ona itaat etmesine rağmen, görevine son vermiş ve yerine Muhammed Alim Biy'i getirmiştir (Howorth, 1880: 789).

Emir Ömer onun ne maksatla Semerkand'a geçtiğini ve gelişen sonraki olayları haber alınca bir ordu hazırlayarak oraya hareket etmiştir. Onun geldiğini öğrenen Nasrullah maiyetiyle birlikte Kermine'ye geçmiştir. Bu kalenin hâkimi kendisine itaat ederek şehri ona teslim etmiştir. Kermine'nin de ağabeyine bağlandığını öğrenen Ömer, kardeşleri Zebir, Safder ve Hamza'yı yirmi yedi komutan ve 14.000 askerle oraya göndermiştir. İki taraf Kette-Kurgan ve Kermine arasında karşı karşıya gelmişlerdir (Buharayı, 1377: 90). Ancak kardeşler ağabeyleriyle savaşmamışlar ve askerlerle birlikte onun emrine girmişlerdir.

Bundan sonra Pençşembe, Çelek, Yengi-Kurgan ve Nurata şehirleri de Nasrullah'a tabi olmuşlar, bu şehirlerin hâkimleri de Semerkand hâkimi gibi değiştirilmiş ve yerlerine Nasrullah'a bağlı, kendilerinden şüphe edilmeyecek yöneticiler atanmıştır. Onun emirlikte üstün duruma geçtiğini gören Emir Ömer yeni bir askerî birlik hazırlayarak hem ağabeyinin, hem de kendisine itaatten ayrılan şehirler üzerine göndermiş, ancak bu askerlerin çoğu Nasrullah'ın tarafına geçmişler ve seferlerin Ömer açısından başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuşlardır.³⁷

Buhara emiri etrafındaki taraftar kitlesi günden güne azalmış ve sonunda o kendisini kaleye kapatarak bulunduğu yeri tahkim ettirmiş, güvenlik için ayrıca kaleye giriş

³⁵ Nasrullah Karşı şehrinin *kadı-kelanına* (baş kadı) bu şehirlerin hâkimlerine hitaben mektup yazdırarak onlardan kendisine tabi olmalarını istemiştir (Khanikoff, 1845: 298; Sobolef, 1876: 17).

³⁶ *Zafername-i Hüsrevî*'de Nasrullah'ın bu girişimi şu veciz ifade ile özetlenmiştir: “Ya bu çarkı döndüren ben olayım, ya ayaklar altında ezileyim.” (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 74).

³⁷ Taraf değiştirip Nasrullah'a tabi olanlar arasında Mirza Şems de bulunmaktadır. O bu konuda şunları söyler: Biz on iki soylu evladı olarak gizlice Ömer Han'dan ayrılmaya ve Nasrullah'ın yanına gitmeye karar verdik. Ertesi sabah hareket ederek onun ordugâhına ulaşarak ona bağlılığımız bildirdik (Buharayı, 1377: 91).

çıkışları yasaklamıştır. Nasrullah da ileri harekâtına devam ederek sonunda Buhara'ya ulaşmış ve şehri kuşatmıştır. Kaynaklarda 40 gün ile 60 gün arasında olmak üzere farklı farklı verilen kuşatma sırasında, Buhara şehrinde büyük kıtlık yaşanmış, ekmek bile bulunamaz hâle gelmiştir.³⁸ Bu sırada 1.000 kişilik bir birlikle Naymanlar Mir Ömer'i desteklemek için Kette-Kurgan'dan Buhara'ya gelerek Nasrullah'ı başkent kuşatmasını kaldırmaya zorlamışlardır. Bu kabilenin temsilcileri Hitay-Kıpçakların kendilerini desteklediğini iddia etmişlerdir. (İvanov, 1937: 79). Ne var ki onların bu yardımı ve tehdidi bir sonuç getirmemiştir.

Kalede bulunan ve görünüşte Ömer'i destekleyen Muhammed Hekim Koşbegi, Divanbeyi Recep Bey, İranlı Ayaz Bey, Türkmen Dönmez Bey gibi bazı *Sipâh-ı Enderun* Nasrullah'ın en yakın adamlarındandırlar. Sonunda 27 Ramazan 1242 (24 Nisan 1827) tarihinde “artık kıtlığın ve zorlukların haddini aştığı, bıçağın halkın ve askerlerin kemiğine dayandığı bir zamanda” şehrin İmam ve Sallahane kapıları açılarak Nasrullah'ın askerleri şehre alınmış ve direniş sona erdirilmiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 79–80).³⁹ Sonunda Nasrullah taht ve tacına kavuşmuş ve Buhara emiri ilan edilmiştir.

Nasrullah şehirde kontrolü sağladıktan sonra eski hükümdarın yakın adamlarından Kalmuk İsmetullah Biy, Kazak Doğan Han ve diğer bazı üst düzey yöneticileri idam ettirmiştir. Sabık emir ise bir rivayete göre Mekke'ye gitmiş, bir başka rivayete göre zindana atılmıştır (Howorth, 1880: 789). Mirza Şems ise onun İşan Nakib aracılığı ile affedildiğini, ancak kısa süre sonra onun Merv'e gönderildiğini, oradan da Herat'a sürüldüğünü ifade eder (Buharayı, 1377: 92). Ancak Ömer Herat'ta uzun müddet kalmamış, oradan ayrılarak Hokand'a Muhammed Ali Han'ın yanına gelmiş, yaklaşık on beş ay sonra da, Mirza Şems'in verdiği bilgiye göre, burada vefat etmiştir.

³⁸ Khanikoff'un ifadesine göre şehre un tabutlar içerisinde sanki içinde ölümler varmış gibi getiriliyordu; sular ise çok kötüydü ve kokuyordu (Khanikoff, 1845: 301; Howorth, 1880: 789). *Zafername-i Hüsrevî*'nin yazarı bu durumu şu nazımla açıklar (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 79):

Şehirde yaşam sıkıntısı	dışarısı cennet gibi
Şehirde feryat çılgılık	dışarıda sevinç çılgınlıkları
Şehirde acı ve kavga	dışarıda terelella, terelella
Şehirde canlarda gam	dışarıda şarkılar türküler

³⁹ Khanikoff'un ifadesine göre, şehrin direnecek gücü kalmayınca koşbegi ile topçubaşı Nasrullah'a haberci göndererek Buhara'yı teslim edeceklerini bildirmişler, ancak karşılığında halka dokunulmayacağına dair söz istemişlerdir. İstekleri kabul edilince şehrin kapılarını açarak Nasrullah'ın askerlerini içeri almışlardır (Khanikoff, 1845: 301; Howorth, 1880: 789).

Zafername-i Hüsvrevî adlı eserin yazarı Nasrullah'ın taraftarı olması hasebiyle Emir Ömer'in hükümdarlığını eleştirir. Onun dönemi ile alakalı özetle şu ifadeleri kullanır: O hükümet edemiyordu ve devlet işlerinde şevkli ve hevesli değildi. Üstelik çok içki içiyordu. Ömer'in hükümdarlığı zamanında halk çeşitli zulüm ve zorluklarla karşılaşmıştır. Öyle çok vergi alınmıştır ki, başkent sakinleri yoksul duruma düşmüştür. Bu durum pahalılığa ve kıtlığa sebep olmasına rağmen, emir işlerin düzelmesi için herhangi bir girişimde bulunmamıştır (*Zafername-i Hüsvrevî*, 1377: 73–74).

3.4. Emir Nasrullah

Emir Haydar'ın ikinci oğlu olan Nasrullah, Ahmed Daniş'in verdiği bilgiye göre H. 13 Rebiulevvel 1221 / M. 31 Mayıs 1806 tarihinde doğmuştur (Daniş, 1967: 40). Babasının iktidarı döneminde Karşı hâkimliği yapan töreye Nesef, Kasan, Kesbi vilayetleri ile Çerağçı, Yertitepe, Femi, Baysun, Şirabad, Kelef ve Huzar'dan Hisar vilayeti sınırına kadar olan kasabaların yönetimi de teslim edilmiştir.

Zafername-i Hüsvrevî adlı eserde, Emir Haydar'ın, ölümünden önce Nasrullah'ı veliaht tayin ettiğine dair bir bilgi vardır (*Zafername-i Hüsvrevî*, 1377: 66). Ancak bu ifade muhtemelen yanlıştır. Eserin önsözünde de belirtildiği gibi (s. 42) Nasrullah'ın veliaht olduğu haberi büyük ihtimalle Muhammed Hekim Koşbegi tarafından yayılmıştır. Çünkü o saray erkânı içinde emire en yakın olan kişiydi. Diğer taraftan yukarıda da değindiğimiz üzere Nasrullah'ın taraftarıydı. Ayrıca, Emir Hüseyin'e muhalifti. Sarayın sırlarına sahip olan koşbegi, asıl veliaht olan Hüseyin tahta oturursa kendi gücünün elinden alınacağından endişe ederek Nasrullah'ın tahta oturmasının kendi menfaati için daha iyi olacağını düşünmüş olmalıdır. Ayrıca geleneklerin tersine Emir Haydar ikinci oğlunu veliaht tayin etmek isteseydi, uzun süren hastalık döneminde Nasrullah'ı Karşı'dan Buhara'ya çağırarak yanında durmasını isterdi.

Mirza Şems de, yukarıda değindiğimiz üzere, Emir Haydar'ın ölümünden sonra Nasrullah'ın ön plana çıkarılması ve emir ilan edilme teşebbüsü ile ilgi gelişmelerin müsebbibi olarak koşbegini işaret etmiştir.

Emir Haydar vefat edince Nasrullah'ın sempaticanı koşbegi hemen Karşı şehrine bir adam yollayarak babasının öldüğünü şehzadeye iletmiş, ancak Emir Hüseyin Buhara'da olma avantajını kullanarak tahta sahip olabilmıştır. Ne var ki, onun hükümdarlığı ancak 75 gün sürebilmiş ve bu sürenin sonunda zehirlenerek öldürülmüştür. Onun yerine Nasrullah geçmesi gerekirken, bu olmamış ve üçüncü kardeş Ömer tahtı elde etmiştir. Ancak Nasrullah bu durumu kabullenmeyerek emirliğin üst düzey yöneticilerini kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Onlar arasında Hekim Koşbegi ile Ayaz Topçubaşı başı çekmektedir. Onların yardımıyla kardeşini alaşağı etmeye muvaffak olmuş ve sonunda 24 Nisan 1827 günü Buhara'ya hâkim olarak saltanat tahtına oturabilmiştir.⁴⁰

Hükümdar olduktan sonraki yaklaşık bir yıllık sürede Nasrullah ülkede asayiş ve kontrolün tamamen kendi hâkimiyetine geçmesi için çalışmış, ayrıca kendisine muhalif olan kişi ve gruplara yönelik büyük bir şiddet kampanyası yürütmüştür. Azledilen kardeşinin taraftarlarını acımasızca cezalandırdığı, özellikle ordu komutanlarını astırdığı söylenmektedir. *Zafername-i Hüsvî*'nin yazarının aktardığına göre Ömer'in taraftar ve askerleri Rigistan meydanında öldürülmüş, bazı muhalifler ise kale burçlarından aşağı atılmıştır (*Zafername-i Hüsvî*, 1377: 80). Mirza Şems de tahta oturduktan sonra çok sayıda insanın katledildiğinden söz eder. Ondan kaçabilenlerin ise Buhara'yı terk ederek Şehrisebz'e sığındıklarını anlatır (*Buharayı*, 1377; 92–93).⁴¹

Emir Nasrullah tahta oturduktan sonra kendisinden küçük olan diğer kardeşlerinden korkmaya başlamış ve bu yüzden onları etkisiz bırakmak için birtakım tedbirlere başvurmuştur. Kardeşlerinden Zebir, Hamza ve Safder'i Amu-Derya kenarında bulunan Nerzem kasabasına göndermiş ve oranın hâkimi de sıkı sıkıya tembihlenerek onların muhafazası için büyük ihtimam göstermesi kendisinden istenmiştir. Mirza Şems bu kardeşlerin bir müddet sonra bir bahaneyle öldürüldüğünü söylemektedir

⁴⁰ Khanikoff, Nasrullah'ın tahta oturma tarihini 22 Mart 1826 vermektedir. Ancak bu bilgi yanlıştır. Ahmed Daniş ise eserinde Nasrullah'ın 1242 yılının Ramazan ayının son perşembesinde hükümdar olduğunu belirtiyor (Daniş, 1967: 38). Buna göre o yılın son Perşembe günü 30 Ramazan olup o da 27 Nisan 1827'ye karşılık gelir.

⁴¹ Mirza Şems'in kendisi de can güvenliğinden emin olamadığı için Şehrisebz'e kaçmıştır. Orada Ömer'in Herat'tan ayrılarak Muhammed Ali Han'ın yanına geldiğini öğrenince kendisi de Hokand'a gitmiş ve onun maiyetine girmiştir.

(Buharayı, 1377: 96). Benzer bilgiyi 1832 yılında emirlikte bulunan Aleksander Burnes de teyit eder (Burnes, c: II, 1992: 361).

3.4.1. Şehrisebz Üzerine Düzenlenen Seferler

Nasrullah'ın bir yıl boyunca ülkenin içişleriyle meşgul olması ve muhaliflerine yönelik uyguladığı politikalar nedeniyle diğer kabileler merkezî yönetimin bu zaafından yararlanarak harekete geçmişlerdir. Bunlardan Keneges Kabilesi lideri Danyal Atalık Çerağçı Kasabası'nı ele geçirmiş, Kırk Yüz Kabilesi'nden Ura-Tübe hâkimi Muhammed Rahim Atalık ve kardeşi Muhammed Sadık Biy Cizak şehri ve çevresini kendilerine tabi kılmışlardır. Ayrıca daha önce Emir Haydar tarafından Belh valiliğine atanan Seyyid Parsa Nakib Buhara yönetimine isyan ederek Meymene, Şibergan ile Bedehşan'a kadar olan yerleri hâkimiyeti altına almıştır. Merv şehri de zaten daha Emir Haydar döneminde Hive Hanlığı'na bağlanmıştı.

1828 yılı Nisan ayı başında emir ilk olarak Şehrisebz'e karşı harekete geçmiştir. Savaşın sebebi yukarıda da değindiğimiz üzere Danyal Atalık'ın Çerağçı Kasabası'nı kontrolü altına alıp kendi topraklarına katmış olmasıdır. Nasrullah Karşı şehrine ulaşarak burasını mölçer (bölçer)⁴² olarak seçmiş ve ordu burada kısa sürede toplanmıştır. Önce Çerağçı Kasabası üzerine yürüyen emir, kaleyi kuşatarak top ateşine tutmuştur. Üç gün süren savaşın ardından Şehrisebz'liler, Nasrullah'ın saldırılarına dayanamayarak barış talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Buhara emiri, Çerağçı'nın kendisine bağlanmasını istemiş, Şehrisebz'liler de bunu kabul edince Çerağçı, Buhara hâkimiyetine girmiştir. Nasrullah buraya bir vali atayarak başkentine dönmüştür (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 83–88).

1836 yılında Danyal Atalık'ın ölmesi Emir Nasrullah'ın Şehrisebz konusunda yeni planlar yapmasını tetiklemiştir. Atalığın ölümünden sonra oğullarından büyüğü olan Hoca Kul babasının yerini almış, küçük kardeş Baba Dadhah ise Kitab şehrinin hâkimi olmuştur. Ancak iki kardeş arasındaki ihtilaf kısa sürede ciddiyet kazanmış ve iş iki tarafın birbirlerine savaş açmasına kadar gitmiştir. Nasrullah bu durumdan yararlanmak için harekete geçmiştir. Zaten şehre daha önce sefer düzenlemesine

⁴² *Mölçer* veya *bölçer* ordunun toplanma yeri olarak kullanılan bir terimdir. Mühlet anlamına da gelmektedir (Apargu, 1995: 105; Doerfer, c: I, 1967: 229–232).

rağmen orayı topraklarına katamamış olmanın hıncı da kendisini bu şekilde davranmaya yöneltmiştir. Ayrıca Danyal Atalık'ın kızını kendisine nikâhlaması talebine olumsuz yanıt alması onun diğer bir savaş sebebini oluşturmuştur (Sobolef, 1876: 26).

Ne var ki, bütün gayretlerine rağmen, Emir Nasrullah ikinci seferinde de başarı sağlayamamış ve Şehrisebz'den eli boş dönmüştür. Bu arada ağabey, kardeşini tasfiye ederek Şehrisebz'in tartışmasız mutlak hâkimi olmuştur.

Emir Nasrullah'ın başarısızlığı üzerine Şehrisebz ve Yekebağ hâkimleri daha rahat hareket ederek çevre şehir ve kasabaları yağmalamışlardır. Emir Nasrullah bu iki valinin saldırılarına engel olmak için ordunun hemen toplanmasını emretmiş ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra 1844 yılında Kette-Kurgan üzerinden ilerleyerek Çerağcı kasabasında karargâh kurmuştur.

Savaş meclisinde önce Yekebağ'ın itaat altına alınması gündeme gelmiş, bunun üzerine ordu hareket ederek kaleyi kuşatmıştır. Topların da kullanıldığı kuşatma başarılı olmuş ve kale ele geçirilmiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 218). Ancak Yekebağ hâkimi Muhammed Kerim Biy kaçmayı başarmıştır. Şehrin Buhara askerleri tarafından yağmalanmasından sonra ordu Şehrisebz'e doğru ilerlemiştir. Ancak Şehrisebz kendiliğinden teslim olunca eski hâkimi bir daha isyan etmeyeceğine söz verildikten sonra tekrar aynı göreve atanmıştır.

Bu seferden sonra aynı yıl içinde Şehrisebz hâkimi tekrar merkeze isyan edince Emir Nasrullah yeni bir sefer düzenleme ihtiyacı hissetmiş, ancak altı aylık bir kuşatmaya rağmen şehri ele geçirememiştir. Sadece şehre ait ekim yapılan alanları tahrip etmiş ve geri dönmüştür. Bundan sonraki altı yıl boyunca, adı geçen hâkimin vefatına kadar Buhara emiri her sene bir veya iki aylığına Şehrisebz seferine çıkmış, ne var ki hepsinde de başarısız olmuş ve kaleyi fethedememiştir.

Bu seferler aslında iki taraf açısından da yıkıcı olmuştur. Çünkü her bir sefer ayrı bir masraf demektir ve bu da hazine için bir yükü. Şehrisebz açısından ele aldığımızda harcamalar sürekli savunma için ayrıldığından, diğer alanlar ihmal edilmiş, özellikle tarım işleri mahvolmuştur. Sobolef'in belirttiğine göre, Şehrisebz'e zahire nakli

yasaklanmış, Karşı şehrinden tedarik edilen her pud tuz için istenen para yirmi rubleye yükseltilmiştir (Sobolef, 1876: 26).

H. 1266 (M. 17 Kasım 1849–5 Kasım 1850) yılında Şhrisebz hâkimi ölmüş, yerine ise kardeşi İskender Dadhah geçmiştir. *Zafername-i Hüsrevî*'nin yazarının da ifade ettiği gibi (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 230), bu hâkim döneminde de altı yıl boyunca şehre taarruz edilmiş ve ancak H. 1272 (M. 13 Eylül 1855–31 Ağustos 1856) yılında yani bu seferlerin on üçüncü yılında, bahar mevsimini başında (1856 yılı) düzenlediği sefer ile şehir ele geçirilebilmiştir.

Şehir halkının dayanacak gücünün kalmaması nedeniyle valilerini teslim olmaya zorlamışlar, İskender Dadhah da mecburen teslim olmuştur. Şehirde huzur ve sükunet sağlandıktan sonra hâkim ile bazı ileri gelenler yeni fitne ve fesadın kaynağı olmamaları için Buhara'ya göç ettirilmiştir.

3.4.2. Cizak, Ura-Tübe Seferleri ve Hokand Hanlığı ile İlişkiler

1828 yılında Şhrisebz'de yaşayan Keneges Kabilesi'ne karşı elde ettiği Çerağçı zaferinden sonra Emir Nasrullah bu sefer yönünü Ura-Tübe hâkimi Muhammed Rahim Atalık üzerine çevirmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, o Emir Haydar'ın ölümünden sonra merkezî otoriteye karşı gelerek Cizak ve çevresini ele geçirmişti. Semerkand'ı ordunun toplanma merkezi seçerek harekete geçen Buhara emiri 1828 yılının Nisan ayı sonunda başkentten ayrılarak Semerkand şehrine ulaşmıştır. Burada üç gün geçiren Nasrullah ordunun toplanmasından sonra Cizak üzerine hareket etmiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 92).

Bu arada Muhammed Rahim Atalık ile kardeşi Muhammed Sadık Biy de boş durmamış, çevre kabilelerden asker toplayarak daha kolay savunma yapabilmek için kaleyi muhkem hale getirmişlerdir. Ayrıca Hokand hanı Muhammed Ali'nin (1822–1842) gönderdiği 2.000 asker de savunmaya dâhil edilmiştir. Mürekkep ordudan bir birlik Buhara ordusuna pusu kurmak üzere “İlan-Uti” bölgesine gönderilmiştir. Ne var ki pusu işe yaramamış ve Buhara askerleri düşman kuvvetlerini yenerek yollarına devam etmişlerdir. Sonunda ordu Cizak Kalesi'ne ulaşarak kuşatma hazırlıklarına başlamıştır.

Cizak Kalesi vadinin dışında kuzeye, büyük çöllere doğru iç içe iki kale şeklindeydi ve etrafında derin hendekler vardı. Kalede Türk ve Taciklerden oluşan askerler dışında 5.000 veya 6.000 aile de yaşamaktaydı. Kaleyi kuşatmak ve fethetmek pek kolay değildi.

Kalenin çevresine hendekler kazılarak istihkâmlar oluşturulmuş ve bu istihkâmlara toplar yerleştirilerek kale surları top atışlarıyla dövülmüştür. Bir hafta süren kuşatma neticesinde kale teslim olmuş ve geceleyin kalenin Taşkent yoluna bakan kapısı açılarak Buhara ordusunun şehre girmesi sağlanmıştır (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 95). Kalenin teslim olma kararı alması üzerine Hokand askerleri şehri terk ederek yurtlarına dönmüşlerdir. Kalenin hâkimi Muhammed Sadık ise Ura-Tübe'ye çekilmek zorunda kalmıştır. Şehrin teslim alınmasından sonra şehrin yöneticiliğine emirin yakın adamlarından Muhammed Hâkim Dadhah atanmıştır. Nasrullah da yine Semerkand üzerinden Buhara'ya dönmüştür.

Cizak'ın Buhara egemenliği altına alınmasından kısa bir süre sonra Hokand hanı Muhammed Ali 5.000 kişilik bir ordu ile Ura-Tübe üzerine sefer düzenleyerek bu şehri Kırk Yüz Kabilesi'nden olan Muhammed Rahim Atalık'ın elinden almıştır. Atalık ise direnemeyerek Şehrisebz'e çekilmiştir. Hokand hanı Ura-Tübe valiliğine Şahi Pervaneci'yi getirerek Yam ve Zamin kasabalarını ona bağlamıştır (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 97; Muhtarov, 1999: 94). Böylelikle Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı sınırdaş olmuşlar ve karşılıklı elçi teatisinde bulunarak birbirlerine yönelik on yıl sürecek bir saldırmazlık antlaşması imzalamışlardır.

Ancak iki devlet arasında yapılan bu barış 1840 yılına gelindiğinde sona ermiştir. Bunun en önemli nedeni iki devlet arasındaki sınıra yakın bir yere Hokand hanının Peşager Kalesi'ni inşa ettirmesidir. Hokand hanının bu hareketi kaleye yakın Buhara Emirliği'ne bağlı şehirleri tehdit altına almıştı. Kalenin yapıldığını öğrenen Nasrullah, handan onun yıkılmasını talep etmiş, ancak müspet bir cevap alamamıştır (Khanikoff, 1845: 309; Howorth, 1880: 792). Ayrıca Hokand Hanı Muhammed Ali tarafından Buhara Emirliği ve çevresi topraklarına akınlar düzenlenmiş, H. 1256 (M. 1840) yılında da Emir Nasrullah tarafından Hokand hanına gönderilen Muhammed Rahim

Toksaba Kalmuk tutuklanmıştır. Son olarak, Hokand hanının Cizak üzerine sefer düzenlemesi üzerine Emir Nasrullah ordusunu toplayarak harekete geçmiştir.

Hokand hanı Buhara ordusunun üzerine gelmekte olduğunu haber alınca ordusunu Peşager civarında birkaç komutanına bırakarak başkentine çekilmiştir. Emir Nasrullah kısa sürede bölgeye intikal etmiş ve kale yakınlarında Hokand ordusuyla karşılaşmıştır (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 123–124).

Bu savaşın özel önemi Emir Nasrullah'ın İranlı köle Abdussamet nezaretinde eğitilen düzenli ordu birliklerinin (serbazî) ilk sınavı olmasıydı. Özbek askerlerinin başarısız birkaç taarruzundan sonra emir onları geri çekerek *serbazî*leri ileri sürmüş ve onların neler yapabilecekleri sınanmıştır. Topların da destek verdiği düzenli ordu birliklerinin saldırısı neticesinde kale ele geçirilmiştir.

Sonunda Muhammed Ali Han elçi göndererek Emir Nasrullah ile barış yapmak istediğini belirtince Buhara hükümdarı Peşager kurganını tahrip ettirerek Semerkand'a gelmiş ve burada devletin ileri gelenleriyle Hokand ile yapılacak barış antlaşmasının mahiyeti ile ilgili bir toplantı yapmıştır. *Zafername-i Hüsrevî*'nin yazarının ifadelerinden Emir Nasrullah'ın Hokand hanının barış teklifine şüpheyle yaklaştığı sonucunu çıkarabiliriz. Ancak meşveret yaptığı soylular uzlaşma taraftarı olduklarını bildirince onların isteğini kabul etmiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 130–131).

Toplantı esnasında Emir Nasrullah birkaç yıldan beri Şehrisebz'de bulunan Hokand hanının küçük kardeşi Sultan Mahmud'dan yararlanmayı teklif etmiştir. Çünkü küçük kardeş ağabeyi ile ihtilafiydi ve onun tarafından ülkeden sürülünce Şehrisebz'e gelmişti. Buhara emirinin planına göre Sultan Mahmud sınır kasabalarından birine yönetici olarak tayin edilecek; böylece, iki kardeş birbirine düşecek ve Buhara Emirliği Hokand hanından en azından bir süreliğine de olsa emin olacaktı. Toplantıda bulunanlar kararı onaylayınca sultan Şehrisebz'den çağrılarak kendisine Urmiten yöneticiliği teklif edilmiştir. Sultan Mahmud yöneticiliği kabul ederek hemen hareket etmiş, Emir Nasrullah da Buhara'ya dönmüştür.

Doğal olarak bu olay Muhammed Ali Han'ın kızmasına sebep olmuştur (Muhtarov, 1999: 96). Muhammed Ali Han, Nasrullah'a bir mektup yazarak dostluk

antlaşmalarını hatırlatmış ve kardeşinin neden Urmiten hâkimi olarak atandığını sormuştur. Emir verdiği cevapta, birinci olarak, kendisinden yardım isteyen herkesi destekleyeceğini, ikinci olarak Urmiten'in Buharaya bağlı bir yer ve mülkü olduğunu, hanın devletin dâhili işlerine karışmaya hakkı olmadığını söylemiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 135). Bundan sonra iki devlet arasındaki ilişkiler yine kötüleşmiş, hatta Hokand hanı Buhara elçisini hapsedirmiştir.

Bunun üzerine Buhara emiri ordusunu toplayarak 1841 yılında Hokand Hanlığı üzerine ikinci seferine çıkmıştır. Semerkand ve Cizak üzerinden Ura-Tübe'ye ilerlemiştir. Emir Nasrullah'ın ordu düzeni ilginçtir ve ciddi stratejik unsurlar taşır. Ordu düzeninde Berdiyar Toksaba Yüz ve Sultan Mahmud'u ön sıraya yerleştirmiştir. Onların ardından Semerkand hâkimi İbrahim Biy Dadhah ile Adil Dadhah Mangıt'ın askerleri hareket ediyordu. Onların arkasında Buhara, Karşı ve Miyankal savaşçıları yer alıyordu. Nasrullah'ın Berdiyar Yüz'ü ön safa yerleştirmesinin sebebi 'Yüz' kavminden olan Ura-Tübe hâkimlerini ve Muhammed Ali Han'dan razı olmayanları kendi safına çekmekti. Hokand'da Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud taraftarı olanlar da vardı.

Bu plan Muhammed Ali Han'ın gücünü dikkat çekecek derecede zayıflatmıştır. Emir Nasrullah önce 24 Eylül 1841'de Yam Kalesi'ni kuşatmış, topların da kullanıldığı dört gün süren kuşatmanın ardından kale düşmüştür. Hokandlıların komutanı ve aynı zamanda Muhammed Ali Han'ın yakın maiyetinden olan İshak Bik Mangıt ele geçirilerek diğer bazı soylular ile birlikte idam edilmişlerdir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 149).

Yam Kalesi'nden sonra Zamin üzerine hareket eden Buhara ordusu bu kalenin de etrafını sarmış, sonunda kale halkı canlarına dokunulmamak şartıyla teslim olmuştur.

Buradan Ura-Tübe tarafına yönelen Emir Nasrullah, yolda kalabalık bir Hokand ordusunun kendisini orada beklediği istihbaratını almıştır. Savaş meclisinde sefere devam kararı alınca yukarıda verdiğimiz ordu düzeninde Buhara askerleri Ura-Tübe'ye hareket etmişlerdir.

Hokand ordusuyla Ura-Tübe yakınındaki 'Cuy-i Lenger' civarında yapılan savaşta Buhara ordusu zafer kazanmış, bunun üzerine Ura-Tübe 13 Ekim 1841 günü

savaşmaksızın teslim olmuştur (Muhtarov, 1999: 97). Halk emiri hediyelerle karşılaşmışlardır. Hokand ordu komutanı Muhammed Şerif ve Ura-Tübe hâkimi Kerim Kulu Dadhah esir alınarak Buhara'ya gönderilmişlerdir.

Bu başarılar Emir Nasrullah'ı cesaretlendirmiş ve o da sefere devam kararı almış ve ordunun hedefine Hocend şehrini koymuştur. Yine Berdiyar Toksaba ve Sultan Mahmud öncü kuvvetleri oluşturarak önden hareket etmişler, esas ordu da arkadan yola çıkmıştır. Yolda, o sırada Hocend'de bulunan Muhammed Ali Han'a Astane Kulu Eşikağabaşı isimli bir elçi göndererek Hocend üzerine yürüdüğünü haber vermiş ve istiyorsa orada kendi karşısına çıkabileceğini bildirmiştir. Ancak elçi Hocend'e ulaştığında hanın çoktan şehri terk ettiğini, kale halkının başka çaresi kalmadığından teslim olmaya hazırlandığını görmüştür (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 164). Durumu öğrenen Nasrullah, Hocend'e gelerek şehri savaş yapmadan teslim almıştır.

Buhara emiri daha Hocend'de iken Hokand'dan elçiler antlaşma yapmak için gelmişlerdir. İki taraf arasında imzalanan antlaşmadan sonra Nasrullah, Sultan Mahmud'u Hocend hâkimi tayin ederek, Ura-Tübe, Yam ve Zamin'i de Berdiyar Toksaba'ya teslim ederek Buhara'ya dönmüştür.⁴³

Ordunun Buhara'ya dönmesinin ardından, Muhammed Ali Han sözünden dönmüş ve başta şehirlerin teslimi olmak üzere antlaşma şartlarını yerine getirmemiştir. Emir Nasrullah bütün stratejisini iki kardeşin düşmanlığı üzerine kurmuştu ve barış yapmalarına ihtimal vermiyordu (Vambery, 1865: 441–442). Ancak Muhammed Ali onun planlarını altüst ederek annesini bazı üst düzey yetkililer ile birlikte Hocend'e, kardeşi Sultan Mahmud'un yanına göndermiş ve onunla aralarını bulmalarını istemiştir. Kardeşine de ödül olarak Hocend'e karşılık Taşkent valiliğini teklif etmiştir. Bu şekilde daha önce elden çıkmış olan toprakları tekrar kendisine tabi kılmıştır.

⁴³ Daha antlaşma yapmadan Muhammed Ali Han oğlunu rehin olarak Nasrullah'a teslim etmiştir. Varılan antlaşmaya göre, Hokand hanı Hocend, Taşkent ve Türkistan'ı Emir Nasrullah'a terk etmiş, Fergana bölgesinden toplanan ticaret vergisi ve haracı Buhara'ya göndermeyi kabul etmiştir. Ayrıca hutbeyi emir adına okutacağına ve sikkeyi de onun namına darp ettireceğine dair söz vermiştir (Khanikoff, 1845: 312–313; Muhtarov, 1999: 97–98). Bütün bunlar, Hokand'ın Buhara'ya bağlılık bildirmesi anlamına gelmektedir.

Bu durum emirin 1841 yılı sonunda Hokand'a yönelik üçüncü kez sefer hazırlıkları yapmasına sebep olmuştur. Savaş kararı alınmasına rağmen havanın soğuk olması seferi bahara tehir ettirmiş, ancak Emir Nasrullah vilayet askerlerine haber göndererek bahara kadar eksiklerin tamamlanması talimatını vermiştir.

1842 yılı bahar mevsiminde,⁴⁴ yanında 30.000 süvari, 1.000 serbazî ve ayrıca 10.000 Türkmen askeri olduğu halde başkent Buhara'dan ayrılan Emir Nasrullah, Semerkand üzerinden Ura-Tübe'ye gelmiş ve burada karargâh kurmuştur. Daha ileri gitmeden Hokand ordusu hakkında istihbarat toplamış ve "Muhammed Ali Han'ın Fergana ordusunu, Kul-Kurma, Taşkent, Türkistan, baştanbaşa Kıpçak Ovası ile birlikte topladığını ve şimdi Hocend vilayetini geçip Nukus ve Teğirmen kasabaları karşısında Aksu kenarında ordugâh kurduğu" bilgisine ulaşmıştır.

İlerleyen Buhara ordusu ile Hokand ordusu Hocend yakınında karşı karşıya gelmiştir. Her iki ordu tarafından topların da kullanıldığı bu savaşta Buhara askerleri benzeri görülmemiş bir acımasızlık sergilemişlerdir. Hokandlılardan beş bin kişi ölmüştür (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 182). Halk ikamet yerlerini terk etmişlerdir. Öyle ki, Kanbadem'de düşmanın durumunu haber verecek hiç kimse bulunamamıştır. Sonunda daha ileride iki kişiye ulaşip onlara Muhammed Ali Han sorulmuş; onlar da hanın yenilgi üzerine Hokand'a çekildiğini bildirmişlerdir.

Buradan Hokand üzerine yürüme kararı alan Emir Nasrullah şehre ulaşip kaleyi kuşatmış, ancak Hokand hanı Muhammed Ali buradan da kaçarak Merginan şehrine gitmiştir. Sonunda kale teslim olmuş ve Emir Nasrullah başkentin yağmalanmasını emretmiştir. Buhara askerleri emirin iznini aldıktan sonra halkın bütün mal varlığını yağmalamışlardır. Yağma geceye kadar sürmüş, sonunda emirin fermanıyla durdurulmuştur.

Buhara emiri kalede hanın nerede olduğunu sormuş ve onun Merginan'a çekildiği bilgisi kendisine ulaştırılmıştır. Bunun üzerine komutanlarından İshak Bik Biy Mangit'ı birkaç seçkin serdar ve yanında beş bin savaşçıyla Muhammed Ali Han'ın peşinden göndermiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 188). Bu sırada Merginan'da bulunan Muhammed Ali Han halk tarafından yakalanarak İshak Biy'e

⁴⁴ Howorth, 2 Nisan gününü vermektedir (Howorth, 1880: 793).

teslim edilmiştir. O da hanı hemen Buhara ordusunun karargâhına ulaştırarak Emir Nasrullah'ın huzuruna getirmiştir. Muhtemelen Nasrullah'ın yanında onun hoşuna gitmeyecek ifadeler kullanması nedeniyle Buhara emiri onun öldürülmesini emretmiş ve Hokand hanı Muhammed Ali birkaç oğlu ve yakın adamı ile birlikte orada katledilmiştir. Aynı şekilde hanın kardeşi Sultan Mahmud da, yakalanınca Emir Nasrullah'a ihanetinden ötürü idam edilmiştir.

Bölgede bir müddet kalan Nasrullah, kendi hâkimiyetinin sağlam temellere oturması için çalışmalarda bulunmuş ve yeni birtakım idari yapılanmalara gitmiştir. Muhammed Ali Han'ın düşmanı olan dünürü Muhammed Şerif Atalık'ı zindandan çıkararak Taşkent hâkimliğine atamış, daha önce Semerkand valisi olan İbrahim Biy Dadhah'ı Hokand yöneticisi yapmıştır. Tilu Kabil Dadhah Hitay'ı Hocend, Abdülkadir Toksaba'yı Merginan, Muhammed Kerim Toksaba'yı Endican, Şadman Bay Toksaba'yı Nemengan, Amanallah Hâce-i Sudur'u Çest vilayeti, Nur Muhammed Toksaba Katagan'ı ise Kurme vilayeti hâkimliğine getirmiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 189-190).

Geday Pervaneci, Seyyid Binbaşı, Kerim Kulu Dadhah, ordu beylerbeyi İşan Kulu Dadhah, Muhammed Rıza Biy, Mirza Abdullah Münşi gibi Hokandlı soylu ve mevki sahibi kişileri de sürgün ederek Buhara'ya göndermiştir. Ayrıca Emir Nasrullah 10.000 kişilik bir kuvveti güvenlik açısından orada bırakmayı uygun görmüştür.

O sırada Hive hanı Allah Kulu'nun, muhtemelen emirin uzun süreden beri Buhara'da olmayışından faydalanmak istemesi nedeniyle Türkmen askerlerinin de dâhil olduğu bir seferle Çarcuy ve Karagöl üzerine yürüdüğü haberi kendisine ulaşınca, Buhara emiri başkentine aceleyle dönmek durumunda kalmıştır.

Onun Buhara'ya dönmesinden iki ay sonra Hokand'da işler yine karışmıştır. Hokand'da yeni bir isyan başlamış ve emirin bütün gayretlerinin boşa çıkmasına neden olmuştur. Kaşgar dağ yolu tarafından Kırgız kabileleri içinden Muhammed Ali Han'ın amcazadesi olan Kırgız Şir Ali Han, Kırgız halkının yardımıyla gelmiş ve Hokand vilayeti halkı ile birleşerek gece yarısı şehre hücum etmiştir. Kale komutanı İbrahim Pervaneci askerine savaş emri verdikten sonra kalenin arka tarafından ailesi birlikte çıkarak Hocend'e gitme kararı almıştır. Ancak yolda Hokand askerleri

kendisine yetişmiş, ne var ki o sırada kendisine yardım için yola çıkan Hocend hâkimi Tulu Kabil Dadhah da bu iki grubun üstüne gelmiştir. İbrahim Pervaneci'yi düşman askerlerinden kurtaran Hocend hâkimi onunla birlikte kalesine dönmüştür (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 192). Ancak Hokand şehrindeki Buhara askerleri düşman hücumuna daha fazla dayanamayarak teslim olmuşlar, böylece kale Buhara hâkimiyetinden çıkmıştır.

Hokand'ın düştüğü haberi kendisine ulaşınca Emir Nasrullah yeni sefer hazırlığına girişmiş ve 1842 yılı güzünde dördüncü kez bölgeye hareket etmiştir. Semerkand üzerinden ilerleyerek Cizak şehrine ulaşmış, oradan Ura-Tübe'ye geçmiş ve sonunda Hocend'e varmıştır. Burada Hokand askeri hakkında istihbarat toplanmış ve Şir Ali Han'a yardım için Kırgız, Kalmuk, Kıpçak ve diğer çevrelerden askerler geldiği, böylece on iki bin kişilik silahlı bir grubun oluştuğu bilgisine ulaşılmıştır (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 193).

Emir Nasrullah daha da ilerleyince eskiden kalesi olmayan Hokand'a Şir Ali (1842–1845) tarafından muhkem bir sur inşa ettirildiği haberini almıştır. Buna rağmen yoluna devam eden Buhara emiri sonunda Hokand'a ulaşmış ve şehri kuşatmıştır. Ancak kaleyi güney ve doğu tarafından yaklaşık onar gün süreyle kuşatmasına rağmen Buhara ordusu başarılı olamamıştır. Ayrıca o sırada Hive hanının emirliğe sefer düzenlediği haberi Emir Nasrullah'ın direncini bütünüyle kırmış ve yapacak başka bir şey olmadığına karar vererek Buhara'ya dönmüştür. Böylece Emir Nasrullah'ın Hokand üzerine düzenlediği dördüncü sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Buhara ordusunun dönmesinden sonra Hokand Hanı Şir Ali bölgede daha rahat etme imkânı bulmuştur. Başta Türkistan (Yesi) ve Taşkent şehirleri olmak üzere pek çok yeri kontrolü altına almış, Muhammed Şerif Atalık gibi bazı Buhara'ya tabi soyluları ya katletmiş ya da Buhara'ya göndermiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 200).

Emir Nasrullah 1843 ilkbaharında Harezmi seferindeyken, Yüz kabilesinden olan Hocend hâkimi Hokand'a tabiiyet bildirmiş, Şehrisebz valisi Danyal Atalık Keneges ile Yekebağ valisi Muhammed Kerim Biy ittifak kurup isyan etmişler ve Çerağçı kasabasını kuşatmışlardır. Ayrıca Nesef vilayeti çevresini yağmalamışlar, buna

ilaveten, Kongrat ile Saray kabilelerini dağıtmışlardır (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 208–209). Bu istihbarat üzerine Buhara emiri, İshak Bik Biy Semerkandî ve Adil Dadhah Urkutî, Miyankal hâkimleri, ayrıca Cizak ve Ura-Tübe ordusuyla birlikte Hocend üzerine gönderilmiştir. Buhara ordusu Hocend'e gelerek kaleyi bir ay süreyle kuşatmışlar, ancak çabalamalarına rağmen başarı elde edememişlerdir.

Hudayar Han döneminde H. 1265 (M. 1848–1849) yılında Ura Tübe tekrar Hokand hâkimiyetine girmiştir. Han şehirde büyük çaplı bir katliam gerçekleştirmiş ve öldürülenlerin başlarından bir kule oluşturulan yer daha sonra *Kelle Minare* olarak anılmıştır (Muhtarov, 1999: 98). Han buraya Abdulgaffar Bek'i, Zamin'e de Rüstem Bek Yüz'ü atadıktan sonra başkentine dönmüştür. Ancak, Abdulgaffar Bek sadece Ura-Tübe hâkimliği ile yetinmeyip başta Zamin olmak üzere çevre şehirlere de sahip olmak isteyince bölge yine karışmıştır. Bahsi geçen vali planını uygulama safhasına koymak için öncelikle hedefine Yam şehrini alarak burayı kuşatmıştır.

Gelişmelerden haberdar olan Zamin valisi Rüstem Bek ise kendisinin de sırada olduğunu anlayarak hemen harekete geçmiş ve yöneticisinin yokluğundan istifade ederek Ura-Tübe üzerine yürümüş ve orayı kolaylıkla ele geçirmiştir. Bunu duyan Abdulgaffar Bek ise Zamin'e giderek buraya yerleşmiştir. Bütün bölgeye sahip olma hayalleri kurarken en önemli şehrin yöneticiliğini kaybeden Abdulgaffar, Buhara emirinden yardım talep etmiştir.

Ura-Tübe işlerine müdahale için istediği fırsatı yakalayan Emir Nasrullah onun isteğine olumlu yanıt vererek hemen bölge üzerine hareket etmiştir. Ancak emirin gelişi ile Abdulgaffar Bek'in durumu daha da kötüleşmiştir; çünkü Nasrullah onun elinden Zamin'i alarak yerine öldürülen İsa Bek'in kardeşi Baba Bek'i getirmiştir. Bundan sonra Ura-Tübe'yi fethetmek isteyen emir, ne var ki amacına ulaşamamıştır.

Emir Nasrullah'ın başarısız bir şekilde Buhara'ya dönmesiyle çevre bölgeleri hâkimiyeti altına almak için Ura-Tübe yöneticisi harekete geçmiş ve başta Cizak ve Zamin olmak üzere bazı şehirleri egemenliği altına almıştır. Bölgede popülaritesi oldukça artan Rüstem Bek, Hokand hanının, kendi yaptığı bu fetihlere muhalefet etmemesi ve tepki göstermemesi için birtakım tedbirler düşünmüştür. Bunlar arasında olmak üzere fetihlerden elde ettiği bazı ganimetler ile Hokand Hanlığı'nın

emrindeyken daha sonra taraf değiştirip Emir Nasrullah'a tabiiyet bildiren bazı emirleri ona göndermiştir. Hudayar Han bundan memnuniyet duymasına rağmen, yine de onun başarılarını hazmedememiş ve Ura-Tübe'ye sefer düzenlemiştir (Muhtarov, 1999: 100). İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar meydana gelmiş, ancak ağır kayıplara rağmen Hudayar Han kuşatmayı zaferle neticelendirememiştir. Bunun üzerine han Kıpçakları yardımına çağırımış ve Rüstem Bek'i alaşağı etmeyi başarabilmiştir.

Bölgedeki kargaşa ortamından istifade etmek isteyen Emir Nasrullah 1850 baharında sefere çıkarak üst üste düzenlediği taarruzlarla sonunda Ura-Tübe'yi düşürebilmeyi başarmış ve bunun bedeli olarak da şehirde bulunan 6.000 Kıpçak'ı katletmiştir (Muhtarov, 1999: 101). şehrin valiliğine ise Abdulgaffar Bek'in kardeşi Allah şükür Bek'i atamıştır.

Kıpçakların öldürülmesi, şehre yeni Kıpçak saldırılarını gündeme getirmiştir. H. 1268 (M. 1851–1852) Musulman Kul idaresindeki 40.000 kişilik bir Kıpçak ordusu Ura-Tübe'yi muhasara etmiş, ancak başarı sağlayamamıştır. Kıpçaklar ayrıldıktan sonra toparlanmaya fırsat bulamadan, Ura-Tübe bu sefer de Hokand askerlerinin saldırısına maruz kalmıştır. Sonunda direnemeyerek şehir teslim olmuştur. Hâkim ve diğer üst düzey yöneticiler idam olunarak şehrin yöneticiliği İsa Bek Pervaneci'ye teslim edilmiştir.

İsa Bek valilik görevini devraldıktan sonra halka zulüm yapması isyana sebep olmuştur. Kargaşa ortamını değerlendiren Rüstem Bek kaleyi ele geçirerek bağımsızlığını ilan etmiştir (1269/1852–1853). Buna ilaveten Buhara'ya tabi Cizak ve diğer şehirlere taarruz düzenleyerek buraları yağmalamıştır. Ura-Tübe hâkiminin yaptıkları Emir Nasrullah'a ulaşınca o yeni bir seferin gerekli olduğuna karar vermiş ve sefere çıkmıştır. Cizak'a ulaşınca şehrin valisi Kanaat Bek'in savunmada ihmali olduğunu anlayarak onu idam ettirmiştir. Oradan H. 1271 (M. 1854–1855) yılında Ura-Tübe'ye yönelen emir şehri kontrolü altına almış, hâkimliğine de Abdulgaffar'ı ikinci kez atamıştır (Muhtarov, 1999: 103).

Rüstem Bek imkân elde eder etmez yine harekete geçerek Ura-Tübe'yi elde etmeyi başarmıştır. Onun hâkimiyeti 1271–1274 (1854/1855–1857/1858) yılları arasında

devam etmiştir. Emir Nasrullah Kasım 1858’de büyük bir orduyla Ura-Tübe’ye gelerek şehri zapt etmesi Rüstem Bek’in sonunu hazırlamıştır. Emir Nasrullah şehrin direncini tamamen kırmak düşüncesiyle orada büyük bir katliam yapmış, neredeyse bütün garnizon bundan nasibini almıştır. Şehrin hâkimi olarak ise Bazar Biy atanmıştır.

Bir müddet sonra Hudayar Han tahttan indirilerek yerine Muhammed Molla Han (Mallahan, 1858–1862) çıkarılmış, sabık han da çaresizlik içinde Buhara mülkü olan Ura-Tübe’ye sığınmıştır. Şehrin hâkimi, durumu Emir Nasrullah’a iletince, Buhara emiri Hudayar’ı Buhara’ya davet etmiş, o da emirlik başkentine gelmiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 242).

Yeni han düzenlediği seferle Ura-Tübe’yi Hokand’a tabi kılmış, şehrin hâkimi ise Nev valisi olmuştur. 1860 yılında Emir Nasrullah’ın öldükten sonra Abdulgaffar Bek tekrar Ura-Tübe’de bağımsızlığını ilan etmiştir.

3.4.3. Hive Hanlığı İle İlişkiler

Muhammed Rahim Han’ın 6 Mayıs 1825 günü vefatından sonra, Hive Hanlığı tahtına Allah Kulu (1825–1842) geçmişti. Onun hükümdarlığının neredeyse son yılına kadar Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı barış içinde yaşamıştır.

Bu dönemde iki devlet arasındaki mücadelenin temel sebebini Merv şehri hâkimiyeti oluşturmuştur. İki taraf da Merv vahasının kendi mülkü olduğunu addediyor ve diğerinin bu şehir üzerindeki hâkimiyet iddiasından vazgeçmesini bekliyordu. Vaha bir müddetten beri Hive Hanlığı’nın egemenliği altındaydı. Ancak Emir Nasrullah Merv’in babasının hükümdarlığının ilk yıllarında olduğu gibi tekrar emirlik topraklarına bağlamak istiyordu. Bu nedenle 1840’lı yılların başında Merv’de baş gösteren huzursuzlukları fırsat bilerek şehir ve çevresinde yaşayan Türkmen kabilelerine birkaç defa gizlice mektup göndermiş ve onları Hive Hanlığı’na isyan etmeye teşvik etmiştir; karşılığında ise onlara yardım sözü vermiştir (Wood, 1998: 185).

Merv’deki Hive valisi Niyaz Muhammed Bay, Emir Nasrullah’ın Türkmen kabilelerini tahrik etme girişimini öğrenince durumu merkeze iletmiştir. Bunun

üzerine Hive hanı Allah Kulu, emirlik üzerine sefer kararı almış ve 15 Eylül 1842 günü bir Hive ordusu bizzat hanın komutasında harekete geçerek Çarcuy üzerine yürümüştür. Bu sefer hem Buhara emirinin hareketine bir misilleme, hem de Buhara'nın düşmanı olan Hokand Hanına destek amacıyla organize edilmiştir (Veselovskiy, 1877: 321–322). Çünkü o sırada Emir Nasrullah Hokand seferindeydi. Han şehri kuşatmasına rağmen devamını getirememiş; bir yandan Buhara ordusunun gelmekte olduğunu, bir yandan da Harezmi'ye Kazakların saldırdığını öğrenince ülkesine dönmek durumunda kalmıştır.

Yine Buhara ordusu 1842 yılı sonbahar mevsiminde Fergana bölgesindeyken Allah Kulu, Çarcuy ve çevresini yağmalamış, hatta Buhara civarına kadar ulaşarak buraları da tahrip etmiştir.

Başkentine döndükten sonra 4 Aralık 1842'de vefat eden Allah Kulu Han'ın yerine oğlu Rahim Kulu (1842–1846) geçmiştir. Han değişikliği nedeniyle Merv'de çıkan kargaşayı sonlandırması için kardeşi Muhammed Emin İnak'ı 15.000 kişilik bir orduyla buraya göndererek şehir ve çevresinde yaşayan Türkmenleri tekrar itaat altına almıştır (Vambéry, 1865: 406–407). Bu kadar kalabalık bir ordunun Hive Hanlığı merkezinden uzaklaştığı haberini alan Emir Nasrullah fırsatı değerlendirmek istemiştir. Çünkü Hive taarruzları onu daha ciddi önlemler almaya yöneltmek durumunda kalmış ve bunun için de bir sefer düzenlemenin elzem olduğuna karar vermiştir. Başkent ve çevresinden 100.000 kişilik bir ordu toplayarak tüccarları bile orduya dâhil etmiştir (İvanov, 1958: 143). Böyle bir girişim Hive Hanlığı meselesinin ciddiyetini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Emir Nasrullah, her ne kadar Hive ordusunun saldırılarının asıl sebebi Merv'deki Türkmen kabilelerini kendisinin isyana teşvik etmesi olsa da, ordu komutanlarıyla yaptığı toplantıda onlara şöyle bir konuşma yapmıştır:

“Allah Kulu Han'ın defalarca dostluktan dem vurmasının, akrabalık ve hısımlık göstermesinin ne anlamı var. Birbirimize barış içinde elçiler gönderdik. Fıtraten bozguncu bu han ne zaman Türkmen kabilelerinin üstüne, Mazenderan tarafına, Mangışlak'a veya her nereye giderse gitsin, kendi vilayetini bize emanet eder, bize güvenirdi. O gidip gelinceye kadar bizim sayemizde vilayetinin üstünde soğuk rüzgârlar bile esmezdi. Müslümanlığa riayet ve onun hatırı için emaneti korurdum. Ordum ile geçen yıl Hokand'a gidip beş-altı gün orada kaldık. O Allahsız hain bunu ganimet saydı ve il ve dostluk ahdini çiğnedi. Ordu toplayıp

memleketi cefa ve zulme uğrattı. Halkımızın evlerini yaktı, vatanlarını terk ettirdi. Ebed müddet devletimizin gölgesinde büyük bir huzurla ömürlerini geçiren bu biçareler tehlikeye düştüler ve yersiz yurtsuz kaldılar. Şimdi, can bu bedende durdukça bu halkın huzur ve refahını külfet ve meşakkatle çevirip Ürgenç vilayetinin yolunu tutmak, yüce yaratıcıdan Müslümanlık ar ve namusunu talep etmek, o Allah ve din tanımazı tahttan indirip tabuta sokmak bizim için vacip ve elzem olmuştur.” (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 201–202).

Bu konuşmadan sonra mecliste savaş kararı alınmış ve vilayet askerlerine haber gönderilerek ordunun toplanması emredilmiştir. Böylece 1843 yılı bahar mevsiminde sefer hazırlıkları tamamlanarak Harezm’e hareket edilmiştir. Önce Karagöl’e gelinmiş, oradan Üstü-İlçik mevkiinden Amu-Derya Nehri geçilerek Harezm topraklarına doğru ilerlenmiştir. İki ordu Hive Hanlığı’nın en güney şehri olan Fitnek (Pitnek) civarında karşılaşmıştır. Ancak Hive askerleri Buhara ordusu karşısında tutunamayınca Hive hanı Hezaresb Kalesi’ne çekilmiş, Emir Nasrullah oraya doğru hareket edince han kaleyi terk edip Hive’ye gitmiştir (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 205).

Başkentte yeni bir ordu hazırlayan Allah Kulu Han Buhara ordusu üzerine hareket etmiştir. Emir Nasrullah bunu haber alınca 20.000 kişilik bir kuvveti önden Beş-Kale⁴⁵ mevkiine göndererek düşmanın durumunu yakından tetkik etmelerini emretmiş, arkalarından 5.000 kişilik ilave bir birlik daha göndermiştir. Hive hanı bunun üzerine savaşmamış ve başkentine çekilmiştir. Buhara emiri ile elçi teatisinde bulunarak barış yapmak istemiştir. O sırada Hokand hanı Şir Ali’nin Hocend’e saldırdığı haberi Nasrullah’a ulaşınca o antlaşma yapmayı kabul etmiş ve daha önce emirlik topraklarına düzenlenen akınlar sırasında esir alınan kişilerin serbest bırakılmasını ön şart olarak ileri sürmüştür (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 208). Allah Kulu Han onun bu şartını kabul edince Nasrullah Han Harezm’den ayrılmıştır.⁴⁶

Ne var ki, Hive kaynakları ve Veselovskiy durumu farklı anlatır. Merv’i itaat altına alması için buraya giden Muhammed Emin İnak, Buhara taarruzunu haber alınca

⁴⁵ Harezm’deki iki kültürel bölgeden biri olan Beş-Kale’yi (diğeri Aral) oluşturan şehirlerin isimlerini Barthold eserinde Hezâresb, Hangâh (Hanki), Ürgenç, Kat ve Şahâbâd olarak vermektedir (Barthold, 1965: 178). Barthold, Hive’yi beş şehrin içinde zikretmez. Murav’yev ise doğrudan Beş-Kale tabirini kullanmaz, ama ülkenin şehirlerinden bahsederken Hive, Ürgenç, Şevat (Şahâbâd), Kat ve Gurlen’in adlarını sıralar (Murav’yev, 1977: 114–115).

⁴⁶ P. P. İvanov, Nasrullah’ın ordusunun büyük bir kısmının *kara-çerik*lerden oluştuğunu, bu yüzden Hive hanı karşısında Hezaresb yakınlarında yapılan savaşta kesin bir yenilgi aldığını ve kaçmak durumunda kaldığını ifade eder (İvanov, 1958: 144).

hemen Merv’i terk ederek Nasrullah’ın karşısına çıkmış ve onu yenilgiye uğratmıştır (Veselovskiy, 1877: 322–323; Wood, 1998: 189). Ne var ki, Hive ordusunun şehri ani terk edişi Türkmenleri isyana teşvik etmiş ve onlar baş kaldırarak on yıldır devam eden Hive hâkimiyetine son vermişler ve şehrin valisi Niyaz Muhammed Bay’ı öldürmüşlerdir. Böylece bölgede on iki yıl sürecek kargaşa dönemi başlamış ve bu süre zarfında Hive Hanlığı ciddi manada enerji sarf etmiş; bu da hanlığın askerî ve mali kaynaklarını neredeyse tamamen tükenmesine sebebiyet vermiştir.

İsyanlarında başarılı olan Türkmenler, Emir Nasrullah’a tabiiyet bildirmişlerdir. Ancak Hive hanı Merv üzerindeki iddialarından vazgeçmemiş; altı sefer düzenleyerek her seferinde bölgede tekrar kontrolü sağlamaya çalışmıştır (Vambery, 1865: 407–408). Ne var ki, Buhara’ya tabi olan Türkmenler bir müddet sonra bu devlete de itaatten ayrılarak İran’ın hizmetine girmişlerdir (Wolff, c: I, 1970: 257).

Zafername-i Hüsvî’nin yazarı Merv’deki Türkmenlerin İran tabiiyetine girmesi konusunda oldukça ayrıntılı bilgi verir. Onun ifadelerine göre, Teke Türkmen Kabilesi önceleri Serahs ve çevresinde yaşamakta ve başta Meşhed olmak üzere İran’a bağlı şehirlere akınlar düzenlemekteydiler. Bu akınlar sayesinde çok sayıda İranlıyı esir alarak Buhara ve Harezm’de satıyorlardı. Sonunda İran hükümdarı Muhammed Şah (1834–1848) bu kabile üzerine bir ordu sevk etmek durumunda kalmış ve onları barışa zorlayarak bazı ileri gelenlerini rehin olarak Tahran’a getirtmişti. Bunun üzerine Teke Kabilesi Buhara emirinden yardım istemiş ve soylularının serbest bırakılması için aracı olmasını talep etmiştir. Buhara emiri onların bu isteğini kabul ederek İran şahına bir elçi göndermiş ve rehinelerin bırakılmasını mektubunda belirtmiştir. Onun bu isteği üzerine Muhammed Şah bazı rehineleri serbest bırakmıştır. Ancak Teke Türkmenleri Şii şehir ve bölgelerine yağma akınlarına devam edince şah tekrar onlar üzerine bir ordu sevk etmiş ve onları göçe tabi tutmuştur (*Zafername-i Hüsvî*, 1377: 221–222).

Teke Türkmen Kabilesi de bunun üzerine Merv vahasına gelerek buranın eski yerleşimcileri olan Salor ve Sarık kabileleri üzerinde tahakküm kurmuştur. Zor durumda kalan Salor ve Sarık Türkmenleri kendilerine yardımcı olması konusunda Buhara emirine başvurmuşlar, ancak ondan olumlu bir cevap alamayınca İran şahına

yönelmişlerdir. Muhammed Şah onlara destek amacıyla 20.000 kişilik bir ordu göndermiş ve Teke Kabilesi'ni Merv şehrinde kuşatmıştır. O sırada Teke Kabilesi de Emir Nasrullah'dan yardım isteyince bölgede İran nüfuzundan rahatsız olan emir, şaha bir elçi göndererek kuşatmayı sonlandırması talebinde bulununca, muhtemelen Buhara ile savaşmayı göze alamayan şah, ordusunu geri çağırmıştır.

Emir Nasrullah'ın Merv üzerine bir diğer seferi ise, *Zafername-i Hüsrevî* adlı eserde belirtildiğine göre H. 1276 (M. 31 Temmuz 1859–19 Temmuz 1860) yılında gerçekleşmiştir. Teke Kabilesi'ne karşı Salor ve Sarık Türkmenlerinin kışkırtmalarının da bir neticesi olarak, ayrıca doğusundaki göçebe kabilelerinin çıkardığı sorunlara bir son vermek için İran şahı 40.000 kişilik tam teçhizatlı bir orduyu, 80 top ile birlikte Belh şehrinden Amu-Derya kıyılarına kadar bütün toprakları kendine tabi kılmak için göndermiştir. Bu ordu önce Teke Kabilesi'nin hüküm sürdüğü Merv şehri üzerine yürüyerek kaleyi kuşatmıştır. Bu kabileden hoşnut olmayan Salor ve Sarık Türkmenleri İran ordusunu kumanya yönünden takviye etmiş ve onun hareket kabiliyetini artmıştır (*Zafername-i Hüsrevî*, 1377: 239–240).

Bunun üzerine Teke Kabilesi Buhara emirine başvurmuş ve İran tehdidine karşı destek istemiştir. Emir Nasrullah, bölgedeki kontrolün İran gibi güçlü bir devletin eline geçmesini istemediğinden Teke Kabilesi'nin çağrısına uymuş ve ordusunu toplayarak Merv'e hareket etmiştir. Türkmen kabilelerinin de desteğiyle İran ordusu başarısız kılınarak bölgeden uzaklaştırılabildiği.

Merv Türkmenleri Buhara Emirliği, Hive Hanlığı ve İran arasında bu dönemde hep sorun olmuştur. Aslında üç devletten hiç birine karşı tam olarak bağlılık hissetmeyen Türkmenler sadece ihtiyaç duyduklarında ve başka alternatifleri kalmadığında bu üç devletten birine yardım için başvurmuşlar ve tabiiyet bildirmişlerdir. Bu tabiiyetleri de çoğu zaman zaten sözde olmuştur. Her üç devletten biri buradan gelir elde etmek yerine daha çok bağlı kalmaları için düzenli ödemelerde bulunmak durumunda kalmıştır. Ne var ki, bu imtiyazlar onlar için bir şey ifade etmemiş ve diğer bir devlete itaat daha kârlı olacağı anlaşılırsa taraf değiştirmekten çekinmemişlerdir.

3.4.4. Afganistan İle İlişkiler ve Nasrullah'ın Afgan Türkistanı Siyaseti

Amu-Derya'nın güneyindeki eyaletler, Bedehşan haricinde genellikle Afgan Türkistanı olarak isimlendirilmiştir. Buranın en önemli şehirleri Mezar-ı Şerif, Çahar Vilayet de denilen Meymene, Ser-i Pul, Endhuy ve Şibergan şehirleridir. Bu şehirler resmî olarak Buhara emirinin hâkimiyetini kabul etmelerine rağmen onların durumu yarı bağımsızdı. Bu şehirlerin halkı ise genel olarak Sünni olan Özbek ve Taciklerdi.

O dönemde Afganistan'ın hükümdarı olan Emir Dost Muhammed (1826–1863) iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra⁴⁷ Ahmedşah Durrani dönemindeki imparatorluk sınırlarını tekrar elde etme siyasetini benimsemiştir. İlk önce Amu-Derya'nın güneyindeki şehirlerin hâkimleriyle temasa geçmiş ve onları kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. *Zafername-i Hüsrevî*'nin yazarının ifadesine göre, Hicri 1242 yılında Afgan hükümdarının bu eyaletlerde gailelere sebep olması Nasrullah'ı harekete geçirmiş ve Kelif şehri yakınında Amu-Derya kenarında karargâh kurmuştur (*Zafername-i Hüsrevî*, 1377: 103). Ne var ki, bu şehirlerin hâkimleri onun bu hareketinden telaşlanarak hemen tabiiyetlerini tekrarlamak durumunda kalmışlar, bunun üzerine Buhara emiri de geri dönmüştür.

Dost Muhammed Han H. 1250 / M. 1834 yılında Buhara emirine isyan etmeleri için Çahar Vilayet bölgesine casuslar göndermiştir. Afgan hükümdarı Taşkurgan ve Mezar-ı Şerif hâkimlerini kendi tarafına kazanmayı başarmış, bunun üzerine oğulları Muhammed Ekber Han ile Muhammed Efzel Han komutasında on bin kişilik bir orduyu o bölgenin kuşatılması için göndermiştir. Onlar aynı zamanda Belh hâkimi olan Nakib Hacı'yi de kendi yanlarına çekmekle görevlendirilmişlerdir.

Amu-Derya'nın güneyindeki şehirlerin valilerinin birer birer kendisinden koptuğunu, bu da yetmezmiş gibi, bir de Afgan ordusunun bu şehirlerde konuşlandığının istihbaratını alan Emir Nasrullah hemen ordusunu hazırlayarak Çahar Vilayet üzerine yürümüştür. Ne var ki, Afganistan ordusu Buhara ordusunun yola çıktığını öğrenince Kabil'e çekilmiştir (*Zafername-i Hüsrevî*, 1377: 106).

⁴⁷ Onun iktidar mücadelesi için bkz. Noelle, 1995: 21–65.

Afgan tehlikesini böylece bertaraf eden Buhara emiri, şehir hâkimlerinin de kendisine tekrar tabi oldukları sözünü alınca yaklaşık on gün Belh şehrinde kalmış, burada Nakib Hacı'yi azlederek onun yerine Abdulcabbar Biy Karlık'ı getirmiştir. Nakib'i görevden alış nedeni muhtemelen Belh hâkimiyle Afganistan hükümdarı arasındaki ilişki merkezlidir ve bu durum onu böyle bir önlem almaya yöneltmiştir. Azledilen hâkimi iki oğluyla Buhara'ya gönderen emir, kendisi de başkentine dönmüştür.

Bir müddet sonra Kunduz meselesi ortaya çıkmıştır. Buranın yöneticisi Muhammed Murad Han despot biriydi. Emri altındaki bölgelerde zulümler yapmıştı. Ayrıca başta Belh olmak üzere çevre bölgelere yağma akınları düzenlemiş ve çok miktarda ganimet ve esir elde etmişti. Bundan başka Katagan'ın güneyinde yaşayan Tacikleri zorunlu göçe tabi tutmuştu (Burnes, c: I, 346; Lee, 1996: 163). Bunun üzerine Katagan Kabilesi, Talekan, Şuğnan ve Bedeşan hâkimleriyle ittifak kurarak isyan etmişler ve Kunduz eyaletini yağmalamışlar, çevre eyaletlerde de kargaşa yaratmışlardır. İsyanın üstesinden gelemeyen Murad Han, Buhara emirinin yardımına başvurmuştur.

Bölgede nüfuzunu güçlendirmek isteyen Emir Nasrullah, hemen çağrıya uymuş ve Abdulkerim Toksaba'yı ordu komutanlığına atamıştır. Karşı, Huzar, Baysun, Şirabad, Leb-i Ab, Hisar ve Kabadyan askerlerini onun emrine vererek Kunduz'a göndermiştir. Ordu Kunduz'a ulaştınca komutayı Muhammed Murad Han devralmıştır. Ordu Bedeşan'a doğru ilerleyerek çevre şehirleri itaat altına almıştır (Zafername-i Hüsvî, 1377: 110). Bölgede asayiş sağlandıktan sonra Muhammed Murad Han Taşkurgan'dan Çetrar ve Şuğnan'a kadar olan yerlerin yöneticiliğine getirilmiş ve Buhara askerleri de kendi eyaletlerine dönüş yoluna geçmişlerdir.

Ordu daha tam olarak bölgeden ayrılmadan, Taşkurgan civarındayken Dost Muhammed 300 kişilik bir maiyetle buraya gelmiş ve iki grup karşılaşmışlardır. Dost Muhammed'in burada bulunuş nedeni ülkesine yönelik İngiliz saldırısıydı.

1803 yılında fiili olarak Hindistan'da hâkimiyet tesis etmelerinden itibaren İngilizler için kuzey sınırlarını güvenlik altında tutmak önemli bir problem olmuştur. Bu yüzden İngiltere, Rusya'ya karşı bir önlem olmak üzere Afganistan ve İran'ı nüfuzu altına almakla uğraşmıştır. Böylece bu iki ülke sayesinde Rusya ile aralarında tampon

bir bölge oluşacak ve Rusların daha güneye yayılma planları engellenecekti. Bu siyaseti gerçekleştirebilmek için İngiltere öncelikle İran'a yönelmiş ve ona yardımlarda bulunarak Rus ilerleyişine direnmesini istemiştir. Ancak 1812 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmalarıyla sonuçlanan savaşlar neticesinde İran, Rusya karşısında tutunamayınca İngiltere bu sefer Afganistan'a odaklanmış ve hatta Aleksander Burnes'ü buraya temsilci olarak yollamıştır.

Durumun farkına varan Ruslar 1837 yılının Aralık ayında Vitkeviç'i Kabil'e göndermişlerdir. Onun buraya gelişi İngilizleri telaşlandırmış ve Dost Muhammed'in Ruslarla işbirliği yaptığına hükmedilmiştir. 1 Ekim 1838'de Hindistan Genel Valisi Lord Auckland bir bildiri yayımlayarak İran'ın saldırıları ile Rusya'nın bölge siyasetine engel olabilmek için Dost Muhammed'in tahttan indirilmesinin elzem olduğunu vurgulamıştır (Kaye, c: I, 1851: 365–366).

Aslında Dost Muhammed Ruslardan ziyade İngilizlere yakındı. Ancak hanın 1834 ve 1835'te yaptığı işbirliği teklifleri İngiliz yetkililer tarafından reddedilmiş, o da geçici olarak Rusya ve İran'a yönelmişti (Yapp, 1980: 224). Alexander Burnes de Dost Muhammed yanlısı politika izlenmesi yönünde görüş beyan etmişti. Ancak İran'daki nüfuzlarının kaybı hâlâ hafızalarında canlı olan İngiliz yetkililer, Afganistan'ı da Ruslara bırakmamak için 1839 yılında başkent Kabil olmak üzere bütün Afganistan'ı hâkimiyetleri altına alacakları bir saldırıya geçmişler ve Dost Muhammed'i tahttan indirerek yerine 7 Ağustos 1839'da Durrani soyundan olan Şah Şuca'yı getirmişlerdir. Bunun üzerine Dost Muhammed Han, yeniden hâkimiyeti ele almak umuduyla başkentini terk ederek Belh'e kaçmıştır (Ferrier, 1858: 330). Ferrier'in ifadesine göre, o buradayken Emir Nasrullah tarafından Buhara'ya davet edilmiş, çok fazla alternatifi olmayan Dost Muhammed de onun bu teklifini ister istemez kabul etmiştir.

Zafername-i Hüsrevî'nin yazarına göre ise sığınma teklifi Dost Muhammed Han'dan gelmiş ve bu talep hemen Abdulkerim Toksaba tarafından Emir Nasrullah'a ulaştırılmış ve emir de onu Buhara'ya davet etmiştir (*Zafername-i Hüsrevî*, 1377: 111).

Emir Nasrullah, Dost Muhammed Han'ı törenle karşılamış, ancak ülkesini tekrar kazanmak için istediği yardımı ona sunmamıştır. Emir Nasrullah'ın Dost Muhammed'e karşı soğuk davranmasının en önemli sebebi Afgan hükümdarının Buhara'ya karşı takip ettiği daha önceki düşmanca siyasetidir.

Dost Muhammed umduğu yardımı elde edememesi üzerine Emir Nasrullah'tan ülkesine dönmek için izin istemiş, ancak Emir Nasrullah onun üzerinden İngilizler ve Kabil yönetimiyle dostluk ilişkilerini geliştirme siyaseti izlemesinin menfaatine daha uygun olduğuna karar vermiştir. Çünkü Kabil'in işgali Mezar-ı Şerif ve Tirmiz üzerinden Mâverâünnehr'i İngiliz işgaline açık hâle getirmiş ve bu da ister istemez Nasrullah'ı onlara karşı daha dikkatli bir politika üretmesini zorunlu kılmıştır. Ancak Dost Muhammed Han konusundaki planları İran Şahı'nın kendisine telkinde bulunmasıyla akim kalmıştır. Şah, Dost Muhammed'e bir zarar gelecek olursa bundan onu sorumlu tutacağını bildirmiş, onun ve ailesinin Mekke'ye gitmeleri için serbest bırakılmalarını istemiştir. Eğer bu talebi yerine getirilmezse Buhara'ya sefer düzenleyeceğini de belirtmiştir (Ferrier, 1858: 336–337; Howorth, 1880: 795). Bunun üzerine, Buhara emiri, Dost Muhammed'in şehirden ayrılmasına izin vermiş, ancak emirlik topraklarını terk etmeden ona pusu kurmuştur. Pusudan zamanında haberdar olan sabık Afgan hükümdarı Şehrisebz'e kaçmayı başaramamış, oradan Hulm üzerinden Kabil'e ulaşmıştır.⁴⁸

Dost Muhammed Han ülkesine döndükten sonra yeniden tahta sahip olma girişimlerinde bulunmasına rağmen, bir müddet sonra savaşı bırakma kararı almış ve 4 Kasım 1840'ta da İngilizlere teslim olmuştur. Bir hafta Kabil'de tutulan sabık hükümdar, bu sürenin sonunda Hindistan'a gönderilmiştir. (Noelle, 1995: 77–78).

⁴⁸ J. L. Lee, Dost Muhammed'in Buhara'da kalışı ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgi verir. Zafername-i Hüsrevî'nin yazarının aksine o, Afgan emirinin kalabalık bir maiyetle Buhara'ya geldiğini, ancak başkentinde Emir Nasrullah tarafından hoş karşılanmadığını ve herhangi bir tahsisatta bulunulmadığını belirterek şöyle devam eder: Dost Muhammed kendisine Buhara hükümeti tarafından ödenek ayrılmadığı için silahlarını ve zırhlarını satmak durumunda kalmıştır. Orada kalmasının gereksiz olduğunu anlayınca Buhara'dan ayrılmak için izin elde etmiş, ancak Nasrullah'ın, Amu-Derya'dan geçerken kayığını batırarak kendisini öldürteceği istihbaratını almıştır. Dost Muhammed'in planını öğrendiğini anlayan Nasrullah, onu tekrar Buhara'ya döndürmüştür. İşlerin daha da kötüleştiğini gören Dost Muhammed'e ailesi, kendilerini düşünmemesini ve buradan mümkün olan en kısa sürede kaçmasını söylemişlerdir. Bunun üzerine sabık Afgan emiri bir at satın alıp derviş kılığına girerek Buhara'dan kaçmayı başarmış ve doğruca Şehrisebz'e gitmiştir. Oradan Ağustos 1840'ta Katagan'a ulaşan Dost Muhammed, yoluna devam ederek ülkesine dönmeyi başarmıştır (Lee, 1996: 175–176).

O sırada Afgan halkı, özellikle kırsal kesim, Dost Muhammed'in oğlu Muhammed Ekber Han liderliğinde İngilizlere ve İngilizlerin kontrolündeki Şah Şuca'ya karşı ayaklanmışlardır. Aleksander Burnes'ün de öldürüldüğü ayaklanma başarıya ulaşmış ve 1842 yılı Ocak ayı başında İngilizler yenildiklerini kabul etmişlerdir. Dost Muhammed'in oğlu Ekber Han Afganistan hükümdarı ilan edilmiştir. Ancak o bu makamdan babası lehine çekilerek kendisi ordu komutanlığını üstlenmiştir.⁴⁹ Dost Muhammed de Nisan 1843'te Afganistan'a gelerek tahta tekrar oturmuştur. Sonraki on yıl içinde o Gazne ve Kandahar'ı tekrar egemenliği altına almıştır.

1845 yılına gelindiğinde ise Dost Muhammed Han yönünü Amu-Derya'nın güneyinde Buhara Emirliği'ne bağlı topraklara çevirmiştir. 1845'te Hulm hâkimi Mir Vali'ye haber göndererek Buhara üzerine yürüyeceğini ve geçiş için kendisine izin verilmesini istemiştir. Ancak Hulm hâkimi onun bu isteğini reddetmiştir. Afgan hükümdarı önce onu ortadan kaldırmak için 1845–1847 yılları arasında üç sefer düzenlemesine rağmen, amacında başarısız olmuştur. Bunun üzerine Pencap'a yönelmiş, ancak orasının 1849'da İngilizlere tabi olması onu tekrar Afgan Türkistanı'nda açılım yapmaya teşvik etmiştir. Afgan ordusu sonunda Özbek emirlerini yenilgiye uğratarak Belh ve Taşkurgan şehirlerini kontrolü altına alabilmiştir (Noelle, 1995: 146). Kısa sürede Akça, Ser-i Pul, Şibergan ve Endhuy Dost Muhammed'e tabi olmuş, 1859 yılına kadar da Kunduz ve Bedeşan fethedilmiştir. Dost Muhammed'in vefat tarihi olan 1863'e kadar Meymene haricinde hemen hemen bütün Afgan Türkistanı, Afgan topraklarına ilhak olunmuştur.

Meymene hâkimi Hükümet Han ise aldığı birkaç yenilgiye rağmen bağımsızlığını korumayı başarabilmiştir. Emir Nasrullah 1856'da Şehrisebz'i egemenliği altına aldıktan sonra tekrar Afgan Türkistanı siyasetine ağırlık vermiş ve Meymene hâkiminin Şibergan'a taarruzu sırasında ona yardımcı kuvvetler göndermiştir. Müttefik kuvvetler Şibergan'ı kolaylıkla fethedebilmişlerdir.

Ağustos 1856 yılında Emir Nasrullah, Dost Muhammed ile bir barış antlaşması yapmayı önermiş, ancak istediği şartlar çerçevesinde bir uzlaşma sağlayamamıştır. 1857 yılında yeni bir elçilik heyeti Kabil'e ulaşmış, bunu 1859 yılında başka bir

⁴⁹ İngilizler o sırada Hindistan'da tuttukları Dost Muhammed'in ülkesine dönmesine izin vermişlerdir (Saray, 2002: 52).

elçilik heyeti takip etmiştir. 1859 yılında giden heyet şu şartlarla antlaşma imzalamışlardır: 1- Buhara ile Afganistan arasındaki sınırı netleştirmek, 2- Kabil Hükümeti'nin elinde olan, ancak Buhara'ya ait olan "cihangir" isimli büyük topun Buhara'ya teslim edilmesi, 3- Buhara'ya ait kervanların Meymene ve Kunduz'da uğradıkları zararın ödenmesi (Trotter, 1995: 68).

Antlaşma yapılmasına rağmen, dostluk ilişkileri kısa sürmüş ve Nasrullah, 1860 yılında Amu-Derya'nın güney kıyısındaki Kerki şehri üzerine sefer düzenlemiştir. Bu durum Afgan hükümdarını telaşlandırmış, ancak Nasrullah harekâtını durdurarak Eylül 1860'ta Hoca Nizamüddin isimli bir elçisini barış görüşmeleri için Kabil'e göndermiştir. Ancak Nasrullah'ın vefatı görüşmeleri akim bırakmıştır.

3.4.5. Osmanlı Devleti İle İlişkiler

Emir Nasrullah döneminin Osmanlı Devleti ile ilgili en önemli yazışma konusu Buhara'da tutuklanan iki İngiliz subayının serbest bırakılması ile alakalıdır. Bu iki İngiliz subayının isimleri Charles Stoddart ile Arthur Conolly'dir.

Charles Stoddart, Kraliyet Askeri Koleji'nde öğrenimini tamamlayarak 1823'te Kraliyet ordusunda subay olmuş ve Yeni Güney Wales ile Kanada'da görev yapmıştır. Bundan sonra Donanma ve Askeri Müze Sekreterliği, İnşaat Mühendisleri Cemiyeti Sekreterliği'ni yürütmüş, daha sonra ise İran'a gönderilen heyette bulunmuştur (Grover, 1843: 4–5; The Times, Saturday, February 11, 1843, pg. 6, issue: 18217, col: B). Bu heyette İngiltere'den Tahran'a giden elçi Mr. Ellis'in askerî sekreteri olarak hizmet etmiştir. Görev sona erince Mr. Ellis İran'dan ayrılmasına rağmen, Stoddart burada kalmış ve Tahran'daki İngiltere elçisi Sir J. McNeill'in hizmetine girmiştir. Onun hizmetindeyken İran şahının 1838'deki Herat kuşatmasını kaldırmasında önemli rol oynamıştır. Şahın ikna edilmesinde etkin olan Stoddart, bu görevi sona erdikten sonra yine aynı yıl hükümetinin emriyle Buhara'ya gönderilmiştir.

Albay Charles Stoddart'ın Buhara'ya gönderiliş amacı, İngiltere'nin Rusya'ya karşı Buhara Emiri Nasrullah ile ittifak yapma isteği, emirin kendisine yönelik herhangi bir İngiliz tehdidinin mevcut olmayışını bildirmek ve Buhara Emiri üzerindeki Rus tehdidinin gerekçesi olan hanlıktaki Rus esirlerin salıverilmesini sağlamaktır.

(Hopkirk, 2001: 191; Saray, 2003: 95; Vambery, 1979: 384). Ancak İngiliz subayının Buhara'ya ulaşmasından bir müddet sonra Londra, Kalküta ve Tahran'a onun hakkında farklı haberler ulaşmaya başlamıştır. Gelen haberlere göre, Stoddart tutuklanıp hapse gönderilmişti. Onun hakkında sağlıklı haber ulaşmamasının nedeni o zamanki Orta Asya'nın içine kapanık durumuydu. Her üç hanlık da topraklarına, niteliği ne olursa olsun, bir yabancı girdiğinde gayet hassas davranmışlar ve onu sürekli göz hapsinde tutmuşlardır. Onların kâğıt ve kalem bulundurmalarına kesinlikle izin verilmemiş ve aksi ispatlanana kadar onlara hep casus muamelesi yapılmıştır. Bunun nedeni onların Orta Asya şehirlerinin istihbarî anlamda planlarını çıkarmalarından şüphelenilmesi, yani güvenlik endişesiyledir.⁵⁰ Bu yüzden Londra, Kalküta ve Tahran'a onun akıbeti ile alakalı farklı ve birbiriyle çelişkili haberler ulaşmıştır. Zaman zaman çok ciddi ve doğruluğu şüphe götürmeyecek haberler ulaşsa da bundan tam anlamıyla emin olunamamış, bu nedenle onun dostlarından bazıları şahsi girişimde bulunmak istemişlerdir.

Londra'daki ve Kalküta'daki yetkililer de onu kurtarmak için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Bunlar arasında olmak üzere İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Lord Ponsonby, Müslümanların halifesi sıfatıyla Sultan Abdülmecid'e 22 Rebiulevvel 1256 (24 Mayıs 1840) tarihli bir takrir sunarak ondan yardım istemiştir. Takrirden Albay Stoddart'ın Buhara hükümdarı tarafından esir alındığını ve ona türlü türlü kötü muameleler yapıldığını belirttikten sonra, Lord Ponsonby, şayet padişah tarafından Buhara emirine hitaben bir "Ferman-ı Âli" yazılırsa subayın tahliyesinin gerçekleşebileceğini ifade etmiştir (BOA, İ.HR. 8/391). Bu takrir üzerine Sultan Abdülmecid, Nasrullah'a bir name göndermiştir. Ayrıca, Lord Ponsonby Hariciye Nezareti'ne 1841 başında tekrar bir takrir sunmuştur. Bu takrir Bab-ı Seraskeri'de toplanan Meclis-i Hass'da görüşülmüş ve Buhara emirine bir name yazılması uygun görülmüştür (BOA, İ. HR. 8/388). Bundan başka 1 Cemaziyelahir 1258 (10 Temmuz 1842) tarihinde İngiltere'nin Londra Büyükelçisi Sir Stratford Canning'in talebiyle Buhara emirine tekrar bir name yazılması gündeme gelmiştir. Durum Meclis-i

⁵⁰ Bu durum, eserinde Thierry Zarcone tarafından Buhara çalışma alanı olarak ele alınmış ve çeşitli örnekler üzerinden gidilerek (mesela Jean-Jacques Pierre Desmaisons, Arminius Vambery) ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Bkz. Zarcone, 2001.

Vükela'da görüşüldükten sonra namenin yazılmasına karar verilmiştir (BOA, İ. HR. 17/847).

Ne var ki, bu girişimler Emir Nasrullah nezdinde bir anlam ifade etmemiş ve Stoddart'ı serbest bırakmamıştır.

O sırada başka bir İngiliz subayı da, Arthur Conolly, bölgede bulunuyordu. Hokand ve Hive'de bazı girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca ülkesine eli boş dönmek için Buhara'ya yönelmiş ve tutuklu olduğunu bildiği Albay Stoddart'ı kurtarmaya karar vermiştir. Hive ve Hokand Hanlarının, Buhara'ya gitmeme konusundaki ikazlarına rağmen Conolly yola çıkarak 10 Kasım 1841'de oraya ulaşmıştır.

Nasrullah da onun Hive ve Hokand hanlarıyla görüşüğünü haber almış ve Howorth'un deymiyle "kendi mülkü olarak gördüğü" bu iki hanlıktaki Conolly'nin faaliyetlerinden rahatsızlık duymuş; üstelik o sırada Hokand hanının Buhara'ya yönelik düşmanca tavırlar takınmasının baş müsebbibinin İngiliz subayı olduğunu zannına kapılmıştır (Howorth, 1880: 798). Hatta aldığı istihbarata göre, Conolly onu tahttan indirmek için Hive ve Hokand Hanlıkları ile anlaşmıştır (Hopkirk, 2001: 235). Bu yüzden onun Buhara'ya gelme teklifini Emir Nasrullah hemen kabul etmiştir.

Kısa bir süre sonra İngiltere'nin Kabil yenilgisi ve iki İngiliz subayının ajan olmadıklarına dair üstlerinden bir belge veya mektup isteme girişimleri sonuçsuz kalınca 17 Haziran 1842'de her ikisi de idam edilmiştir (The Times, Tuesday, August 22, 1843, pg 5, issue 18381, col: E).

Ne var ki, bu haber İngiltere'de, özellikle bu iki subayın yakın çevresinde şüpheyle karşılanmış ve İngiliz Hükümetinin de konuya yakın alaka göstermemesi nedeniyle onların kurtarılması veya en azından akıbetleri konusunda sağlıklı bilgi elde edilebilmek için bazı şahsi girişimler ortaya çıkmıştır. Bunların içinde Yüzbaşı John Grover ve Dr. Joseph Wolff önde gelir.

Ancak Grover, Wolff'un İngiliz subaylarının akıbetini öğrenmek için Buhara'ya gitmeye gönüllü olduğunu öğrenince kendisi gitmekten vazgeçmiştir. Çünkü Wolff pek çok açıdan bu görevi başarabilecek yegâne kişilerden biriydi. En başta, o daha önce Orta Asya'ya gitmişti ve bölgeyi tanıyordu. Ayrıca, Farsça ve Çağatayca'yı

gayet iyi biliyor olması, emir tarafından verilmiş pasaportu olması, ayrıca din adamı ve doktor oluşu onun avantajları arasında saymak mümkündür.

Bir müddet sonra Joseph Wolff'a "Stoddart ve Conolly Komitesi" tarafından Buhara'ya gitmesi teklif edilmiştir. Teklifi kabul eden Wolff ilk önce İstanbul'a yönelmiştir. Buraya geliş amacı, İstanbul'un hem doğrudan yolu üzerinde olması, hem de Müslümanların saygı duyduğu halifelik makamının burada olmasıydı.⁵¹ 3 Kasım 1843'te İstanbul'a ulaşan Wolff, ilk önce Stoddart ve Conolly hakkında bilgi edinmeye çalışmış, ancak birbiriyle çelişkili ifadelerle karşılaşmıştır. Bunun üzerine İstanbul'daki İngiliz elçiliğinin tercümanıya görüşerek ondan kendisine şu belgeleri temin etmesini istemiştir: a) Osmanlı Sultanından, Buhara, Hokand ve Hive şehirlerinin isimlerinin geçtiği bir seyahat fermanı; b) Osmanlı Sultanından Buhara hükümdarına yazılmış ve içinde Albay Stoddart, Yüzbaşı Conolly, Teğmen Ster ve Dr. Balfour adlarındaki seyyahların serbest bırakılmalarını buyuran mektuplar. Mektupta, ayrıca, şayet bu subaylar öldürülmüşse, öldürülme nedenlerini kendisine (Wolff) açıklanmasının belirtilmesini; c) Mektupta, adı geçen subaylarla birlikte bir gün bile kaybetmeden hemen İstanbul'a dönmesi gerektiğine dair bir ibare yazılması; d) Sultan tarafından Wolff için Hokand ve Hive Hanlarına yazılmış mektuplar; e) Şeyhülislam tarafından Buhara, Hive ve Hokand'daki mollalara hitaben aynı ibareleri haiz mektuplar (Wolff, c: I, 1970: 127–128).

Dr. Wolff'un istemiş olduğu mektuplar için İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Stratford Canning bizzat devreye girmiştir. Saraya verdiği 19 Şevval 1259 (12 Kasım 1843) tarihli takrirden İngiliz subayları Stoddart ile Conolly'nin akıbetlerini merak eden akraba ve dostları Dr. Wolff'u bu işe memur ettiklerini belirtmiş, onun rahat seyahat edebilmesi için öncelikle Buhara ve Hive Hanlarına tutuklu İngiliz subaylarının serbest bırakılmalarını öneren bir name yazılmasını istemiştir. Bundan başka Şeyhülislam tarafından Buhara, Hive ve diğer Türkistan mollalarına birer tavsiyename, ayrıca Wolff'un altı ay içinde dönüşünün temin edilmesini rica etmiştir (BOA, İ.HR. 23/1097).

⁵¹ Bu durum Osmanlı belgesinde de açıkça vurgulanmıştır: "... ve bu hususu bu makûle Mülûk-u İslamiye üzerine derkâr olan hükümet-i maneviye-i cenâbî şehinşâhiyi bir nevi tasdîk ve te'kid demek olacağına mebni..." (BOA, İ. HR. 8/388).

Bu istek Osmanlı Sultanı Abdülmecid tarafından olumlu karşılanmış ve Buhara emirine, kendisine iki subayın gönderiliş amacı açıklanarak dost bir ülkenin elçilerinin orada tutulmasının uluslar arası hukuka ve hükümdarlık geleneklerine aykırı olduğu belirtilmiştir. Namenin Türkçe, ancak daha iyi anlaşılabilmesi için metnin Farsça tercümesi ek olarak konulması kararlaştırılmıştır. 21 Kasım 1843 tarihinde yazılan Name-i Hümayun imzalanıp mühürlenmesi için sultana gönderilmiş (BOA, İ.HR. 24/1104), daha sonra ise Wolff'a teslim edilmiştir.⁵²

Ne var ki, Wolff'un gayretleri bir netice vermemiş, çünkü o Buhara'ya ulaşmadan çok önce iki İngiliz subayı idam edilmiştir.

Emir Nasrullah Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini de dostane bir şekilde devam ettirmeye özen göstermiştir. Ancak Osmanlı sarayı ile yazışmalarında komşularıyla olan ihtilaflardan ve savaşlardan İstanbul'a gönderdiği mektuplarda hiç bahsetmemiştir. Fakat Hokand Hanı'nın Emir Nasrullah'ın ülkesine yaptığı saldırıları Padişaha şikâyet etmesi üzerine, Osmanlı Hükümeti, İstanbul Özbek Tekkesi Şeyhi Elhac Mehmet Efendi'yi Buhara emirini uyarması için göndermiştir. Nasrullah'a yazılan mektupta özetle şöyle denilmiştir:

“Bir müddetten beri İstanbul'da bulunan Özbek Tekkesi Şeyhi Şeyh Elhac Mehmed ile, dostluğu kuvvetlendirmek için bu name gönderilmiştir. İmdi inşallah vardıkta dostluğumuzun devam ettiği ve bir vakitten beri o havalide zuhura gelen kıtaller ve savaşlar malumumuz olmakta ve Müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi Hilafet makamının hamiyet ve merhametine pek ağır gelmekle teessür ve teessüfü mucip olduğunu bilip dindarlığımız ve hamiyetimiz gereğince bu şekli sizin de tecviz etmeyeceğinizden cereyan eden nifakın himmetinizle ittihada değışeceğı emeli teselliye sebep olmaktadır” (Saray, 1994: 57).

Bu mektuba rağmen, Nasrullah ne Hokand'a, ne de diğer yerlerle savaşına son vermemiştir. Osmanlı Devleti'ne büyük saygı duyulmasına rağmen, Buhara emirinin hareketlerinde bu devlet çok da belirleyici olmamıştır.

3.4.6. Diğer Gelişmeler

Kaynaklardaki genel kabule göre, Emir Nasrullah hükümdarlığının ilk yıllarında ihtiyat ve adaletle hareket etmiştir. Emirü'l-Müminin unvanını kullanmaya başlamış,

⁵² Bu namenin İngilizce çevirisini Joseph Wolff eserine almıştır. Bkz. Wolff, 1845, c: I, ss. 133–134. Bu Name-i Hümayun için ayrıca bkz. The Times, Wednesday, December 27, 1843, pg 6, issue 18490, col: D.

çevresindekiler ise ondan daha çok “hazret” diye bahsetmişlerdir. Babasından kalan mirası dağıtmış, bu da kendisine halk arasında büyük itibar sağlamıştır (Howorth, 1880: 790).

Nasrullah'ın devlet işlerindeki en önemli yardımcısı koşbegi makamındaki Muhammed Hekim Bey'di. 1832'de Buhara Emirliği'nde bulunan İngiliz Aleksander Burnes'ün belirttiğine göre, o sırada altmış yaşını aşmış bu adam çok zeki biriydi ve Nasrullah'ın etkin ve başarılı politika izlemesinde önemli bir role sahipti. 1843 yılında Buhara Emirliği'ne giden Dr. Joseph Wolff da onun hakkında ilginç şeyler söyler. Wolff'un ifadesine göre, Emir Nasrullah koşbegine değer verdiği süre zarfında emirliğini iyi bir şekilde idare etmiş ve ülke mamur bir hale gelmiştir (Wolff, c: I, 1970: 321–322). Ancak Howorth'un ifadesine göre 1832, Wolff'un ifadesine göre ise 1835'te Abdussamed isimli İran kökenli birinin Buhara'ya gelişi koşbeginin sonunu hazırlamıştır.

1784'te Tebriz'de doğan Abdussamed sırasıyla Kirmanşah, Hindistan ve Peşaver'de yaşamış, ancak bu ismi sayılan yerlerde işlediği suçlar nedeniyle hep ölüm cezasına çarptırılmıştır (Khanikoff, 1845: 306–307; Howorth, 1880: 790). Ne var ki, bir yolunu bulup hep kaçmayı başarmış ve sonunda Buhara'ya gelerek koşbeginin himayesine girmiştir. Bulduğu ülkelerde askerlik adına bazı şeyler öğrenen Abdussamed bu kısıtlı bilgisini Buhara'da en iyi şekilde pazarlayabilmiştir. Kısa sürede emirin güvenini kazanan bu şahıs aşırı ihtirası ve hasetçiliği ile koşbeginin aleyhine emire bilgiler vermiş ve onun İngilizlerle düzenli yazıştığını ileterek onun emirin gözünden düşmesini sağlamıştır. (Wolff, c: I, 1970: 322). Zaten bir müddetten beri koşbeginin aleyhinde olan Nasrullah, onun özellikle İngilizlere yönelik takip edilecek politikalarda kendisine muhalefet etmesi üzerine harekete geçmiştir.

Aslında Nasrullah emir olduğundan beri koşbegine karşı hep şüphe ile yaklaşmıştı. Khanikoff'un da ifade ettiği gibi, kardeşlerini çıkarı için zehirleyen biri, gün gelip aynı şeyi kendisi için de yapabilirdi (Khanikoff, 1845: 303). Ayrıca onun sahip olduğu zenginlik emirin dikkatini çekiyordu. Arminus Vambery onun serveti hakkında eserinde bilgi verir. Buna göre, onun topraklarında çalıştırdığı binden fazla

kölesi, çok sayıda deve, at ve koyunu vardı. Ayrıca, koşbegi kendisine ait olan kervanlarla Rusya ile ticaret yapardı (Vambery, 1979: 367).

Bununla birlikte yine de, Nasrullah koşbegi konusunda kendisini dikkatli olmak zorunda hissediyordu. Çünkü koşbegi ile sipahilerin arası oldukça iyiydi ve ona karşı zamansız ve iyi ayarlanmamış bir hareket, askeri Nasrullah'a cephe almaya itebilirdi.

Emir Nasrullah'ın eski karakterinin yavaş yavaş değişmekte olduğunu, adalet ve liberal çizgisini terk ederek babasının bağnaz zihin yapısına kaydığını Aleksander Burnes de emirlikte bulunduğu dönemde müşahede etmiştir. (Burnes, c: II, 1992: 364).

Sonunda Emir Nasrullah bu bilge adama karşı 1837 yılında harekete geçmiş ve önce onu Karşı şehrine, oradan da Nur-Ata'ya sürmüştür. Bir müddet sonra tekrar Buhara'ya getirterek zindana attırmıştır.

Koşbeginin tasfiyesinden sonra Nasrullah devletin diğer önemli bir seçkini olan Ayaz Topçubaşı'na karşı harekete geçmiştir. Koşbeginin kayınpederi olan bu şahıs Nasrullah'ın hükümdar olması sırasındaki hizmetlerinden ötürü Semerkand hâkimliği ile ödüllendirilmişti (Khanikoff, 1845: 303). Ancak o da kısa süre sonra bir vesile ile zindana atılmış, sonunda 1840 yılında ikisi birden idam edilmişlerdir.

Emir Nasrullah'ın bu iki üst düzey devlet görevlisi başta olmak üzere seçkinlere yönelik sindirme harekâtı, belki merkezî yönetimin güçlenmesi ve yetkenin tek elde toplanması açısından mazur görülebilirdi. Ancak bunun kıymetli ve tecrübeli yöneticilerden devletin mahrum kalmasına yol açan başka bir sonucu daha vardır ki, o da devletin zeval bulmasında etkin bir işlev üstlenmesi hususudur.

Muhammed Hekim Koşbegi'nden sonra Emir Nasrullah bu makama silik kişileri atamış ve onları bir müddet görevde tuttuktan sonra azletmiştir. Ahmed Daniş bu konuda şöyle der: “Tabiat olarak gençlere ve güzel delikanlılara meyli vardı. Devlet görevlerinin çoğunu bu türdeki insanlara verdi.” (Daniş, 1967: 39).

Onun döneminin dikkat çekici bir diğer özelliği ülke içinde istihbarat sisteminin oldukça gelişmesidir. Bütün şehirler, çarşılar, medreseler, camiler ve hatta hamamları

hafiyeler sürekli gözetim altında tutuyorlar ve tuttıkları düzenli notlarla işittiklerini kayda geçiriyorlardı (Vambery, 1979: 368).

Bütün bu yaptıklarına rağmen düzenli ordu birlikleri oluşturma girişimi, Nasrullah'ın en önemli yönetim inkılapları arasında belki de birinci sırada sayılabilir. İranlı Abdussamed'in yardımıyla düzenli olmayan Özbek askerlerinin yanında *serbazî* adı verilen bu birlikler oluşturulmuştur. Yeni kurulan bu askerî birlik üniformalı, silahlanmış, talimli, disiplinli ve ulemanın nüfuzundan uzak tutulan bir yapıdaydı (Sobolef, 1876: 25). Ayrıca yeni topraklar da döktürmüştü.

1860 yılında Emir Nasrullah, tekrar Hokand üzerine sefer hazırlıklarına başlamış ve ordu komutanlığına da Şahrüh Han'ı atamıştır. Ancak sefer güzergâhı üzerindeki Semerkand'a gelince ağır şekilde rahatsızlanmış ve dizanteri hastalığına yakalanmıştır. Nasrullah kısa bir tahkikattan sonra Şehrisebz'in sabık valisi ve o sırada Buhara'da bir nevi hapis hayatı süren İskender Han'ın kardeşi olan hanımı tarafından zehirlendiğini anlamıştır. Büyük kin beslediği Nasrullah'ı kız kardeşini ikna ederek zehirletmesi, ne var ki, İskender'in de sonunu hazırlamıştır. Nasrullah, iki çocuğunun annesi olan hanımını, İskender Han'ı ve sayıları elliye bulan hanın bütün ailesini idam ettirmiştir (Trotter, 1995: 69). Ancak Nasrullah bu olaydan kısa süre sonra ölmüştür.

Kaynaklarda Emir Nasrullah'ın ölüm tarihi hakkında net bilgi yoktur. Ahmed Daniş'in verdiği tarihe inanacak olursak, Emir Muzafferüddin H. 7 Rebiulevvel 1277 (M. 23 Eylül 1860) tarihinde tahta çıkmıştır (Daniş, 1967: 40). Buna göre Nasrullah'ın vefatı bu tarihten kısa süre önce, muhtemelen de Eylül ayı içinde meydana gelmiş olmalıdır. Ancak Trotter eserinde onun 20 Ekim 1860'ta vefat ettiğini belirtir (Trotter, 1995: 69).

3.5. Emir Muzafferüddin

Emir Muzafferüddin'in doğum tarihi olarak *Zafername-i Hüsvî*'nin yazarı H. 1245 (M. 3 Temmuz 1829–21 Haziran 1830) yılını verir ve onun babası tarafından "Seyyid Mir Muzaffer Sultan" olarak isimlendirildiği belirtilir (*Zafername-i Hüsvî*, 1377: 66). Mirza Şems Buharayı ise onun doğum tarihini miladi 1826 olarak verir ve Karşı şehri valiliği sırasında Nasrullah'ın babasına oğlu olduğuna dair bir mektup

gönderdiğini, Emir Haydar da bu çocuğa “Mir Muzaffer Töre” ismini koyduğunu söyler (Buharayı, 1377: 81).

Muzafferüddin babasının hükümdarlığı döneminde önce Karşı, daha sonra ise Kermine hâkimi olarak görev yapmıştır. Muzafferüddin şehzadeligi döneminde çalışkanlığı ve kabiliyeti ile temayüz etmiştir. Hatta Vambery medrese eğitimi alan Muzafferüddin’in o dönemin şartlarına göre bir aydın sayılabileceğini ifade eder (Vambery, 1979: 392). Bu yüzden babasının dikkatini çekerek onu şüphelendirmiştir. Zamanla, kendisine bir rakip olarak gördüğü oğluya Nasrullah’ın arası açılmıştır. Kaynaklarda kendisinden sonra, Nasrullah’ın onun emir olmasını istemediğine dair kayıtlar vardır. Hatta bu yüzden tahta Muzafferüddin’i değil başka bir torununu veliaht olarak göstermiştir. Ancak Muzafferüddin babasının ölümünden sonra rakibini kolaylıkla bertaraf ederek H. 7 Rebiulevvel 1242 (M. 23 Eylül 1860) tarihinde Buhara Emirliği’nin başına geçmiştir (Daniş, 1967: 40).

Tahta geçtikten sonra Emir Muzafferüddin ülke içinde çok sıkı bir takibat yaptırarak, özellikle babası ve onun veliaht gösterdiği torununa taraftar olan kim varsa, en büyüğünden en küçüğüne kadar yakalatarak çoğunu idam ettirmiştir. İdam edilmeyenler ise hapse atılmışlardır. Bu yüzden pek çok değerli devlet adamı sırf şüphe yüzünden görevinden alınarak yerlerine tek meziyeti Emir Muzafferüddin’e mutlak bağlılık olan, ancak ciddi devlet tecrübesine sahip olmayan kişiler getirilmiştir.

Muzafferüddin ülke içinde sükûneti sağladıktan sonra, ilk iş olarak Şehrisebz üzerine yürümüştür. Nasrullah’ın ölümüyle bu şehir tekrar isyan etmiş ve emirlikten kopmuştur. Orayı hâkimiyeti altına almak için asker toplayan Muzafferüddin öncelikli olarak Çerağcı’yı muhasara etmiştir (Vambery, 1979: 393; İvanov, 1958: 146). Ancak onun bu seferinin başarılı olduğunu söylemek zordur. O sırada Hokand’da işlerin karışması üzerine seferi sona erdiren Buhara emiri, dikkatini oraya çevirmiştir.

Hokand seferi zaten babasının niyetinde olan, ancak ölümü nedeniyle yarım kalmış bir harekâttı. O sırada Molla Han’ın öldürülmesi Muzafferüddin’e istediği imkânı vermiş ve kendisine tabi olan Hudayar Hanı tahta geçirmek, ayrıca emirliğin

sınırlarını Cizak ile Ura-Tübe arasına kadar genişletmek için harekete geçmiştir (Trotter, 1995: 69). Sefer başarılı olmuş ve Hudayar, Buhara'nın bir tebaası olarak Hokand tahtına oturmuştur. Ne var ki, halk kısa sürede ondan yüz çevirmiş, o da başka çaresi kalmadığını anlayınca 1863 yılında Buhara'ya iltica etmiştir.

Onun ayrılması ile Alim Kul kontrolü eline alarak Malla Han'ın oğlu Sultan Han'ı hükümdar ilan etmiş, kendisi de naip unvanı almıştır. Bu gelişme üzerine 1865 yılında ikinci kez Hokand üzerine yürümüş ve Hokand'ı alarak Hudayar'ı han yapmış, ayrıca devletin elindeki bütün silahlara el koymuştur (Barthold, 1963: 291). Elbette bu sefer Rusya'nın artık Türkistan sınırlarını zorladığı ve bölgeyi bir bütün halinde kendi nüfuzu altına almak için başlattığı ileri harekât ile aynı zamanda vuku bulmuştur.

BÖLÜM 4: İŞGALE GİDEN SÜREÇTE BUHARA EMİRLİĞİ

Buraya kadar, önce Buhara Emirliği'nin tarihî coğrafyası ele alınarak bölge tanıdık kılınmaya çalışılmış, ondan sonra hanedan klanının iktidara gelinceye kadarki durumu, devlet içindeki konumu gelişen siyasi olaylar çerçevesinde ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümde de emirliğin siyasi tarihinin hangi şartlar çerçevesinde gelişme kaydettiğini ifade etmenin yanında yapılan diğer işler aktarılmaya gayret edilmiştir.

Bu bölümde ise emirliğin işgale giden süreçteki durumu ortaya konulacaktır. Ancak öncelikli olarak şunu belirtelim ki, emirliğin Ruslar tarafından işgali elbette kaçınılmazdı. Çünkü askerî ve teknolojik güç açısından iki devlet mukayese edildiğinde Rusya tartışmasız şekilde baskındı. Ancak bu süreçte Buhara Emirliği ne durumdaydı? Devlet idarecileri sürekli güneye inme politikası takip eden Rusya'nın emirliği de bir gün işgal edebileceğini tahmin edebildiler mi? Eğer böyle bir tahminleri varsa ne gibi önlemler aldılar? İşgale giden süreçte emirliğin izlediği politikalar nelerdi? Dâhili anlamda ele aldığımızda, devlet yönetimi, askerî teşkilatı, eğitim anlayışı ve ticaretin durumu ne hâldeydi? Hükümdarlık anlayışı ve hükümdarların izledikleri politikalar emirlik içinde ne şekilde etki oluşturdu?

Haricî anlamda ele alındığında ise ülkenin uluslar arası siyasetini başta emirin kendisi olmak üzere emirlik yöneticileri nasıl tanzim ettiler? O dönemin süper gücü olarak tanımlayabileceğimiz ve bölge üzerinde birtakım emeller besledikleri açık olan Rusya ve İngiltere'ye karşı nasıl bir politika izlediler? Hangi devletin işgal ihtimali emirlik yöneticilerini daha fazla endişelendirdi? İki devlet arasında bir denge politikası uygulayabildiler mi? Yoksa iki devlet de yönetici tabaka tarafından ciddiye alınmadı mı? Ayrıca dönemin en büyük Müslüman gücü olan Osmanlı Devleti'ni, izledikleri bu siyasette nereye oturtular? Osmanlı sarayından ne şekilde yardım istediler ve onun uyarılarını hangi şekilde karşıladılar veya reaksiyon gösterdiler?

Ayrıca Buhara Emirliği komşu hanlıklarla ne şekilde ilişki kurdu ve ilişkisi işgal sürecinde nasıl bir yansıma buldu? Bu ilişkiler işgali tetikleyen bir işlev mi gördü, yoksa bunun aksini söylemek mümkün müdür?

Bütün bu ve benzer soruların, belki sorduğumuz sırada olmasa da, cevaplarını eldeki kaynaklarımızın bizi bilgilendirdiği ölçüde vermeye çalışacağız. Ancak başlangıçta bazı uyarılarda bulunmak durumundayız. Çünkü kaynaklarımız bu sorularımızın hepsine tam olarak cevap vermemektedir. Özellikle ana kaynaklarımızdan vakayinamelerimizde bu müşkül daha fazla hissedilmektedir. Hükümdarın meziyetleri ve başarılarına odaklanan vakayinameler özellikle çağdaşı oldukları toplumsal olayları ve izlenen yanlış politikaları vermekten genel itibariyle kaçınmışlar ve daha çok zaferlere odaklanmışlardır. Sonraki dönem eserler, eski hükümdarlara eleştirel seslerini yükseltebilmişler, ancak bu sefer de devreye siyasi meseleler girmiştir. Özellikle, Ahmed Daniş gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait yerel kaynaklarımız siyasi mülahazalarda zaman zaman eleştirinin dozunu kaçırmışlardır. Bu bölümü yazarken bize daha çok malzeme sağlayan seyahatnamelerde ise yazarlarımız gerçek rakam ve bilgilere ulaşmaktan bazen aciz kalmışlar ve bu durumdan eserlerinde yakınmışlardır. Hatta ifadelerinde “emirin kendisinin bile o konuda tam bilgi sahibi olduğu şüphelidir.” şeklinde izahlarda bulunmuşlardır.

4.1. Emirlik Anlayışı ve Merkezî Yönetim

Mangıt Hanedanlığı'nın iktidara gelişiyle Orta Asya'da yeni bir dönem başlamıştır. Yukarıdan bakıldığında bölge için belki “modernleşmenin ilk aşaması” olarak görebileceğimiz bu değişimi önce ilk Mangıtlı Buhara hükümdarı Muhammed Rahim'in babası Muhammed Hâkim Biy Atalık gerçekleştirmek istemiştir. Ancak onun ömrü vefa etmediği için iktidar değişimini gerçekleştirmek oğlu Muhammed Rahim Atalık'a kalmış ve o da etkin bir siyaset takip ederek bunu başarmıştır.

Ancak yeni iktidarı ve anlayışını ele almadan önce konunun daha iyi anlaşılması ve kullanılan bazı ifadelerin havada kalmaması için önceki iktidar anlayışından ve geçirdiği değişim sürecinden bahsetmek yararlı olacaktır.

4.1.1. Tarihî Arka Plan

1206 yılında Temuçin, o meşhur kurultayda Cengiz Han ismini almasıyla Asya tarihi yeni bir yönetim anlayışı devresine girmiştir. Yaptığı fetihler, katlettiği insanlar ve

kurduğu idari sistem uzun yıllar, hatta yüzyıllar boyu insanların zihninde hep yer etmiş ve iktidarı onun neslinden gelenlere devretme gibi bir anlayış kabul edilmiştir.

Bu anlayış içinde en başta söylenebilecek kabilelerin sahip oldukları orunlardır. Bu kabile liderlerinin çoğu Cengiz Han neslinden bir kadınla evlenerek sahip oldukları statüyü güçlendirmişler, ama kesinlikle hanlık iddiasında bulunmamışlardır. Onlar Cengiz Han döneminde ordu ve yönetimde hangi kanatta (sağ, sol, merkez) yer almışsa, onların torunları da aradan geçen yüzyıllara rağmen hep aynı kanatta kabilelerini temsil etmişlerdir. Buna en güzel örnek 17. yüzyıl Özbek sarayında gösterilen orun düzenidir (Barthold, 1998: 550–551; McChesney, 1983: 39–41).

Cengiz Han ölmeden önce ülkesini dört oğlu arasında bölüştürmüştü. En büyük oğul Cuci, Deşt-i Kıpçak ve Harezm'e sahip olurken, Çağatay'a Mâverâünnehr ve çevresi düşmüştür. Cengiz'in ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak'ta Altın Orda Devleti kurulurken, Mâverâünnehr'de ise Çağatay Hanlığı ortaya çıkmıştır. Yaklaşık bir yüzyıl Cengiz soyundan gelenler genel itibariyle etkin şekilde iktidarı ellerinde tutabilmişlerdir. Ancak özellikle Mâverâünnehr düşünüldüğünde, Timur'un zuhuru hanlık sisteminde başlayan esnemeyi zirveye taşımıştır.

Timur, iktidara gelmesiyle büyük fetihler yapmış, kısa sürede Çin haricinde Cengiz'in ele geçirdiği hemen hemen bütün yerleri kendi kontrolüne aldığı gibi başta Anadolu olmak üzere onun ulaşamadığı yerlerde de hâkimiyet kurmuştur. Ancak o bütün bu fetihlerini ve devlet yönetimini sözde de olsa emrinde olduğu Çağatay hanları namına yapmış ve kendisini *han* ilan etmediği gibi bu unvanı da kullanmamıştır. Anne tarafından sahip olduğu şecere, ona han unvanı taşıma hakkını vermemiştir (Manz, 2006: 25–26). O daha çok Arapça karşılığı *emir*, Türkçesi ise *bey* olan unvanı tercih etmiştir. Yönetimini meşru göstermek için ismi Cuma hutbelerinde kendi ismiyle birlikte söylenen Cengiz menşeli bir kişiyi han olarak atamıştır. Aynı zamanda, o meşruiyeti için Cengiz Han ile bağlantısını güçlendirmiş ve onun neslinden gelen bir kadınla evlenmiştir. Böylelikle o Cengiz nesline damat (küregen) olmuştur.

Emir Timur meşruiyetini kuvvetlendirmek için Cengiz Han ile bağlar oluşturmanın yanı sıra İslamiyet'ten de yararlanmış. Ülkesinde mümkün olduğunca şeriat

kanunlarını geçerli kılmış, ayrıca pek çok İslami yapı ve kurum meydana getirerek Müslüman ulemayı onurlandırmıştır (Kügelgen, 2002: 32).¹

Onun soyundan gelenler de Cengizli geleneğe saygı duymak durumunda kalmışlardır. Bunlardan mesela, Uluğ Beg (1394–1449), yarlıklarını Cengizli Satuk Han namına çıkarmıştır (Barthold, 1997: 74). Ayrıca o dedesi Timur gibi Cengiz kökenli bir kadınla evlenerek *küregen* olmuştur. Ancak diğer Timurlu yöneticiler Şahrüh ve Ebu-Said için bunları söylemek zordur. Onlar döneminde Cengizli gelenek oldukça itibar kaybetmiş ve şeriat ağırlık kazanmıştır. Timurlular devrinde, genel olarak ele alındığında, her ne kadar Cengiz neslinden olmak itibar taşısa da bu durum eski önemini kaybetmiştir. Devletin başındaki hanlar bir nevi hapis hayatı içinde daima göz önünde tutularak her hareketleri kontrol edilmiştir.

Esneyen bu sistem Muhammed Han Şibanî'nin iktidara gelmesiyle tekrar zemin elde etmiş ve güçlenmiştir.

4.1.1.1. Ebu'l-Hayrlılar (Şibanîler): Cengizli Geleneklerin Güçlenişi

XV. yüzyılda, Şibanî (Şibanîler, Ebu'l-Hayrlılar) Hanedanlığı (1500–1599) döneminde, yönetim yine Cuci Han neslinden gelenlerin eline geçti. Mâverâünnehr'in önceki hanları Çağatay soyundandı. Ancak adından da anlaşılacağı üzere yeni hanedan Cuci-Şiban neslindendi. Bu, bölgedeki düzenin ilk değişimiydi. Ayrıca Timurlular dönemindeki kukla han uygulaması ister istemez yönetim anlayışını etkilemiş ve emirlerin yönetim içindeki konumlarına yansımıştı. Bundan başka ulemanın yönetici elit üzerindeki nüfuzları nedeniyle yeni hanedan onları dikkate almak zorunda kalmıştır.

Bu güç odakları çerçevesinde Orta Asya'da iki hanedanlık ortaya çıktı. Bunlardan birisi, konumuzla doğrudan bağlantılı olmasa da, Harezmi bölgesinde ortaya çıkan Hive Hanlığı ile bizi daha çok ilgilendiren Mâverâünnehr'de kurulan Şibanî (Ebu'l-Hayrlı) Hanedanlığı'dır.

¹ Timurlular döneminde, özellikle Timur'dan sonra Cengizli gelenek kadar şeriat de meşruiyet açısından vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Çağdaş kaynakları bu konuda bir değerlendirmeye tabi tutan John Woods, hâlâ kıymetini koruyan bir makale yayımlamıştır (Woods, 1987).

Muhammed Şibanî'nin kendisini han seçtirip bölgede kontrolü ele almasıyla ve birbiri ardına fetihlerini başarıyla tamamlamasıyla pek çok şehir kendisine tabi olmuştur. Daha sonra o bu şehirleri ait olduğu *klanın* üyeleri arasında paylaştırmıştır. Böylece alt-klanlar ortaya çıkmıştır. Bu alt-klanların liderleri, literatürde zaman zaman sultan, zaman zaman da han olarak tasvir edilmişlerdir. Muhtemelen *uluğ hanın* varlığı sultanları han mevkiine çıkarmış ve bazı yazarlar da bu yüzden sultanlardan han olarak söz etmişlerdir. Bu konuda Muhammed Han Şibanî'nin tarihçisi Fazlullah Ruzbehan Hunci şöyle der: “Onlar Cengiz Han soyundan gelenleri ‘sultan’ olarak nitelerler. Bu sultanlardan en yaşlısı ise ‘han’ olarak anılır.” (Hunci, 1341: 42).

Şibanî Han ve halefleri Müslüman halkın hükümdarı olarak egemenliklerini İslami açıdan da meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Mesela Muhammed Han Şibanî, Herat'ın fethinden sonra kendisini *İmamı'z-Zaman ve Halifetü'r-Rahman* (Zamanın İmamı ve Allah'ın halifesi) ilan ederek dünyevi iktidarı eline aldığı gibi din işlerinde de etkin bir rol oynamıştır (Handmîr, c: IV, 1380: 379; Barthold, 1963: 269; Alpargu: 1995: 94).² Bu nedenden ötürü, yani bu hanedanlığın İslam Dini'ni meşruiyet araçlarından biri olarak kullanmaları nedeniyle R. D. McChesney bu hanedan üyelerini hiç de yanlış olmayan “Neo-Chingizids (Yeni Cengizliler)” terimi ile tanımlamıştır (McChesney, 1996a: 234; McChesney, 1996b: 125).

Şibanîler döneminde İslam'ın ve şeriatın güç kazandığının en önemli göstergelerinden biri Cuybari şeyhlerinin yönetimdeki etkinlikleridir. Mesela II. Abdullah'ın bu tarikatla ilişkisi dikkate değerdir. Dönemin saray tarihçisi Hafız Taniş, II. Abdullah ile çağdaş olan Cuybari şeyhlerinin Özbek hükümdarıyla nasıl ilişki kurduklarını anlatır (Buhari, c: I, 1989: 105–111). Hatta Cuybari şeyhlerinden Hoca Ebubekir Sa'd, desteğinin yanı sıra hana danışmanlık da yapmıştır. Hafız

² Dinî açıdan meşruiyetini güçlendirmek için, bundan başka o Allah ve Peygamberini yücelttiği “Bahrü'l-Huda” ismiyle bir *kaside* yazmıştır. Ayrıca Cengiz geleneklerine bağlılığına sitem eden kadı, müftü ve muhtesibe cevap olarak başka bir eser daha kaleme almış ve onda bu sitemleri/suçlamaları kesinlikle reddederek kendisini Allah'a bağlı ve şeriatın daimi takipçisi olarak isimlendirmiştir. O, dindarlığını ayrıca merhum Sufi şeyhlerin türbelerini ve yaşayan sufi şeyhlerini ziyaret ederek de göstermiştir (Kügelgen, 2002: 38).

Taniş'in ifadesine göre, Özbek hükümdarı hocanın onayını almadan hiçbir işe kalkışmamıştır.³

Şibanî Han her fırsatta Cengiz soyundan olduğunu vurgulamış ve bu geleneğin yeniden güçlü bir şekilde temel kazanması için gayret göstermiştir. Bu durumu özellikle Safevi hükümdarı Şah İsmail ile sonu kendi ölümüyle sonuçlanacak savaşların habercisi olan mektuplaşmalarında önemle üzerinde durmuştur. Mesela bu mektuplarından birinde Özbek hükümdarı, şahın aslında bir şeyh olduğunu, bu sebeple onun devlet yönetmeyi bırakıp din işleriyle uğraşması gerektiğini, devlet yönetme işinin Cengiz Han neslinden olduğu için kendisine ait olduğunu yazmıştır (Alpargu, 1995: 43). Bir diğerinde ise Şibanî Han, şahın anne tarafından akrabalığı olan Uzun Hasan sayesinde taht hakkı olmadığını, çünkü anne tarafından verasetin mümkün olmadığını, ama kendisinin baba tarafından Cengiz Han neslinden olduğunu belirtmiştir (Duğlat, 2006: 405).

Bu dönemde Özbek kabile liderlerini değerlendirdiğimizde onların Cengizli hanların temel askerî destekçileri olduklarını müşahade ederiz. Başta Mangıt mirzaları olmak üzere bu kabile liderleri Ebu'l-Hayrî neslinin hanlık iddialarında onlara önemli oranda sahip çıkmışlar ve aslında bu hanedanın iktidar olmasında belirleyici rol oynamışlardır.

Muhammed Han Şibanî'nin ölmesiyle birlikte belki de hanedan üyeleri arasında onun kadar karizmatik ve güçlü bir han olmayışı nedeniyle hanlık sisteminde / devlet yönetiminde birtakım değişikliklere gidilmiştir. Hanlık Süyüncülü, Köçkuncülü, Şahbudaklı ve Canıbekli gibi bölümlenmelere (klan) ayrılmıştır. Bu sisteme göre her klan kendi nüfuz bölgesinde, kendisini destekleyen kabilelerle birlikte/bir arada hayatietini devam ettirecek, ihtiyaç halinde toplanacak bir kurultayda ortaklaşa aldıkları kararları uygulayacaklar ve aralarından hanedanın en yaşlı üyesini kendilerine *uluğ han* seçeceklerdi. Ancak bu uluğ hanın yetkisi *eşitler arasında birinci* (primus inter pares) şeklindeydi (Dickson, 1958: 25–37; Dickson, 1963: 208–

³ Cuybari hocalarının bu destekleri de karşılıksız kalmamış, farklı han tahsisatları ve vergi muafiyetleri ile II. Abdullah onları hanlığın en önemli toprak sahipleri konumuna yükseltmiştir. Buhara Hanlığı'nda Cuybari şeyhlerinin durumu İvanov tarafından müstakil olarak çalışılmıştır (İvanov, 1954). Ayrıca bkz. Abduraimov, c: I, 1966: 57–59; 94–95.

211). Bu durum Özbek Hanlığı'nın yıkılışına kadar, yani XVI. yüzyıl boyunca devam etmiştir.

Şibanî Han'ın ölümünden sonra elden çıkan Buhara, Semerkand ve Taşkent'in tekrar Özbeklerin kontrolüne geçmesinden bir müddet sonra ikinci kurultay düzenlenmiş ve bu kurultayda veraset usulü ve toprak paylaşımı başta olmak üzere alınan temel kararlar Mangıtların yönetimi ele geçirmelerine kadar devam etmiştir. Buna göre Cengiz Yasası'na binaen, sultanlar hanlık meselelerinde müzakere edeceklerdir. Hanedanın en yaşlı üyesi olması hasebiyle Köçküncü Muhammed (Küçüm) han ilan edilecek, onun *kalgayı* (veliaht) da Süyünç Sultan olacaktır (Buhari, c: I, 1989: 87; McChesney, *Elr*, c: V, 1992: 180).

4.1.1.2. Astrahanîler ve Özbek Emirleri

Şibanî hanlardan II. Abdullah bütün varislerini öldürmüş, kendisi de ölünce yerine geçecek kimse kalmamıştı. Bunun üzerine Özbek emirleri itaatlerini Cengiz kökenli başka bir hanedana sunmuşlardır: Astrahanîler (Astrahanlılar, Canioğulları, Tukay-Timurlular, 1599–1747). Şibanîler gibi, Astrahanîler de şecere olarak Cuci Han'a dayanırlar, ancak onların atası Cuci'nin beşinci oğlu Şiban değil, on üçüncü oğlu Tukay-Timur'dur.⁴

Astrahanî yöneticileri de han unvanını kullanmaya devam ettikleri gibi İslamî açıdan meşruiyete de önem vermişlerdir. Dinî meşruiyetin en önemli göstergesi hanedanın ilk temsilcisi Din Muhammed, sekizinci imam Ali Musa Rıza neslinden bir seyyide olan Şehr Banu Begim ile evlenmiş ve bu evlilikten Nadir Muhammed dünyaya gelmiştir (Münşi, 1956: 99). Böylelikle, Nadir Muhammed Han döneminden itibaren hükümdarlar kökenlerini Peygamber Hz. Muhammed'e dayandırarak meşruiyetlerini sağlamışlar ve kendilerini "seyyid" olarak nitelendirmişlerdir. Ayrıca Nakşibendîliğin bir kolu olan Kâssâniyye tarikatının kurucusu kabul edilen ve 1542 yılında vefat eden

⁴ Gerçi Sübhan Kulu Han (1681–1702) farklı amaçlarla kendi neslini Şiban'a dayandırma ihtiyacı hissetmiştir. Sübhan Kulu Han, Belh'teki Hz. Ali'nin mezarının ödeneği ile ilgili yayımladığı menşurda şeceresini şu şekilde oluşturmuştur: Sübhan Kulu Han bin Nadir Muhammed Han bin Din Muhammed Han bin Canı Muhammed Han bin Yar Muhammed Han bin Bağışla (Mangışlak) Muhammed Han bin İskender Han bin Ubeydullah Han bin Şibanî Muhammed Han. (McChesney, 1996b: 177–178, dipnot 31).

Mahdum-ı Azam Ahmed Kâssânî'nin neslinden gelen sufi şeyhler hanlıkta nüfuz sahibi olmuşlardır (Kügelgen, 2002: 41).

Özbek emirleri daha önce Şibanîlere gösterdikleri bağlılığı artık Astrahanî hükümdarlarına göstermişlerdir. Yeni hanedan üyeleri eski hanedan üyelerine göre sayıca daha az olduğundan onların kontrolü altındaki ülüşler/tımarlar daha büyük olmuştur. Dönemi incelediğimizde iki önemli merkezin belirginleştiğini görürüz. Bunlar Buhara ve Belh'tir. Semerkand, Fergana ve Amu-Derya'ya kadar olan bütün yerler Buhara'ya, hana tabiyken; Murgab'dan Bedeşan'a kadar olan şehirler ise veliahdın oturduğu Belh'e aitti.

Ülüş/tımar siteminin parçalanmasının en önemli nedenlerinden biri, McChesney'in de ifade ettiği gibi, özel/belirli topraklara Özbek kabilelerinin bağlılığının artmasıdır. Yayılmacı seferlerin başarı ihtimalini ortaya çıkarması ve Astrahanî hükümdarların büyük oranda yetki/güç kaybetmesi nedeniyle, Özbek kabileleri arasında güçlü toprak (kendi içinde milliyetçilik) bilinci oluşmuştur. Mesela Bedeşan'da Katagan Kabilesi, Meymene civarında Mingler, Şehrisebz'de Keneges (Kenkes, Kenikes) Kabilesi ve Buhara ile Karşı çevresinde de Mangıtlar yaşadıkları topraklarla özdeşleşmişlerdir (McChesney, 1996b: 138–140).

Özbek emirlerinin bu toprakları sahiplenmesi uzun vadede Özbek emirlerinin gücünü artırırken Cengizli otoriteyi oldukça zayıflatmıştır. XVII. yüzyılın başından itibaren bazı Özbek emirlerinin gücü Cengizli hanın gücünün çok üstüne çıkmıştır. Ancak emirler için hanın varlığı hep kaçınılmaz olarak kabul edilmiştir. Çünkü onun yokluğu Özbek emirleri arasındaki anlaşmazlıkları çözecek kişinin de olmaması anlamına geliyordu. Cengizli han olmazsa meşru yönetici de olmazdı.

4.1.2. Mangıtlar ve Yönetim Anlayışları

XVI. yüzyılda Timurlu yönetiminin dağılmasından sonra, hükümdarlık meşruiyeti anlayışında yeni bir safha başlamıştır. Bu meşruiyet anlayışında bir yandan Cengiz Han ile kan bağı kurulmaya çalışılırken, bir yandan da şeriat sahiplenilerek halife unvanı kullanılmıştır. Ancak, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, Cengiz Han soyundan gelen hana itaat ve bağlılık hep etkinliğini korumuştur. Kukla da olsa ona saygı

duyulmuş, hatta onu değiştirme girişiminde bulunulsa da, kurum olarak hanlık makamına asla dokunulmamıştır.

Ne var ki, Mangıtlı Muhammed Hâkim, Cengizli hanların görevine son verip bu makama geçme planları yapmıştır. Bu amaç için Nadir Şah'tan yararlanmayı düşünmüş ve onu hanlığa davet etmiştir. Onun planlarını gerçekteştirmeden ölümü üzerine daha önce İran'a götürölen Muhammed Rahim, hanlığa gelerek babasının yerine atalık olmuş ve onun planını uygulama safhasına koyabilmiştir.

Muhammed Rahim, 1747 yılında Ebu'l-Feyz Han'ı öldürerek Astrahanî Hanedanlığı'na son vermiş ve Orta Asya tarihinde yeni bir safhanın başlatıcısı olmuştur. Ancak o kendini hemen han ilan edememiş, çünkü büyük bir direnişle karşılaşmıştır. O yüzden birbiri ardı sıra Abdülmümin ve Ubeydullah'ı tahta çıkarmak durumunda kalmıştır. Ama sonunda kendisini yeterince güçlü hissettiğinde, 23 Rebiulevvel 1170 / 16 Aralık 1756 tarihinde hanlık tahtına oturmuştur.

İlk iş olarak, muhtemelen hanlığına yapılacak itirazları önlemek için Cengiz neslinden gelen Ebul-Feyz Han'ın bir kızıyla evlenmiştir. Böylece, Mâverâünnehr tarihinde ilk kez Cengiz neslinden olmayan biri kendisini han ilan etmiş ve bu şekilde kendisini Cengiz Han neslinden gelenlerle bir seviyede görmüştür (Kügelgen, 2002: 70). Ayrıca tahta geçer geçmez Cuma hutbesinde adının okunmasını emretmiş ve "Muhammed Rahim Bahadır Han" olarak da sikke darp ettirmiştir.

Onun Mart 1759'da ölmesi üzerine amcası Muhammed Danyal Biy'in tahta geçmesi gündeme gelmiş, ancak o emirlikteki kargaşa ortamını görerek han olmayı kabul etmemiş, tekrar atalık mansıbına dönüş yapmıştır. Tahta ise önce Muhammed Rahim Han'ın kızının oğlu Fazıl Biy'i atamış, kendisi ise askerî uzman ve siyasi meselelerde danışmanlık görevini üstlenmiştir.

Mangıtlı olmayan kabile ve klanların Fazıl Biy'i kabul etmeyerek ayaklanması Muhammed Danyal Biy'i zor durumda bırakmıştır. Onların Cengiz Han neslinden birinin han naspedilmesi yönündeki talepleri dikkate alınmak durumunda kalmıştır. Bundan anlaşılan Cengiz menşeli meşruiyet hâlâ geniş çaplı kabul görmekteydi. Bu yüzden atalık, Cengizli Seyyid Ebulgazi'yi hanlamıştır.

Bu hanın yönetim içindeki durumu dikkatle ele alındığında görülecektir ki, o hiçbir yetkisi olmayan kukla handan başka bir şey değildi. Buhara'ya yakın bir köyde ikamet ettirilir ve Cuma Namazı için şehre getirilir, sonra tekrar ikametgâhına götürülürdü (Buharayı, 1377: 110; Abduraimov, c: I, 1966: 184).

Onun hanlanmasından sonra da başta Keneges, Yüz, Burkut ve Saray kabileleri olmak üzere pek çok Özbek Kabilesi isyanlarına son vermemiştir. Çünkü onların bir amacı Cengizli birini tahtta görmek idiye de, diğer bir amaçları kendilerinden daha fazla meşruiyete sahip olmayan ve itaat etmek istemedikleri Mangıt Kabilesi'nin ülke içindekini gücünü yok etmek ve merkezde kendilerine daha fazla yer açabilmektir. Bu yüzden ülkenin hemen hemen her yeri savaş alanına dönüşmüş ve eyaletler birer birer bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. İlk olarak Şehrisebz, Miyankal, Karşı ve Semerkand bunlar arasında sayılabilir.

Muhammed Danyal Biy ülke içinde kontrolü ancak uzun uğraşılardan sonra sağlayabilmiştir. Bu başarısında Şah Murad'ın yanı sıra ulema ve Tacik tüccar sınıfı da etkin rol oynamıştır (Togan, 1981: 203).

Onun 1785 yılında ölümü üzerine yerine Emir-i Masum Şah Murad geçmiştir. O Cengizli Seyyid Ebu'l-Gazi'nin görevine son vermiş, ama yerine yeni bir han ataması gerçekleştirilmemiştir. Onun yerine, ilginçtir ki, Şah Murad, Osmanlı sarayına mektup yazarak kendilerine bir yönetici atanması talebinde bulunmuştur. Ancak onun bu talebi bir karşılık görmemiştir.

Kaynaklarda onun Cengizli geleneklere düşmanca tavır takındığına ve onları birer birer yürürlükten kaldırarak yerlerine İslami gelenekleri yerleştirmeye çalıştığına dair pek çok kayıt vardır. O öncelikli olarak İslam'da yeri olmayan vergileri kaldırmış, vakıfları canlandırmış ve medreselere özel önem vermiştir. Onun etkin politikaları, döneminde daha az isyan çıkmasını sağlasa da onlar tamamen önlememiştir. Özellikle Şehrisebz sorun oluşturmaya devam etmiştir.

1800 yılında vefat eden Şah Murad'ın yerine Emir Haydar geçmiştir. Ancak o iki sefelinin aksine Moğol gelenekleri gereğince beyaz keçe üzerinde han ilan edilmiştir. Ayrıca Semerkand'a giderek Kök-Taş'ta taç giymiştir. Cengizli taç giyme törenine rağmen, o han unvanı kullanmamış, onun yerine *Emirü'l-Müminin* sanıyla

yetinmiştir. Cuma Hutbesi onun adına okunmuş, sikke ise hem kendi, hem babası, hem dedesi namına darp ettirilmiştir.

Kardeşlerini bertaraf ederek 1827 yılında tahta geçen Emir Nasrullah da Cengizli geleneklere önem vermiş ve Semerkand'ı kendine tabi kıldıktan sonra burada taç giyme törenini gerçekleştirmiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere Şah Murad haricindeki Mangıtlı hükümdarlar Moğol geleneklerinin uygulanmasına dikkat etmişlerdir. Başta tahta geçme töreni olmak üzere ülke yönetiminde hemen her alanda Cengizli ananelerin ağırlık taşıdığını görmekteyiz. Ancak Şah Murad, bu geleneğe büyük direnç göstermiş ve kukla han Ebu'l-Gazi'nin görevine son vererek ülkede İslami kuralların yaygınlık kazanmasına gayret etmiştir. Ne var ki, o da Cengizli bir hanımla evlenmek suretiyle bu geleneğe küçük çaplı da olsa uyum göstermiştir.

Ancak Mangıt Hanedanlığı döneminde Cengizli gelenek geçmişe göre belli oranda değiştirilmiş ve yeni güç unsurları eklenmiştir. Bunun ilk örneği Muhammed Rahim'in taç giyme töreninde kendisini belli etmiştir. O döneme kadar han keçe üzerine oturarak sadece ülkenin seçkin dört kabilesinin temsilcisinin bu keçeyi havaya kaldırmasıyla han ilan ediliyordu. Muhammed Rahim'in hanlanması törenini incelediğimizde ise seyyidlerin, kadıların ve hocaların da bu organizasyona iştirakini görmekteyiz (Sela, 2004: 56, 66–67). Bu da yeni dönemin gücünü ve meşruiyetini başka hangi güç odaklarına dayandıracağını göstermesi açısından önemlidir.

Aslında din adamları Cengiz Han'dan itibaren han seçiminde ve devlet yönetiminde önemlerini hep korumuşlardı. Temuçin'in Cengiz Han'a dönüşmesinde bir sebep onun sürekli başarılarla imza atması olsa da, bir sebep de şamanın ona verdiği destektir. Şaman Kökçü (Kokoçu) ona açıkça Tanrının (Huday) onu seçtiğini ve neslinin dünyaya hâkim olacağını bildirmiştir (Grousset, 1993: 213). Aynı şekilde Timurlular devrinde de, bu sefer Müslüman din adamları, yönetimde ön plana çıkmışlardır. Buna en güzel örnek Timur için Seyyid Barak, Ebu Said için döneminin meşhur sufisi Hoca Ubeydullah Ahrar olmuştur. Şibanîler döneminde ise Cuybari hocaları etkinlik kazanmışlardır.

Mangıtlar dönemine geldiğimizde ise ulema ve şeyhlerin bu önemleri devam etmiştir. Nüfuzlarını kullandıklarından, bahsi geçen dönemde emir ayrıca pek çok devlet mansıbını hocalara, seyyidlere ve din adamları sınıfının diğer üyelerine tahsis etmiştir. Ayrıca Muhammed Rahim Han, İshak Hoca Mahdum-ı Azam (İşan Hidayet-Penah) adlı kişiyi *pir-i irşad* yapmış, Muhammed Danyal Biy de aynı öğretmen-sufinin takipçisi olmuştur. Kaynaklarda, mesela, Danyal Biy'in çok da dindar biri olmadığı söylene de, o ulemaya danışmadan devlet işlerinde hiçbir konuda karar vermemiştir.

Şah Murad ise Şeyh Safer'in müritliğine kabul edilmiş, onun ölümünden sonra ise Miyan Fazl Ahmed'e talebelik yapmıştır (Kügelgen, 2002: 97–98). Emir Haydar Miyan Fazl Ahmed'e mürid olmuş, ama bir süre sonra da Muhammed Emin Dahbidi'ye tabi olmuştur (Babadzanov, 1996: 396–397). Hatta bir müddet sonra biz Emir Haydar'ın sufi şeyh olduğunu görmekteyiz. O da diğer şeyhler gibi talebe yetiştirmeye başlamış ve onlara rehberlik yapmıştır. Zaten kaynaklardaki genel ifadeye göre, Mangıt emirleri hükümdardan ziyade din adamına daha çok benziyorlardı. Halk da onların başarıları, fetihleri ve devlet yönetiminde gerçekleştirdikleri yeniliklerden ziyade dindar oluşlarıyla gurur duyuyorlardı.

Ne var ki, özellikle Ahmed Daniş eserinde ulemadan yakınır. Aslında ulema idarecilerin halkı itaat altında tutmalarında önemli bir rol üstlense de, Ahmed Daniş onların zaman zaman isyanların da kışkırtıcısı olduğunu ifade ederek şöyle demektedir:

“[Buhara emirleri] Ulemaya ilgi ve teveccüh gösterse de onların ikiyüzlülüğü konusunda dikkatli olmaları gerekir. Çünkü ulema zaman zaman kabileleri isyana teşvik ediyor ve bu sayede ücret ve hediyeler elde ediyorlardı. Eğer her yer sakin ve sessiz olursa padişah medrese ve hangâhtan dışarı çıkmaz, ulema da ilave kazançlar, gelirler elde edemezdi. Bu yüzden her üç veya altı ayda bir, herhangi bir bölgede isyan çıkacak ki, emir oraya asker sevk etmek zorunda kalsın ve böylece ilave ücret ve tanha geliri elde edilebilsin. Ancak, barış günlerinde emir başkentte kalıyor ve ulema onun konuşmalarını dinlemek durumunda kalıyordu.” (Daniş, 1967: 36).

Cengizli gelenekler konusunda önceki dönem ve Mangıtlar dönemi ile ilgili bu bilgilerden sonra Buhara Emirliği'nde işgale giden süreçte bu değişimin yansımalarını değerlendirecek olursak şu çıkarımlarda bulunabiliriz:

Mangıt hükümdarları Cengizli geleneği tahrip ederek hanlık makamını Cengiz Han neslinden gelenlerden mahrum etmeleri devletin temel dinamikleriyle oynanmasına yol açmıştır. Zaten kırılğan olan siyasi zemin, bu hareketle tamamen kaybolmuş, emirliği çok ciddi manada sarsan isyanlarla karşı karşıya kalınmıştır. Merkezden kopma girişimleri 1865 yılına kadar devam etmiştir. Çünkü Cengiz soyundan gelen han her ne kadar kudretsiz olsa da, belli oranda kabileler arasında arabuluculuk işlevini üstlenmekte ve en yüksek otorite olarak emirliğin birliğini muhafaza eden bir figür olarak kabul görmekteydi. Onun alaşağı edilmesiyle emirliğin diğer kabile reisleri meşruiyet açısından kendilerinden çok da üstün olmayan Mangıt Kabilesi'ne isyan etmişler ve bu kabilenin liderini tartışmasız mutlak otorite olduğunu reddetmişlerdir.

Onların isyanının bir nedenini bu meşruiyet problemi oluştururken bir diğer nedenini ise Mangıt hükümdarlarının fethettikleri ya da kontrolü ele aldıkları yerlerin yönetimine kendilerine yakın olan, hatta bizzat Mangıt Kabilesi üyelerini atamaları olmuştur. Aslında emirlik içindeki nüfuzlu kabileleri kendi taraflarına çekmek ve kabilelerin merkezî otoriteye itaat etmelerini sağlamak için Mangıt emirleri bu kabilelerin liderlerine birtakım imtiyazlar ve unvanlar vermişlerdir. Ancak onlara duyulan güvensizlik, çoğunluğu Mangıtlardan, az bir kısmı ise diğer kabilelerden yönetici atanması sonucunu doğurmuştur (İvanov, 1937: 26). Atanan yöneticiler halka yabancı olduklarından bu durum bazı siyasi sonuçları da beraberinde getirmiştir. Mesela, en başta, emirin atadığı yöneticiler ile birtakım gelir ve imtiyaz kaybı yaşayan yerel soylular arasında sıklıkla ihtilaflar meydana gelmiş, bu da savaşlara ve isyanlara neden olmuştur.

Ayrıca Şehrisebz ve Ura-Tübe gibi emirliğe tabi yerler de (en azından Buhara emirleri böyle kabul etmişlerdir) fırsat buldukça bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Onlar için genelde en uygun fırsat bir emirin ölüp diğer emirin başa geçtiği ara dönemdeki kargaşa ortamıdır. İsyancıların bir diğer nedeni ise merkezî yönetimin halka adaletli davranmamaları, haksızlık yapmaları, zulmetmeleridir. Şimdi bu isyanları Emir Haydar ve Emir Nasrullah dönemlerinden örnekler vererek açıklamaya çalışalım.

Emir Haydar döneminde, 1810 yılı kışı oldukça sert geçmiş ve 1 Nisan ile 16 Mayıs tarihleri arasında görülen don neticesinde tarım ürünleri mahvolmuştu. Hatta bir kısım köylü kışın şiddetinden evlerini kaybetmişti. Bu nedenle onlar iş ve aş bulma ümidiyle şehre göç etmişlerdi. Bu göç şehirlerde fiyatların yükselmesine ve açlığa sebebiyet vermiştir. Pazarlar yetersiz kalmış, dükkânlar boşalmış, satıcılar özellikle tahıl ürünlerinin satışına son vermişlerdir. Bu sebeple pek çok insan zarar görmüş, bu da hırsızlığı tetiklemiştir. Başkentte anarşi baş göstermiş, hatta bir ara Emir Haydar bile şehri terk etmek durumunda kalmıştır. Ne var ki sonunda askerler sayesinde bu isyan bastırılmıştır (Müminov, 1976: 132–133).

Emir Haydar döneminin diğer önemli isyanı 1821–1825 yılları arasında meydana gelen Hitay-Kıpçak Kabilesi'ne aittir. Bu kabile emirliğin nüfus olarak en kalabalık bölgesi Miyankal'da yaşamaktaydı. Ayrıca burası emirliğin tahıl ambarı ve dolayısıyla hazinenin en çok gelir elde ettiği yerd. Ancak bura halkının, kendilerine yapılan haksızlıklara karşı⁵ çıkardıkları geniş çaplı isyan tarım üretimini ciddi şekilde azalttığı gibi emirlik gelirlerinin de düşmesi sonucunu doğurmuştur. Ayrıca sürdüğü dört yıl boyunca isyan, emirliği o kadar çok uğraştırmıştır ki, Hive ve Hokand hanlarının zaman zaman düzenledikleri taarruzlara karşı Buhara yönetimi ya yetersiz kalmış, ya da cevap vermekte gecikmiştir. Ordunun nitelikli ve esas kısmı isyanlarla meşgul olduğundan çoğu zaman dışarıdan düzenlenen taarruzlara *kara-çerik*⁶ denilen yardımcı kuvvetlerle müdahale edilebilmiştir.

İsyanların bir nedenini de hükümdar değişimi sırasında ortaya çıkan otorite boşluğu oluşturmaktadır. Buna en güzel örnek Şah Murad'ın vefatından sonra Emir Haydar'ın tahta geçme sürecinde Merv'deki Türkmen kabilelerinin isyanları verilebilir. Bu Türkmenler uygun fırsatı elde ederek Salor Kabilesi'nden birini kendilerine lider seçerek harekete geçmişler ve Merv şehri ile çevresini yağmalamışlardır (İvanov, 1958: 133). Onların itaat altına alınmaları uzun zaman almış, hatta dönem dönem

⁵ İsyanın nedenleri 3. bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

⁶ *Materialy Po Istorii Turkmen i Turkmeni* adlı eserde *kara-çerik* şu şekilde açıklanmıştır: “Askeri seferler sırasında asıl orduya yardımcı kuvvetler olup çoğunlukla askerlere ilerleyebilmeleri için yol ve köprü inşa etmek ve kuşatma işlerinde yardım ederlerdi. Ancak gerektiğinde doğrudan savaş alanında da görev aldıkları olmuştur. Buhara Hanlığı'nda da kara-çerik olarak kullanılan terimin Hokand Hanlığı'ndaki karşılığı *kıl-kuyruk*'tur (*Materialy Po Istorii Turkmen i Turkmeni*, c: II, 1938: 357, dipnot 1).

onlar sıkıntılara sebep olmaya devam etmişlerdir. Diğer bir isyan da Emir Haydar'ın ölümünden sonra oğulları arasında baş gösteren taht kavgaları esnasında Hitay-Kıpçakların çıkardıkları ayaklanmadır. Zaten Emir Haydar tarafından kısa süre önce tabi kılınan bu kabile onun ölümüyle tekrar ayaklanmıştır. Ancak bu ayaklanma da bastırılmıştır.

Bu isyanlar ve bazı şehirlerin merkezden kopma eğilimleri, Emir Haydar'ın hükümdarlık devresinde, devlet harcamalarını oldukça artırmış ve hazineyi neredeyse tüketmiştir. Onun geliri sefelinin gelirinin iki katı olmasına rağmen, bu miktarla harcamalarının ancak yarısını karşılayabilmiştir.

İsyan eden ve aynı zamanda Hokand Hanlığı ile başlıca anlaşmazlık sebebi olan şehirlerden olan Ura-Tübe, XIX. yüzyılda fırsat buldukça isyan etmiş, ancak isyan toprakları verimli ve nüfus açısından oldukça kalabalık olan bu şehrin mahvına sebep olmuştur. 1800–1865 yılları arasında sebep oldukları isyanlar neticesinde şehrin on yedi kez valisi değiştirilmiştir. Onlardan en uzun süreli görevde kalan kişi Muhammed Rahim Atalık olup 1816–1828 yılları arasında on iki yıl süreyle hâkimlik vazifesini yürütmüştür. Aralarından iki yıl bu vazifeyi üstlenen olduğu gibi ancak bir hafta yapabilen de çıkmıştır. Şehrin hâkimleri bazen Buhara emirine, bazen de Hokand hanına yakınlaşarak denge siyaseti gütmeye çalışmışlardır. Ancak onların bu siyasetleri hükümdarları daha çok tahrik etmiş ve her seferinde sert tedbirlerle duruma müdahale etmişlerdir. Kaynaklarda bu dönem zarfında şehre elli civarında sefer düzenlendiğine dair kayıt vardır. Elbette bu seferler hiçbir zaman için kalıcı sonuçlar doğurmamış, onun yerine şehir ve bölgenin tarım, ticaret ve zanaatına ağır darbe vurmuştur. Muhtarov'un belirttiğine göre, XIX. yüzyılın ilk yarısında şehrin nüfus miktarı 100.000'den 36.600'e gerilemiştir (Muhtarov, 1963: 5).

Emirlik için önemli bir sorun oluşturan diğer bir şehir ise Şehrisebz'di. P. P. İvanov onun emirlikteki işlevini, Hive Hanlığı'ndaki Aral bölgesi, Hokand Hanlığı'nda ise Taşkent şehri ile karşılaştırır (İvanov, 1958: 117). Keneges Kabilesi'nin yaşadığı bu şehir sürekli isyan merkezi olmasının yanı sıra Buhara yönetimine muhalif kişiler için bir sığınma yeri olması hasebiyle de ayrıca önem taşır. Muhammed Rahim zamanında emirliğe tabi kılınmasına rağmen, onun ölümünden sonra Buhara'dan kopan şehir,

Emir Nasrullah gibi onun yöneticileri ile sıhriyet kurularak itaat altında tutulma girişimine rağmen genel olarak hep istiklalini muhafaza etmiştir. Baymirza Hayit'in verdiği bilgiye göre sadece Nasrullah şehre otuz iki kez sefer düzenlemiştir (Hayit, 1995: 31). Ura-Tübe örneğinde olduğu gibi elbette her sefer hem merkezî hükümeti, hem de itaat altına alınması için sefer düzenlenen şehri gereksiz yere ağır mali yükümlülükler altına sokmuş, her iki tarafta da hem maddi, hem de insan kaybı açısından onulmaz yaralar açmıştır. Ayrıca Emir Haydar dönemi belgelerinde de tesadüf edildiği gibi, diğer şehirlerin göçebe kabilelerinin Şehrisebz'in Keneges Kabilesi ile iletişim kurmaması ve birlik oluşturmaması için bu şehir civarına göçleri engellenmiştir. Mesela, Huzar hâkimine yazılan bir namede kabile halkının Şehrisebz civarı yerine Hisar'a ait olan meralara gitmesi buyrulmuştur (Abduraimov, 1961: 70).

Emir-i Kasap unvanına sahip Nasrullah yaptığı katliamlarla bu sanını fazlasıyla hak etmiştir. Arminus Vambery eserinde onun nasıl biri olduğunu oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatır (Vambery, 1979: 365–391). Ancak geniş ölçekli değerlendirildiğinde onun bu tür bir davranış sergilemesinin arka planında merkezî otoritenin güçlendirilmesi olduğu anlaşılacaktır. Özellikle yönetimi, başta Özbek emirleri olmak üzere farklı güç odaklarının elinden kurtarmak adına giriştiği katliamlar nispeten netice vermiştir. Bunlardan en dikkat çekenini onun Muhammed Hekim Koşbegi'ni öldürtmesidir. Her ne kadar hükümdarlığını ona borçlu olsa da, özellikle bu mansıbı işlevsiz hale getirmek ve onun üzerinden Özbek soylularının yönetime müdahalelerini engellemek için koşbegini öldürmüş ve yerine de yeni bir atama yapmamıştır. Çünkü bu ve diğer üst düzey mansıplar genelde babadan oğla geçiyordu ve bu makamdakiler zaman zaman hükümdara muhalif tavır takınabiliyorlardı.⁷ Hatta Abdulkerim Buhari, Emir Haydar'ın koşbeginin elinde oyuncaktan başka bir şey olmadığını ve yönetiminin sözde olduğunu belirtmektedir (Boukhary, 1876: 169–170). Bu yüzden Emir Nasrullah en üst düzey devlet mansıplarına başta Tacikler olmak üzere Özbek olmayanları atamıştır (Daniş, 1967: 39). Buna en güzel örnek koşbeginin idamından sonra İranlı köle Abdussamed'in naibliğe atanmasıdır. Ayrıca her hükümdar değişiminde, muhtemelen tahtta hak iddia eden ve edebilecek diğer adaylara taraftar

⁷ Kaynaklarda açık ifade olmamasına rağmen, anlaşılana göre ki, Nasrullah kendi atalarının da aynı şekilde iktidara geldiklerinin farkındaydı ve aynı çeşit bir girişimin başka birinden kaynaklanabileceğinden endişe ediyordu.

olurlar diye, genelde eski yöneticinin ekibi tasfiye ediliyordu. Emir Haydar, Emir Nasrullah ve Emir Muzafferüddin bu konuyla ilgili olarak çok sayıda devlet görevlisini ya öldürtmüş ya da sürgüne göndermişti.

Kendi ve hükümdarlıklarının güvenliğini bu şekilde temin eden Buhara emirleri, ne var ki, başta Emir Nasrullah'ın öldürttüğü koşbegi olmak üzere pek çok değerli devlet adamından mahrum kalmışlardır. Yine aynı koşbegi örneğinden gidilecek olursa, o İngilizlerle dostluk taraftarıydı ve bu devletle ilişkilerin sürekli geliştirilmesinden yanaydı (Wolff, c: I, 1970: 324). Ancak Nasrullah onun bu siyasetine şiddetle karşı çıkıyor ve İngiltere'yi Rusya'ya göre daha ciddi bir tehdit olarak görüyordu. Aşağıda da ayrıntılı anlatılacağı üzere, koşbeginin ölümüyle İngilizleri gözeten siyasetten devlet uzaklaşmış, hatta onlara ciddi muhalefet gösterilmiştir. Sonunda bu siyaset İngiltere'yi küstürerek emirliğin Rus işgaline uğramasında belli oranda sessiz kalmasına yol açmıştır.

Bu konuyla ilgili son olarak Baymirza Hayit'in şu ifadeleri verilebilir: “[Emir] Muzaffer Rus işgalinden önceki son bağımsız hükümdardı. Buhara'nın Rusya'nın tabii haline gelmesine onun halkı değil; bilakis 1868'de Ruslarla savaşı kaybeden Muzaffer'in ölçsüz karakteri, kabiliyetsizliği ve hodbinliği sebep olmuştur.” (Hayit, 1995: 32).

4.2. Askerî Durum

Buhara Emirliği'nin askerî yapılanması ortaçağ İslam devletlerinin bir kopyasıydı. Nakdî ve nakil imkânlarının zayıflığı nedeniyle eyaletlerden toplanan vergi yerinde değerlendirilerek geri dönüşüm sağlanmıştır. Özellikle, toplanan vergi eyalet yöneticilerine kalıyor, onlar da bunun karşılığında diğer idari işlerin yürütülmesinin yanı sıra asker yetiştirilmesi konusunda yükümlü kılınıyorlardı. Asker toplamaktan sorumlu en küçük devlet görevlisi köylüler tarafından seçilen ve o köyün yerlisi olan *aksakal*, en büyüğü ise vali konumundaki hâkimdi.

Ayrıca kabile beyleri de asker toplama konusunda önemliydiler. Çünkü *nöker* denilen askerler aslında o beyin kabilesinin üyeleriydiler. Barış zamanlarında, bu kuvvetlerin çoğu kabile liderlerinin mülklerinde yaşamaktaydılar. Ancak onlar barış zamanlarında askerî işlerle, mesela askerî eğitim/talim, uğraşmazlardı. Bu askerlerin geçim

kaynakları köylülerden alınan vergilerdi. Savaş zamanlarında *beylerin* komutasında emirin ordusuna katılırlardı (Suhareva, 1966: 273–275).

Aslında eyalet askerlerini iki ana kısım altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi üst paragrafta bahsettiğimiz *nökerler*, diğeri ise *kara-çerik* denilen sıradan halkın oluşturduğu askerî gruptur.

Nökerlere göre kara-çerik grubunun sayısı daha fazladır. Bu sınıf asker sadece savaş zamanlarında toplanır. Kara-çerik olarak o bölgenin veya kabilenin bütün yetişkin halkı askere alınır. Onların askere kabul edilmeleri için at getirme şartı yoktur. Silah getirmeleri ise bazen zorunlu tutulmaktadır. Kara-çerik, aslında yedek (takviye) kuvvetlerdir. Onların asıl görevleri savaş esnasında çok farklı işleri yapmaktı ve sadece olağanüstü durumlarda savaşa katılırlardı. Buna en güzel örnek 1821–1825 yılları arasında meydana gelen Hitay-Kıpçak isyanı sırasında Hive hanının taarruzlarına karşı zaman zaman kara-çeriklerin askere alınmasıdır.

Ne var ki, halkın asker olarak görevlendirilmesi devlet için çok ağır yük anlamına geliyordu. Çünkü üreten grup oldukları için onların askere alınması iktisadi yapıyı etkiliyordu ve sonuçta tarımsal faaliyetler durduğu için kıtlık/açlık tehlikesi baş gösteriyordu. (İvanov, 1937: 42).

Eyalet askerleri yaklaşık 20.000 süvari ve 4.000 piyade askerinden oluşmaktaydı. Burnes'ün “il-çeri” olarak isimlendirdiği kara-çeriklerin sayısı ise 10.000'i Ceyhun'un güneyindeki eyaletlerden olmak üzere toplam yaklaşık 50.000 kişiydi (Burnes, c: II, 1992: 371). Türkmenlerin orduya çağrılmaları ile bu sayı arttırılabilmekteydi. Ayrıca kırk bir parça top da orduya önemli bir güç sağlamaktaydı.

Buhara hükümdarının ordusunu oluşturan ve savaş zamanında kendilerine bir yer gösterilerek toplanmaları istenen eyalet askerlerinin yanı sıra başkent ve yakın çevresinde bulunan on iki bin daimi asker de vardı (İvanov, 1958: 130; Barthold, 1963: 282). Bu ordunun temel görevi emirin şahsi muhafazasını sağlamaktı. Onların iaşesi de devlet hazinesi açısından önemli bir yük teşkil ediyordu. Özellikle Hive, Hokand ve Şehrisebz ile yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar onların aylık

100–300 tenge arasında değişen maaşlarının ödenmesinde hazineyi sıkıntıya sokuyordu.

Emirin temel askerî gücü kendi kabilesi Mangıtlardan oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra Hıtay-Kıpçak, Kırgız, Uşruk (Üç-Uruk), Arap, Nayman, Burkut ve Saray kabileleri de askerî güce önemli katkı sağlamaktaydılar. Mangıtlar da dâhil olmak üzere bu kabileler Buhara emirine bir yandan askerî açıdan önemli bir güç sağlarken bir yandan da dönem dönem onun merkezileşme politikalarına şiddetle direniyorlardı. Aynı zamanda devletin üst yönetici sınıfını da oluşturan bu kabilelerin ileri gelenleri hükümdarın hareket kabiliyetini zayıflatıyorlardı. Hatta yukarıda da bahsettiğimiz üzere baş vezir konumundaki koşbegi Muhammed Hekim Biy, Buhara emirini sözde yönetici konumuna da düşürebiliyordu. Ayrıca askerler her türlü disiplinden yoksundu. Bu askerler Özbek kabilelerinden toplandığından ötürü onlar merkezî hükümetten daha çok kendi beylerine tabi oluyorlardı ve bu beyler de sıklıkla daha çok kendi çıkarlarını ön planda tutuyorlardı.

Emir Nasrullah kabile beylerinin gücünü kırmak, onlara olan bağımlılığını mümkün olduğunca azaltmak ve merkezî yönetimi güçlendirmek için düzenli ordu kurma projesi başlatmıştır. Bu konuda onun en önemli yardımcısı İranlı Abdussamed olmuştur.

Zeki Velidî Togan'ın kaynak olarak kullandığı ve “Rusların o zamanki ciddi, siyasi ve edebi mecmuası” olarak nitelediği *Moskvitianin*'in 1842 Şubat sayısındaki bir yazıda Abdussamed'in İran veliahdı Abbas Mirza aracılığı ile İngilizler tarafından Buhara'ya gönderildiği ifade edilse de (Togan, 1981: 217), diğer pek çok kaynakta onun Buhara'ya gelişi farklı anlatılır ve hatta Howorth örneğinde olduğu gibi İngilizlere karşı müthiş bir kin beslediği de belirtilir.

Buna göre Abdussamed, İran'ın Tebriz şehrinde doğmuştur. İran ordusunda görevliyken bir cinayet işlemiş, bu nedenle ölüme mahkûm edilmiştir. Fakat cezalandırılmaktan kurtularak Hindistan'a kaçmış ve burada bir müddet yaşamıştır. Ancak burada da emrine girdiği kişiyi katledince, ikinci kez ölüme mahkûm edilmiştir. Yeniden kaçmayı başaran Abdussamed buradan Kabil'e giderek Dost Muhammed'in hizmetine girmiştir. Burada da Afgan hükümdarının oğluyula arasının

açılması üzerine bir kez daha idam cezasına çarptırılmıştır. Buradan da kaçmayı başararak bu sefer Buhara'ya gitmiş ve Reis'in dostluğunu kazanabilmiştir. Onun aracılığıyla Nasrullah'a düzenli bir ordunun kurulması fikrini sunarak emirliğin etkili bir siması olmuştur (Sobolef, 1876: 24).

Abdussamed'in çalışmaları neticesinde çok kısa bir süre içerisinde Buhara, *serbazî* olarak adlandırılan ve sayıları birkaç yüzü bulan düzenli birliklere sahip olmuştur. Yeni kurulan kuvvet (askerî birlik) üniformalı, silahlanmış, talimli, disiplinli ve ulemanın nüfuzundan uzaklaştırılmış bir yapıdaydı. Bu birlik temel olarak İranlılar, Afganlar, Tacikler ve Rus savaş esirlerinden oluşmaktaydı (İvanov, 1958: 140). Bu kuvvet ateşli silahlarla eğitilmiş ve bizzat emire bağlı idiler. Bundan başka Nasrullah topçu sınıfını da güçlendirmek için çalışmalarda bulunmuş ve bunun için de Türkmen Rahim Berdi'yi görevlendirmiştir. Abdussamed ile Rahim Berdi, Emir Nasrullah'ın özellikle 1837 yılından sonraki en gözde devlet adamları olmuşlardır.

Serbazîler ilk oluşturulduğunda sayıları yaklaşık 300'dü. 1840 yılında Hokand ile yapılan savaşta Peşager Kalesi kuşatmasında başarılı bir sınav vermeleri üzerine, Emir Nasrullah onların sayısını kısa sürede (1841 sonbaharında) bine çıkarmış, ayrıca 11 top ile 2 havan topu yaptırmıştır (Howorth, 1880: 793). 1842'de emirlikte bulunan Khanikoff ise düzenli asker sayısını 500 olarak verir ve bunların 450 tanesinin İranlı olduğunu belirtir (Khanikoff, 1845: 87). Kaynaklarda onların sayısına dair en yüksek rakam 2.000'dir (Geiss, 2003: 129).

Emir Nasrullah serbazîleri Şehrisebz ve Hokand gibi düşmanlarına karşı kullanmasının yanı sıra, bu askerlere güvenerek emirlik içinde Özbek askerî seçkinlerine ve en yüksek devlet görevlilerine karşı harekâta da başlamıştır. Bu çerçevede onları ya öldürmüş ya da sürgüne göndermiştir (Semenov, 1954: 4).

Emir Nasrullah'ın ordunun modernleştirilmesi ve merkezileştirilmesi yönündeki bütün bu girişimleri, ne var ki, oldukça yetersiz kalmıştır. Çünkü bu yeni ordu Rusya ile boy ölçüşebilme açısından hem sayıca oldukça azdı, hem de askerî teknoloji olarak çok gerideydi. Bunun yanı sıra merkezî otoriteyi güçlendirme ve düzenli birlikleri etkin kılma uğruna eyalet askerlerinin ihmal edilmesi başka bir açıdan emirliğin askerî gücünü zayıflattı. Bu birlikler zaten disiplin ve silah gücü açısından

yetersizdiler. Serbazîlerin ön plana çıkarılmasından sonra eyalet askerleri hepten ihmal edilmiş, hatta tehlike oluşturmasının önünü almak için bir kısmı da öldürülmüştür.

Askerî gücün yetersizliğini en canlı olarak Rusların 1865 yılında ileri harekâta başlayıp Buhara Emirliği sınırlarını tehdit etmeye başladığında açıkça görmekteyiz. Buhara Emirliği ile Rusya arasındaki ilk sıcak temas 1865 yılının Eylül ayında Çırçık Irmağı kenarında oldu ve bunu diğer savaşlar takip etti. Ancak bütün savaşlar istisnasız Rusya'nın mutlak zaferiyle sonuçlanmıştır. Buhara ordusu hiçbir savaşta ciddi bir direnç gösterememiş ve sonunda 1868 yılında Buhara Emirliği ile Rusya arasında bir barış antlaşması imzalanmıştır.

4.3. Eğitim

Eğitim alanında Buhara ortaçağ İslam dünyasında seçkin bir yere sahipti. Şehir pek çok öğrenciyi sadece Orta Asya'nın diğer şehirlerinden değil, İdil bölgesi, kuzeybatı Hindistan, Afganistan ve diğer ülkelerden de çekiyordu (Müminov, 1976: 130).

XVIII. yüzyılın başında Ebu'l-Feyz Han'ın (1711–1747) tahta çıktığı dönemde ülkede merkezî bir yönetimden söz etmek artık imkânsızlaşmış, istikrarsızlık had safhaya çıkmıştır. Bu ortamdan eğitim kurumları da nasibini almış ve Semerkand medreseleri ahıra, Buhara medreseleri yolcular için barınağa dönüşmüştür (Adhami, 2006: 69). Mangıtlar iktidarı döneminde Emir Danyal'ın iktidarı ele almasıyla birlikte çıkan isyan ve kargaşa ortamında medreseler terk edilmiş, buralar ahır ve depo olarak kullanılmıştır (Daniş, 1967: 27).

Şah Murad döneminde merkezî yönetimin güçlendirilmesi konusunda verilen çaba etkisini göstermiş ve emirlikte huzur ve sükûnet hâkim olmuştur. Bu hükümdar medreselere de özel bir önem vermiş ve bu kurumların canlandırılması için bir planı uygulamaya koymuştur. Buna göre imkânı olan öğrenciler medresede kaldıkları odaları (hücre) yenileyebilirlerse bu odaların tasarrufu onlara ait olacak, mezun olmaları durumunda ise kaldıkları odaları istedikleri başka öğrencilere satabileceklerdi. Bu girişim öğrenci odalarının özelleşmesi sonucu doğurmuş ve okullar kısa sürede harap durumlarından kurtulmuşlardır (Adhami, 2006: 72).

Böylece emirlikte eğitim büyük gelişme kaydetmiş ve medreselerde 30.000'den fazla öğrenci eğitim almaya başlamıştır (İvanov, 1958: 107). Şah Murad'ın kendisi de öğretmendir. Burhaneddin el-Marginani'nin (ö. 593/1197) *Hidaye* adlı hukuk alanındaki eserini, Hanefi-Maturidi akaidinin temel kitaplarından Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Pezdevi'nin (ö. 1100) eserini (*Kitâbü Usûli'd-Dîn*), meşhur Endülüslü âlim Eş-Şatibi'nin (ö. 1194) tefsirini okutmuştur. (Kügelgen, 2002: 350).

Emir Haydar ise 400 veya 500 öğrenciye medreselerde bizzat kendisi ders vermiştir (Buharayı, 1377: 73). Özellikle hükümdarlığının ilk yıllarında o her gün ortalama sekiz saat öğrencilerine ders anlatarak öğretmenlik yapmıştır. Ancak onun eğitimle meşgul olması kabile liderleri arasında merkezî yönetimin bir zafiyeti olarak algılanmış ve bu yüzden emirlikte çeşitli isyanlar ortaya çıkmıştır.

Bu iki hükümdarın himayesinde pek çok büyük din bilgininin eserleri çoğaltılmış ve onlara şerhler yazılmıştır. Üstelik Şah Murad ve Emir Haydar dünyevi bilim dallarında çalışanları cesaretlendirmişler ve eserleri çoğaltmalarına yardımcı olmuşlardır. Mesela mimari, sulama ve devlet idaresi için gerekli olan cebir ve geometri bunlar arasında sayılabilir. Bazı eserler bizzat kendileri tarafından yazılmıştır; mesela Şah Murad çocuk hastalıkları üzerine bir kitap yazdığı gibi, “Feteva-yı ehli Buhara” ismi verilen Hanefî mezhebinin bütün fetvalarının toplanıp derlendiği bir eser de kaleme almıştır. İngiliz seyyah ve diplomat John Malcolm, kitabında Şah Murad'ın “pek çok risale” yazdığını ve en iyi eserinin “Aynu'l-Hikme” olduğunu söylemektedir (Malcolm, 1829: 161). Emir Haydar'ın ise Cuma merasimleri hakkında bir kitabı mevcuttur. (Kügelgen, 2002: 100). Şah Murad ve Emir Haydar dönemlerinde, ayrıca halk için mektepler, camiler ve medreseler inşa edilmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında mekteplere (ilkokul) baktığımızda başkent Buhara başta olmak üzere diğer şehirlerde, hatta köylerde de bu okulların yaygın bir şekilde var olduğunu görmekteyiz. Başkentte neredeyse her sokakta bir mektep bulunmaktadır. Bu okullarda erkeklerin yanı sıra kızlar da okutulmaktaydı.

Ne var ki, XIX. yüzyılın ilk yarısına ait medreselerin durumu belirgin bir biçimde durgunluk arz ediyordu. Yazmadan çok okumaya önem veriliyor, ağırlıklı olarak din ilimleri okutulduğu gibi metot olarak da ezber tercih ediliyordu. Öğrencilerin her dersten ayrı bir not alması söz konusu olmayıp, müderrisin öğrenciyi yeterli görmesi temel belirleyici unsurdu.⁸

Bu dönemde medreselerde okutulan dersler konusunda vakayinamelerimizde hemem hemen hiç veri bulunmasa da özellikle N. Khanikoff'un eserinde ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

En meşhurları Kükeltaş, Miri Arab, Mirza Ulug Beg, Zariyeran, Tursun Can, Muhammed Şerif Sevdegar, Hıyaban, Gusfend, Şirdâr, Fethullah Koşbegi, İr-Nazar, Tilla-Kari ve Abdullah Han olan medreselerin sayısını, Khanikoff sadece başkentte 103 olarak vermekte ve 60 tanesinin önemli olduğunu belirtmektedir (Khanikoff, 1845: 105–109).

Medreselere kabul yaşı 12 veya 14 olup öğrenci 19 yaşına kadar eğitime devam edebilirdi. *Edna* (temel), *evsat* (orta) ve *a'la* (ileri) olmak üzere üç safhadan oluşan eğitimi tamamlayanlar kadı-kelan, müftü ve müderris olarak görev almaktaydılar (Bıçakçı, 2001: 138).

Medreselerde üç çeşit ilim dalı okutulmaktaydı. Bunlardan birincisi hukuk ve ilahiyat yani *şeriyye* ilimleri, ikincisi Arapça lisanı ve üçüncüsü de *hikmeti*.

Birinci ilim dalı olan *şeriyyede* tefsir (Tefsir-i Kadı Beyzavi'nin Şeyh-i Zade, El-Ömer El Taftazani, Hüsameddin ve Abdulhekim-i Lahurî şerhleri), hadis (Mişkat-i Şerif'in Ali ibn Sultan el-Kari, Abdullah Han, Mir Seyyid el-Şerif ve Tibi şerhleri), fıkıh (Ubeydullah b. Mes'ud b. Mahmud el-Buhari Sadrüşşeria'nın Muhtasaru'l-Vikaye'sinin şerhleri, Şerhu'l-Vikaye'nin şerhleri, Abdülmümin Semerkandî'nin Hidaye'sinin şerhleri), usul-u fikh (Tenkihu'l-Usul isimli eserin şerhleri, Çelepi, Abdulhekim Lahurî ve Şerh-i Şerh), ilm-i kelam (İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Asl-ı Tevhid, Ömer Neseffî'nin Akaidü'n-Neseffî ve şerhleri), ilm-i ferâiz (Metn-i Feraîz),

⁸ XIX. yüzyılın ilk yarısına ait Orta Asya'da medreselerin durumu ve lonca eğitimi ile karşılaştırması için bkz. Khalid, 1998: 28–44

ilm-i kıraat (Muhammedu'l-Cezeri'nin eserinin şerhleri, Şatibi'nin şerhleri, Seca-Vendi dersleri okutulmaktadır (Khanikoff, 1845: 281–287).

İkinci ilim dalı Arapça idi. İslami eğitimin temeli Kuran-ı Kerim Arapça olduğundan bu lisanın öğrenilmesi elzemdi (Shorish, 1986: 317). Arapça lisanı dalında öğrenciler Kamus, Sihahu'l-Cevheri, Tacu'l-Masâdiru'l-Beykaki, Sure ve Fi'l-Lugat gibi eserlerden sözlük çalışması; ilm-i sarf ile Muhzi ve şerhleri, Şafiyeh gibi eserlerden Arapça grameri; ilm-i nahv ile İn-Muzzâc, Kafiye ve şerhleri gibi eserlerden Arapça telaffuzu; ilm-i aruz ile şiir, ilm-i kafiye ile Risale-i Endülüsî adlı eserden kafiye; fenn-i me'on ve bey'on ile Arapça kelime ve terimlerin ses uyumunu; ilm-i tevarih ile Tarih-i İskenderiye, Tarih-i İbn Halkan ve Tarih-i Cihan-Güşa gibi eserlerden tarih öğrenmekteydiler (Khanikoff, 1845: 287–290).

Hikmet dalında ise öğrenciler Mantık'ı şu kitaplardan okumaktaydılar: Abdurrhaman Cami'nin meşhur eserleri Şerh-i Molla ve Kafiye, Aristo'nun İsağoge⁹ adlı eserinin Numan şerhi okutulmaktaydı. Ayrıca Ömer el-Katib'in kaleme aldığı Şemsiye ve şerhleri Şerh-i Şemsiye, Haşiye-i Mir Seyyid Şerif, Haşiye-i Abdulhekim Lahurî, Molla Ahmed, Husameddin; Ömer et-Taftazani'nin Teazib adlı eseri ile şerhleri Muhammed ibn Esedü'd-Devle'nin eseri Şerh-i Teazib, Hoca Cemal, Ahundi Yusuf Karabağî, Kadı Mübarek, Han-ı Molla ve Han-ı'l-Ulum, ayrıca Ahund Şeyh ve Mirza Zaid; Sullamu'l-Ulum adlı eser ile şerhleri Kadı Mübarek, Firuz-Şahi ve Mir Sadreddin (Khanikoff, 1845: 290–291).

Ne var ki, bütün bu gelişmeler ve ihtimama rağmen, Buhara medreseleri ve burada verilen eğitim oldukça zayıf bir durum arz ediyordu. Medreselerde, yukarıda görüldüğü üzere ağırlık din ilimlerindeydi ve tarih haricinde diğer sosyal ilimler ile fen ilimleri neredeyse tamamen ihmal edilmişti. Hatta din kitaplarının da kendileri yerine çoğu zaman şerhleri, bazen de şerhlerinin şerhleri okutulmaktaydı.

XIX. yüzyılda Buhara Emirliği'nde eğitim sistemi neredeyse tamamen dogmalara teslim olmuş, ulemanın sözcüsü konumunda mollalar ise İslam ve *adatı* olması gerek şekilde değil kendilerine göre yorumlamışlardır. Ayrıca inceleme ve araştırma yerine

⁹ Aristoteles'in kategorilerine giriş kitabı olan eser Türkçeye Betül Çotuksöken tarafından 1986 yılında kazandırılmıştır.

bir sufi veya âlimi taklit iyi Müslümanlık için vazgeçilmez bir unsur olarak kabul edilmiştir (Shorish, 1986: 321).

Genel olarak Orta Asya'da, özelde Buhara Emirliği'nde dogmaların zemin elde etmesinde başat etken İslami ilimlere verilen önemdir. Bu ilimlerin yoğunluk kazanmasının temelleri XVI. yüzyıla kadar dayanır. Hâlbuki bu yüzyıla kadar Buhara medreseleri oldukça seçkin bir yere sahipti ve en meşhurları Farabî, Birünî ve İbn-i Sina olan pek çok bilim adamını yetiştirmişti. Ne var ki, XVI. yüzyılda Safevi Devleti'nin kuruluşu, kanımızca belki de tek başına entelektüel merkezler olan medreseleri derinden etkilemiş ve Sünni inancın Şii inanç karşısında ayakta kalabilmesi için İslami ilimlere hatırı sayılır bir ağırlık vermiştir.

Aslında İslami ilimlerin ağırlık kazanmasını İmam Gazali (1058–1111) dönemine kadar götürmek de mümkündür. Eseri *İhya*'da (İmam Gazali, tarihsiz: 87–124) İmam Gazali şeriat ilimlerini öğrenmenin dünyevî ilimleri öğrenmekten üstün olduğunu vurgulaması fen ilimlerine ilk ciddi darbeyi vurmuş, ikinci olarak da Safevi Devleti'nin kuruluşu İslami ilimlere yönelişi hızlandırmıştır.¹⁰

Şibanî hanı II. Abdullah (1583–1598), Buhara'da 1587 yılında bir medrese inşa ettirmiş ve medresenin yöneticisinin (Şeyhu'l-Ulema) seçilmesi işini de ulema arasında münazara yapılması şartına bağlamıştır. Bunun üzerine ulema arasında Buharalı Mavlavî Sadrettin ile Şirazlı Mirzacan münazara yapmışlardır. Sadrettin medreselerde İslami ilimler yanında dünyevî ilimlerin de okutulmasını savunurken, Şirazî sadece İslami ilimlere ağırlık verilmesinden yana taraf olmuştur. Ulema Şirazî'nin görüşlerinin daha muteber olduğunu kabul edince medrese rektörlüğüne Mirzacan Şirazî atanmıştır. O hemen yeni bir müfredat programı hazırlayarak dinî ilimlerin ağırlıkta olduğu bir eğitim anlayışı başlatmış ve bu anlayış kısa sürede diğer şehirlere de yayılarak etkinlik kazanmıştır (Hayit, 2000: 113). Medreselerde diğer ilimler de öğretilmiş, ancak oldukça yüzeysel kalmıştır.

¹⁰ İslam dünyası medreselerinde şeriat ilimlerinin ağırlık kazanmasında Safevi Devleti'nin kuruluşunun rolü, ayrı bir çalışma olarak mutlaka ele alınmalıdır. Özellikle Şiiilerin iktidara gelmesiyle daha önce İran'da bulunan Sünni ulemanın diğer İslam şehirlerine dağılarak buralarda ne tür etki bıraktıkları ve eğitim müfredatını ne şekilde etkiledikleri de ayrıca incelenmelidir.

Medreselerin dinî ağırlıklı bu müfredat programı, incelediğimiz dönem de devam etmiş, belki daha da kötüleşmiştir. Her ne kadar Buhara vakayinameleri bahsetmese de, Osmanlı arşiv belgelerinden Buhara'daki medreselerin ve eğitimin durumu hakkında çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

Emir Haydar 1813 (Saray, 1994: 33) ve 1816 (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri, 2004: 13–14) yıllarında İstanbul'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla ülkesindeki medreselerden ulemanın dağıldığından ve fıkıh kitaplarının yok olduğundan yakınmış, Hindistan'dan bazı kitaplar gelmesine karşın bunların yeterli olmadığı ve hatta bazı meselelerde ihtilafa sebep olduğunu belirterek kendilerine medreselerde okutulmak üzere kitap yollanmasını talep etmiştir. Bu istek dikkate alınarak 1818'de 32 adet (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri, 2004: 14–18), 1820 yılında da 35 adet kitap gönderilmiştir (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri, 2004: 23–24).

Listedeki kitap isimleri incelendiğinde¹¹ istenildiği gibi din kitapları gönderilmiş, diğer bilim dallarıyla ilgili herhangi bir kitap gönderilmemiştir.

Sonuç olarak Buhara Emirliği'nin eğitim sistemi ve medreselerinin bu durumu çağın ulaştığı bilgi birikiminden yoksun olduğunu göstermektedir. Din ilimlerine ağırlık verildiği belirtilse de, Osmanlı sarayına gönderilen namelerden bu ilim dallarının da çok sağlıklı bir şekilde yürütüldüğünü söylemek zordur. Matematik ve diğer fen bilimleri ise ancak basit hesaplamalardan ibaretti ve daha fazlası ile uğraşılmamaktaydı. Özellikle teknik bilgi yoksunluğu devletin güçlü bir yapı ortaya koymasına engel olmuş ve bu da işgali kolaylaştıran başka bir etken olmuştur.

4.4. İktisadi Yapı ve Ticaret

Buhara Emirliği XIX. yüzyılın ilk yarısında pek çok çağdaşı gibi temel geçim kaynağı olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Yüzyılın başında halkın büyük kısmı şehirlerden ziyade köylerde yaşamaktaydı. Nüfusun en çok yoğunlaştığı ve emirliğin en verimli Miyankal bölgesinde bile halkın yarısına yakını ancak tarım

¹¹ Buhara'ya gönderilen kitap isimleri şunlardır: Tefsir-i İbn Abbas, tatarhaniye, Sadi Çelebi, Tuhfetü'l-Fukaha, Şerhu'l-Kebir li'l-İsfahani, Mecmu'u'n-Nevâzil, Şerh-u Cam'i's-Sağîr, Edebu'l-Kâdi, Mahzenü'l-Esrar, Şerh-u Cevhere, Şerh-u Siyeru'l-Kebir, eş-Şerhân alâ-Edebi'l-Kâdi, Nevâdir, Cam'i'l-Kebir, Şey-Zade, Tabakatü's-Sünniye, Muhtaratü'n-Nevâzil, Cami'u's-Sağîr, Bahru'l-Muhit, Mabsût, Nihâye fi Şerhi'l-Hidâye, Buharî-i Şerif Şerhi Aynî, Müsned Mecmû'-ı kıt'a

yapıyordu (Boukhary, 1876: 171–172). 1820 yılında emirliğe gelen Meyendorf da 2,5 milyon kişi tahmin ettiği nüfusun en az bir milyonunun göçebe olduğunu ifade etmektedir (Meyendorf, 2004: 41). 1840'lı yıllara dair bilgi veren Khanikoff da benzeri ifadeler kullanır (Khanikoff, 1845: 94–95).

Özellikle Şah Murad ve Emir Haydar döneminde yapılan pek çok yatırıma rağmen hâlâ yetersiz kalan sulama sistemi nedeniyle emirlik halkı göçebelikten yerleşikliğe tam olarak geçiş yapamamış ve tarım uğraşısı sınırlı kalmıştır. Ancak sürekli artan nüfus nedeniyle tarıma açılan alanlar yeterli gelmediği gibi hayvan yetiştiriciliği temel geçim kaynağı olan göçebeler için de otlak sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Zaten emirlikte baş gösteren iç isyanların önemli bir sebebini de mera ve tarım alanlarına sahip olma isteği oluşturmuştur (İvanov, 1937: 15).

Bu yüzden özellikle Zerefşan Vadisi'nde yarı-göçebe yaşam yaygınlık kazanmıştır. İnsanlar hayatiyetlerini devam ettirebilmek için hem sığır yetiştiriciliği, hem de tarımla uğraşmak durumunda kalmışlardır. Khanikoff'un belirttiğine göre 1840'lı yıllarda tarıma ve yerleşik hayata yavaş da olsa geçiş gözlemlenmektedir. Ancak bir kısım halk tarım ve hayvancılıkla yetinmeyerek zanaat faaliyetlerinde de bulunmuştur. Çünkü tarım ve hayvancılık yeterli gelmemiş, ayrıca çoğu zaman bu iki uğraşı alanında getirinin başta iklim şartları olmak üzere çeşitli sebepler yüzünden belirsiz olması insanları alternatif olarak el sanatları üretimine yöneltmiştir.

İnsanların üretim yaptıkları mekânları bazı seyyahlarımız fabrika olarak nitelese de bunların bir veya iki kişinin çalıştığı atölyeler olarak tanımlamak daha doğru olacaktır (Mihaleva, 1991: 14). Meyendorf da bu durumu teyit eder.¹² Sadece şehirlerde değil köylerde de yaygınlık kazanan el sanatı ürünler insanlar için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Her ne kadar Avrupa'nın XV. ve XVI. yüzyıl tekstil üretimi seviyesinde bile olmayan bir teknoloji ile üretim yapılsa da kâğıt, yünlü elbiseler, ipek ve ipekli ürünler en önemli üretim kalemlerini oluşturmuştur (İvanov, 1958: 124). Özellikle ipek üretimi XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Buhara'da oldukça ehemmiyet kazanmıştır ki, bu durumu Efremov eserinde zikreder (Vigasin ve Karpuyuk, 1995: 155–157).

¹² Onun ifadesine göre Buhara Emirliği'nde büyük bir fabrika yoktur. Ayrıca dört ya da beş kişinin çalıştığı bir yerden daha büyük bir işletme de yoktur (Meyendorf, 2004: 46).

Buhara Emirliği'nde, ayrıca, dokumacılık da gelişme kaydetmiştir. Bu işle hem kadınlar hem de erkekler özellikle kışın tarım işleri sona erdikten sonra uğraşmışlardır. Kırsal kesimdeki dokumacılar daha çok kendi ihtiyaçları için üretim yaparken, şehirdekiler işin ticaretini de yapmışlardır (Müminov, 1976: 128). Elbette bu üretim öncelikle ailenin kendi ihtiyacı şeklinde başlamış ve zamanla artarak ürünlerin ticareti de yapılmıştır.

Emirlikteki bu üretime Kazak ve Türkmenler gibi göçebeler de dâhil olmuştur. Özellikle onların yetiştirdiği atlar ile ürettikleri halı ve kilimler önemli ihraç emtiası olarak değer kazanmıştır.

Bu üretimin yanı sıra Buhara Emirliği'nde bahçe ve tarla ziraatı da dış ticaretin önemli bir kalemini oluşturmuştur. Özellikle pamuk, pirinç, üzüm ve diğer ürünler başta Rusya olmak üzere çevre bölge ve ülkelere ihraç edilmiştir.

Küçük çaplı olsa da bu iktisadi faaliyetler ve gelişen ticaret ile nispeten Avrupa'da meydana gelen altın birikimi Orta Asya'da Moğol sonrası ilk defa altın dolaşımını canlandırmıştır.

Aslında Buhara Emirliği'nin tarım ve zanaat üretimi uluslar arası ticarete katılımında etkin olsa da buranın uluslar arası ticaretin önemli bir noktası olmasının asıl sebebi bu değildir. Emirliği ve özellikle de başkent Buhara'nın asıl önemi uluslar arası ticaretin kesiştiği bir noktada olmasından ileri gelir. Bu stratejik ehemmiyeti dolayısıyla Buhara, Orta Asya'nın ticaret merkezi olmuş ve Afganistan, Hindistan, Çin, Rusya ve Hive ile Hokand Hanlıkları arasındaki emtia akışının başlıca geçiş noktası olmuştur (Müminov, 1976: 128). Özellikle emirliğin güneyindeki ülkelerin Rusya ve Avrupa ile ticaretinde Buhara, Semerkand ve Karşı şehirleri mallar için birer depo/ambar vazifesi görmüştür. Bu mallar genelde Rusya üzerinden Avrupa'ya kadar ulaştırılmıştır. Aynı şekilde kuzeyden, Rusya'dan gelen ticari ürünler de buradan diğer ülke ve bölgelere dağıtılmıştır.

Rusya için Orta Asya Hanlıkları ile ticaret XVIII. yüzyıldan itibaren daha da bir ciddiyet kazanmış ve bu hanlıklar Rusya'nın en önemli hammadde kaynağı ve pazarı haline gelmiştir. Çünkü özellikle bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya endüstrileşme açısından oldukça gelişmiş, ülke içindeki iktisadi bağlantılarını

kuvvetlendirmiş ve başta ticaret açısından olmak üzere dış ilişkilerini canlandırmıştır.¹³

Ancak bu endüstrileşme ve üretim için ucuz hammadde gereksinimi olduğu gibi üretilen mamul için de iyi bir pazara ihtiyaç vardı. Türkistan Hanlıklarına göre endüstrileşmesi oldukça ileri bir düzeyde olsa da Rusya, Avrupa ülkeleri ile kalite ve ucuzluk noktasında rekabet etmesi mümkün değildi. O yüzden hammadde ve pazar açısından başta Buhara olmak üzere diğer hanlıklar mesafeye rağmen onun ulaşabileceği ve hâkim olabileceği hemen hemen tek alternatifti.

Rusya ile Buhara Emirliği arasında düzenli kervan ticareti vardı. Bu ticarete yıllık ortalama 5.000 ila 6.000 arasında deve kullanılmaktaydı. Belli dönemlerde emirlikten ve Rusya'dan hareket eden kervanlar sayesinde iki ülke arasındaki oldukça canlı bir ticaret seyri takip edilebilmektedir. Buna göre Buhara'dan yılda üç kez kervan yola çıkardı. Bu kervanlardan birincisi 21 Mart civarında, ikincisi bundan bir ay sonra, üçüncüsü ve en önemlisi de Mayıs ayının sonlarına doğru yola çıkardı (Khanikoff, 1845: 212–213; Mihaleva, 1982: 38).

Rusya'dan ise kervanlar Eylül ayı ortalarından Kasım ayı ortalarına kadar farklı zamanlarda çıkar ve Buhara Emirliği'ne ulaşırdı. Rusya'dan gelen en önemli mallar arasında Sibiryâ kürkü, tahta tabaklar, av kuşları, zırh, Alman yapımı kılıçlar ve silahlar sayılabilir (Mihaleva, 1982: 10).

Rusya başta Buhara Emirliği olmak üzere Türkistan Hanlıkları ile ticarete çok önem vermiştir. Çünkü diğer ürünlerin yanında Türkistan'ın ipek ve pamuk üretimi hammadde açısından Rusya için en önemli cazibe nedeniydi. Türkistan ticaretini güçlendirmek ve sistemleştirmek için Rusya 1743 yılında Orenburg şehrini kurmuştur. Bu şehir Rusya için ticarî olduğu kadar güneye yayılma siyasetinde askerî bir üs vazifesi de görmüştür.

Şehrin hem nüfusunu artırmak, hem de Orenburg'u ticaret açısından önemli bir merkez haline getirmek için Rusya'nın Ufa ve Kazan gibi özellikle Türklerin yaşadığı şehirlerden insanlar buraya davet edilmiştir. Bu çağrıya uyularak, mesela 1744'te

¹³ Rusya'nın endüstrileşme serüveni için bkz. Blackwell 1974; Blackwell, 1968; Falkus, 1986.

Kazan Tatarlarından 200 aile şehre gelmiş ve kendilerine ikamet tahsis edilmiştir (Mihaleva, 1982: 22). Ayrıca Türkistanlı tacirlerden de burada ikamet etmek isteyenlere birtakım ayrıcalıklar sunulmuştur. Hatta buranın popülaritesini artırmak için II. Katerina (1762–1796) döneminde 1785 yılında bir belge yayımlanarak burada yaşamak isteyenlere dinî tolerans gösterileceğine dair söz verilmiştir.

Rusya'nın, Türkistan ile ticarete önem verdiğinin bir diğer göstergesi de her yıl Makaner'de düzenlenen panayırın 1818 yılından itibaren Nijni-Novgorod'a taşınmasıdır. Bunda Rusya'ya gelen Buharalı tacirlerin izledikleri güzergâhın etkisi büyük olmuştur (Meyendorf, 2004: 49).

Rusya ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ticaret hacmine bakıldığında Orenburg gümrük kayıtlarına göre 1840 ile 1850 yılları arasında Rusya'ya 4.000.000 rublelik sadece pamuk ve pamuklu ürünler giriş yapmıştır. Rusya'nın aynı gümrük kanalıyla yaptığı ihracat ise ancak 1.500.000 ruble olmuştur (Mihaleva, 1991: 16). 1858 yılında Rusya ile Orta Asya arasındaki ticaret hacmi 11.000.000 rubleye, 1862'de ise 15.000.000 rubleye yükselmiştir (Mihaleva, 1982: 47). Bu ticarete en büyük payı hanlıklardan Buhara elde etmiştir. Elbette Rusya'nın yaptığı bu pamuk ve pamuklu ithalatında Türkistan mallarının kaliteli ve oldukça ucuz olması etkin olmuştur. Bu malların bir kısmı ülke içinde tüketildiği gibi, bir kısmı da Avrupa'ya nakledilmiştir. Bu ticaretten Rusya da oldukça kazançlı çıkmıştır.

Elbette Rusya'nın Çin ile yaptığı ticaret de ayrıca önemlidir. Türkistan Hanlıklarının aracılık yaptığı bu ticaretten üç taraf da kâr elde etmiştir. Rusya'dan Çin'e, kürk, yünlü elbiseleri deri ihracatı yapılırken, Çin'den Rusya'ya ise çay, ipek, pamuk ve şeker satışı yapılmıştır (Parkes, 1854: 306–312).

Rusya askerî açıdan olduğu kadar ticari açıdan da Buhara Emirliği'ni ve diğer hanlıkları yakından tanımak için belirli aralıklarla buralara heyetler göndermiştir. Buhara Emirliği'ne XIX. yüzyılın ilk yarısında içinde arkeolog, oryantalist, biyolog, coğrafyacı ve diğer uzmanların yer aldığı bazı heyetler gelmiştir. 1794'te emirliğe gelen maden mühendisi T. S. Burnaşev,¹⁴ 1820'de Negri başkanlığındaki heyette

¹⁴ T. S. Burnaşev, *Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do g. Buharı v 1794 g. i obratno v 1795 g.* St. Petersburg, 1818.

Baron Meyendorff¹⁵ ve Dr. Eversmann¹⁶ ve 1843'te eseri basılan N. Khanikoff gibi kişiler emirlik hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamışlardır. Onlar emirliğin siyasi sistemi, kamu hayatı, bürokratları, halkın gelenekleri ve kültürü hakkında bilgi toplamışlardır. Bu raporlar sonu Rusya'nın emirliği işgali ile bitecek hareketin önemli bir parçasını oluşturmuştur.¹⁷

Rusya'nın Buhara Emirliği ve diğer hanlıklarla ticarete çok önem vermesi onu bu ülkelerde sürekli ticari temsilcilikler açma ve ticaretini güvenceye alma ihtiyacını ortaya çıkarmış, ancak başta Buhara olmak üzere Türkistan Hanlıklarında sürekli hükümdar değişiklikleri ve yabancılara casus muamelesi yapılması Rusya'yı daha ciddi önlemler almaya itmiştir.

Orta Asya'nın pamuk üretimi buranın kolonileştirilmesi için hem Rus burjuvazisini, hem de Rus hükümetini tahrik eden başat etken olmuştur diyebiliriz. Ayrıca ticaret kervanlarının güvenliğinin sağlanması sorunu Rusya'nın güvenlik hattını sürekli güneye kaydırması sonucunu doğurmuştur. Çünkü Gülsüm Mihaleva'nın verdiği bilgiye göre 1764–1800 yılları arasında Kazak Bozkırında 20 kervan yağmalanmış, toplam zarar 1,5 milyon rubleyi bulmuştur (Mihaleva, 1982: 55). 1800–1806 yıllarında ise tüccarların zararı yaklaşık 1,4 milyon ruble olmuştur. Birbiri ardı sıra alınan önlemler ve güvenlik sınırlarını sürekli güneye ilerletme, sonunda başta Buhara Emirliği olmak üzere Türkistan Hanlıklarının işgalini gündeme getirmiştir.

4.5. Komşu ve Diğer Devletlerle İlişkiler

Buraya kadar Buhara Emirliği'nin dâhili dinamikleri ele alınarak işgale giden süreçte emirliğin ülke içindeki vaziyeti ve etkileri ele alınmıştır. Bu kısımda ise emirliğin komşuları ve diğer ilişkide olduğu devletler incelenerek uluslar arası dengeler ve siyaset açısından uyguladığı yanlış politikalar ve bu politikaların sonu işgalle bitecek serüveni işlenecektir.

¹⁵ M. Le Baron Georges De Meyendorff, *Voyage D'Orenbourg A Boukhara, Fait en 1820, A Travers Les Steppes Qui S'Étendent a L'Est de la Mer D'Aral et Au-Dela L'Ancien Jaxartes*, Paris, 1826.

¹⁶ Eversmann, Eduard, *Reise von Orenburg nach Buchara*, Berlin, 1823.

¹⁷ XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın birinci yarısında Rus-Türkistan Hanlıkları arasındaki elçi teatisi için bkz. Mihaleva, 1982: 63–85.

4.5.1. Hive Hanlığı

Buhara Emirliği ile kuzeybatı komşusu olan Hive Hanlığı arasında XVI. yüzyılın başından itibaren dönem dönem üstünlük mücadelesi vuku bulmuştur. Aslında Buhara Özbek Hanlığı Hanedanı Şibanîler/Ebu'l-Hayrlılar ile Hive Hanlığı Hanedanı Arabşahîler/Yadigaroğulları ortak ataya sahiptir.¹⁸ Muhammed Han Şibanî'nin (1500–1510) Harezm'i ele geçirmesiyle ilk kez Buhara Hanlığı hâkimiyetine giren Hive Hanlığı, Buhara tarafından diğer ciddi bir tehdidi Şibanî II. Abdullah Han (1583–1598) zamanında yaşamıştır.

Astrahanîler döneminde ise Nadir Muhammed Han (1641–1645) zamanında Hive Hanlığı'nın tabiiyeti gündeme gelmiştir. Nadir Muhammed, tahta daha yeni çıktığında Hive ümerasından bir mektup almış ve mektupta İsfendiyar Han b. Arab Han'ın vefat ettiği, ülkede merhum hanın oğulları ile kardeşi Ebu'l-Gazi arasında taht kavgalarının baş gösterdiğini, ancak kendilerinin Buhara'ya tabi olmak istediklerini, hatta Buhara hanının ismini hutbede zikrettiklerini belirtmişler ve kendilerine bir yönetici gönderilmesini talep etmişlerdir. Onların bu isteği üzerine Nadir Muhammed Han, Sufi Sultan b. Tursun b. Yar Muhammed'i Ming Kabilesi'nden Nazar Biy Baruti ve Tahir Bekavul ile birlikte Harezm'e göndermiştir (McChesney, *Elr*, c: V 1992: 188). Ne var ki, Sufi Sultan, biraz da emirlerinin kışkırtmalarıyla bir müddet sonra burada han gibi hareket etmeye başlamış ve Buhara hâkimiyetini reddetmiştir. Gelişen olaylar neticesinde Sufi Sultan hayatını kaybettiği gibi Harezm bölgesinde de Buhara hâkimiyeti sonra ermiştir. Sonunda Ebu'l-Gazi hanlıkta huzur ve sükûneti sağlayarak 1645 yılında hükümdar olabilmıştır.

Ebu'l-Gazi'nin (1645–1663) iktidara geçmesiyle bu sefer işler tersine dönmüş; onun ve oğlu Anuşa Han'ın (1663–1687) Buhara Hanlığı'na düzenledikleri akınlar başta Çarcuy, Buhara ve Semerkand olmak üzere ülkede ağır tahribat yapmış, hatta Semerkand ve Buhara kısa süreliğine de olsa Hive Hanlığı idaresine girmiştir. Sonunda Buhara hanı Subhan Kulu (1681–1702) Hive akınlarını durdurmayı

¹⁸ Arabşah ibn Fulad, Cuci'nin beşinci oğlu Şiban neslindedir. Şecere, Yadigâr Han b. Timur Şeyh b. Hacı Tuli b. Arabşah b. Fulad b. Mengü Timur b. Badakal b. Cuci-Buka b. Bahadır Han b. Şiban Han b. Cuci Han b. Cengiz Han şeklindedir [Munis ve Agehi, 1999: 25]. Ortak ata Fulad'ın diğer oğlu İbrahim Oğlan ise Şibanî Han'ın atası Ebu'l-Hayr Han'ın dedesidir.

başarabilmiştir.¹⁹ Hatta onun döneminde Hive Hanlığı tekrar Buhara'ya bağlanmıştır (Burton, 1997: 339–340). Ancak bu tabiiyet de uzun süreli olmamıştır.

Nadir Şah'ın işgalinden iki ülke de derin şekilde etkilenmiş; bu işgal Hive Hanlığı'nda Arabşâhî Hanedanlığı'nın fiili olarak sonunu getirirken Buhara'da kısa bir süre sonra hanedan değişikliği yaşanmıştır. Harezm'de Kongratlar, Mangıtlar ve daha sonra ayrı bir hizip olarak Türkmenler ülkeye hâkim olmak için verdikleri mücadeleler bütün kaynakların tükenmesine ve insanların perişan olmasına sebep olmuştur.²⁰

Mangıtlar döneminde, Muhammed Rahim Han'ın iktidarı sırasında 1757 yılında Hive Hanlığı'ndaki kargaşa ortamı bu devletin tekrar Buhara'ya bağlanmasını gündeme getirmiştir. Buhara hükümdarı buraya yedi yıl hükümet sürecek Timur Gazi Han'ı atayarak bir nevi kendi mülkü gibi muamele etmiştir.

1800–1865 yılları arasındaki döneme baktığımızda iki devlet arasında anlaşmazlıklar ve çatışmaların devam ettiğini görüyoruz. Kaynakları incelediğimizde Hive Hanlığı'nın Buhara Emirliği'ne karşı saldırgan bir politika takip ettiğini görmekteyiz. Emir Nasrullah'ın Merv siyaseti haricinde iki ülke arasındaki sıkıntının kaynağı daha çok Hive Hanlığı olmuştur. Bu dönemde Harezm tahtında bulunan İltüzer Han (1804–1806), Muhammed Rahim Han (1806–1825) ve Allah Kulu Han (1825–1842) dönemlerinde iki hanlık da diğerine yönelik sıklıkla yağma akınları düzenlemiş, hatta iki devletin ordusu arasında sıcak temas da meydana gelmiştir.

İltüzer Han, Buhara Emirliği'ni kendisine tabi kılma hayaliyle çıktığı Buhara seferinde Amu-Derya Nehri'nde boğularak can vermiştir. Muhammed Rahim Han çağdaşı olan Emir Haydar'ı oldukça uğraştırmış, özellikle emirlikte Hitay-Kıpçak Kabilesi'nin isyan ettiği 1821–1825 yılları arasında Çarcuy, Karagöl ve başkent çevresine düzenlediği seferlerle zaten zor durumda olan Buhara hükümdarını hepten sıkıntıya sokmuştur. Hive Hanlığı saldırıları emirliğin mali ve insan gücüne büyük zarar vermiştir. Emir Haydar zaman zaman Muhammed Rahim'in ordusuna karşı

¹⁹ Hive Hanlarının Buhara Hanlığına düzenlediği seferler için bkz. Hoca Semender Tirmizi, 1971; Salahetdinova, 1968: 123–133; Çelik, 2007b: 507–515.

²⁰ Bu dönemi Munis ve Agehi eserlerinde gayet canlı ifadelerle anlatırlar (Munis ve Agehi, 1999: 108–109).

çıkarmak asker dahi bulamamış ve bu yüzden *kara-çerik* denilen sıradan halktan kurduğu orduyla ona karşı mücadele etmiştir. Halkın askere alınması tarım ve hayvancılığı etkilemiş ve üretim ister istemez azalmak durumunda kalmıştır.

Nasrullah döneminde ise daha önce kaybedilen Merv vahasına tekrar hâkim olma dürtüsü Buhara emirini bölge halkı arasında kargaşa çıkarmaya teşvik etmiş, bunun Hive yönetimi tarafından öğrenilmesi üzerine yaklaşık on beş yıldır savaşmayan iki devletin 1840'ların ilk yıllarında tekrar karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Hive hanı Allah Kulu, Buhara emiri, Hokand Hanlığı ile savaşırken emirlik topraklarına yağma akınları tertip ettirmiş, bu durum Nasrullah'ı zor durumda bırakarak iki cephede birden mücadele etmesini gerektirmiştir. Buhara emiri de Hive Hanlığı sorununu tamamen çözmek için sayısı 100.000'i bulan ve normal halkın da iştirak ettiği kalabalık bir ordu hazırlayarak Harezm'e savaş ilan etmiş, ancak verilen uğraşıya rağmen kesin ve kalıcı bir çözüm elde edememiştir.

1822 yılından itibaren Hive Hanlığı'na tabi Merv şehri de Buhara Emirliği'nin gücünü tüketen başlıca problemlerden biri olmuştur. 1821–1825 yılları arasında Hitay-Kıpçakların isyanına aslında buranın müdafaası meselesi sebebiyet vermiş, bu isyan sırasında şehrin elden çıkmasıyla da tekrar fethetmek için sarf edilen enerji ciddi boyutlara ulaşmıştır. Buradaki Türkmenlerin zaman zaman Buhara emirine tabi olma karşılığında düşmanlarına karşı yardım talebi, sonu hüsrarla sonuçlanan pek çok seferin düzenlenmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca onları itaat altında tutmak için gönderilen hediyeler ve yapılan masraflar ayrı bir kalem olarak hazinenin sırtında daima yük oluşturmuştur.

4.5.2. Hokand Hanlığı

Oldukça verimli bir bölge olan, aynı zamanda uluslar arası ticaret yolları üzerinde bulunan Fergana Vadisi'nde kurulan Hokand Hanlığı'nın tarihini XVIII. yüzyılın başına dayandırmak mümkündür. Her ne kadar bazı kaynaklar Hokand Hanlığı'nın tarihini Alim Han'ın (1799–1811) iktidarı ele geçirmesiyle başlatsalar da Şahrub Biy'in 1709 yılında, Fergana bölgesinde hüküm süren Hocalar yönetimine son vermesi ve Ming Kabilesi'nin önemli bir güç olarak ortaya çıkması hanlığın başlangıcı için daha doğru bir tarihtir (Levi, 2007: 215, 222). Abdurrahim (1721–

1734) ve Abdulkerim (1734–1751) dönemlerinde Mingler, Fergana’da oldukça güç kazanmışlar; çevre şehirleri kendilerine tabi kıldıkları gibi buralarda pek çok cami, medrese ve hangah yaptırmışlardır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fergana bölgesinin Mâverâünnehr ve Buhara’dan tamamen koptuğunu ve artık bağımsız bir yapı kazandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü Buhara ve Fergana yönetimi 1754’te ortak bir harekâtla Ura-Tübe üzerine sefer düzenlemişlerdir. Ayrıca Muhammed Rahim’in vefatından önce 1758 yılında Hive, Belh, Bedehşan ve Hokand’dan elçi kabul etmesi Fergana’nın bu dönemde tamamen bağımsız bir karakter kazandığını göstermesi bakımından önemlidir (İvanov, 1958: 109).

Ne var ki, Fergana yöneticileri her ne kadar vergi ödemeseler ve bağımlılık şartları belirsiz olsa da, Çin hâkimiyetini kabul etmişlerdir (Newby, 2005: 27–29). İrdana Biy (1751–1769) bu ilişkiyi kendi çıkarına kullanmayı başararak Çin’in batı ile ticaretinde aracılık etmiş ve bu ticaretten oldukça kazançlı çıkmıştır. Bu gelire Mingler, Fergana Vadisi’nde siyasi ve askerî güç olarak kendilerini kesin olarak kabul ettirmişler, ayrıca bölgedeki Buhara’nın ticaret hâkimiyetine rakip olmuşlardır (Levi, 2007: 224). Fergana’da gelişen ticaret ve ayrıca sulama kanalları açılarak tarıma verilen önem bölge şehirlerinin kalabalıklaşmasını sağlamış, mesela Hokand şehrinin nüfusu 80.000’i aşmıştır (Holdworth, 1959: 8).

Sonunda Narbuta Biy’in oğlu Alim kendisini siyasi ve askerî olarak yeterince güçlü hissedince sözde de olsa Çin tebaalığını 1799 yılında terk ederek kendisini han ilan etmiştir. Böylece Hokand’da da Cengiz Han neslinden olmayan Ming Kabilesi’nden yeni bir hanedan işbaşına gelmiştir.

Rusya ile ticareti geliştirmeye önem veren Alim Han 1805 yılından itibaren birbiri ardı sıra düzenlediği seferlerle başta Taşkent ve Türkistan (Yesi) olmak üzere kuzey bölgeleri egemenliği altına almış, böylece ticaret yolunun emniyetini sağlamıştır. Alim Han’ın bu başarıları hanlığı güçlendirmiş ve Buhara Emirliği’ne hem siyasi, hem de ticari alanda ciddi bir rakip olmuştur.

1811 yılında ağabeyi Alim Han’ı öldürerek iktidarı sahiplenen Ömer Han döneminde Hokand Hanlığı zirve dönemini yaşamıştır. Onun döneminde hanlık siyasi ve ticari

alanın yanı sıra dinî ve kültürel alanda da Buhara Emirliği'ne rakip olabilecek bir konuma gelmiştir. Ömer Han ağabeyinin aksine ulemaya sahip çıkmış, ayrıca şair ve sanatkârları himaye etmiştir. Hatta kendisi de *emirî* mahlasıyla şiirler kaleme aldığı gibi hanımı Nadire de şairliği ile temayüz etmiştir. (Nettleton, 1981–1982: 127–140).

Hokand Hanlığı'nın bu şekilde rakip olarak ortaya çıkışı Buhara Emirliği'nde ister istemez rahatsızlığa neden olmuş ve bu rahatsızlık da iki taraf arasında mücadeleye yol açmıştır. Ayrıca iki ülke arasındaki Cizak, Ura-Tübe ve Hocend gibi şehirlerin kime ait olacağı sürekli ihtilaf konusu olmuş ve bu sebepten ötürü de iki ülke XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca pek çok kez karşı karşıya gelmiştir. Özellikle Emir Nasrullah Hokand'ın fethine özel bir önem vermiş, ölümüne kadar 1830 ile 1840 yılları arası hariç hemen hemen her sene bu hanlık ile savaş yapmıştır. Hatta onun “Beni Hokand derdi ihtiyarlattı” sözü meşhurdur (Togan, 1981: 217).

Nasrullah'tan sonra Buhara emiri olan Muzafferüddin de artık Rus işgalinin elle tutulacak kadar ciddiyet kazandığı, Rus ordularının Türkistan kapılarına dayandığı bir dönemde Hokand Hanlığı'na yönelik düşmanlıktan vazgeçmemesi ve bu ülkeye her fırsatta taarruz etmesi gerçekten dikkate şayandır. Rusya'nın Çin ve Hindistan pazarına doğrudan hâkim olmak için öncelikle Hokand Hanlığı'na saldırmasını ve ondan sonra sıranın kendisine de gelebileceğini tahmin bile edemeyen Emir Muzafferüddin, Baymirza Hayit'in doğru teşhisiyle neredeyse Türkistan'ın düşmesinden tek başına sorumludur.

Hokand Hanlığı artık Rusya ile sıcak çatışma halindeyken bile Buhara emiri hanlığın bu zaafından istifade edebilmiş ve Hokand'ı kuşatma cüretkârlığını gösterebilmiştir. Sonunda Hokand'dan sonra sıra kendine de gelmiştir. Belki hanlık ile aynı kaderi paylaşmasa da artık bağımsız bir Buhara Emirliği'nden söz etmek mümkün olmayacaktır.

4.5.3. Osmanlı Devleti

İncelediğimiz 1800–1865 yılları arasında Osmanlı Devleti hâlâ İslam dünyasının en büyük gücü kabul ediliyor ve saygı duyuluyordu. Osmanlı padişahlarının elinde bulundurduğu hilafet makamı ile Mekke ve Medine gibi kutsal topraklar bu saygıyı perçinliyordu. Başta Buhara Emirliği olmak üzere diğer iki Türkistan Hanlığı için de

durum böyleydi. Bu hanlıklar tarafından Osmanlı Devleti her zaman için önemsenmiştir.

Buhara Emirliği ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin başlangıcını XVI. yüzyılın ilk yarısına dayandırmak mümkündür. Bu ilişkilerde en başından itibaren Safevi Devleti belirleyici bir rol oynamış, bu devletle dost veya düşman olunuşuna göre Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki münasebetler gelişmiş veya zemin kaybetmiştir (Budak, 1987: 13 vd.; Burton, 1990–1991: 83–103; Alpargu, 2008: 35).

İktidarın Mangıtlara geçmesinden sonra da Osmanlı Devleti ile iletişim devam etmiş ve dönem dönem iki ülke arasında elçi teatisi yapılmıştır. Osmanlı arşivi belgelerinden en azından 1774 yılından itibaren yazışmaları takip etmek mümkündür (BOA, C.HR., 117/5844; BOA, C.ML., 706/28822).

Mangıtlar dönemi Buhara Emirliği ile ilk siyasi temas Osmanlı Devleti'ni Yaş Antlaşması'yla sonuçlanacak 1787–1792 Osmanlı Rus Savaşı ile alakalıdır. Osmanlı padişahı I. Abdulhamid (1774–1789) o dönemde kaybedilen Kırım'ın tekrar kazanılması amacıyla Rusya'ya savaş ilan etmiş, Rusya'yı birden fazla cephede savaşmak mecburiyetinde bırakmak için de Buhara'ya elçi göndererek hükümdardan Rusya'ya sefer düzenlemelerini talep etmiştir (BOA, HAT, 17/778; BOA, HAT, 253/14399; Alpargu, 2008: 42). Ancak bu talep Rusya ile olan ticari ilişkilerin zarar göreceği endişesiyle Buhara yönetimi tarafından hoş karşılanmamış ve istek uygun bir dille reddedilmiştir (Saray, 1994: 21–23). Buna rağmen, Buhara yöneticileri eğer Rusya ile bir barış antlaşması imzalanırsa Buhara Emirliği'ne de Rusya tarafından savaş ilan edilmemesi hususunun Osmanlı Devleti tarafından antlaşmaya dâhil edilmesini istemişlerdir (BOA, C.HR., 150/7458; Saray, 1994: 24–25). Hatta daha da ilginç üçüncü bölümde ayrıntılı ele aldığımız gibi Buhara emiri Şah Murad, Osmanlı sarayından bir şehzade veya dirayetli bir vezirin kendilerine gönderilmesi teklifinde bulunmuştur. Osmanlı Sultanı III. Selim, Şah Murad'a gönderdiği namede tabiiyet meselesine hiç girmeyerek, sadece eğer antlaşma yapılırsa Buhara Emirliği'nin de bu antlaşmaya dâhil edileceğini söylemekle yetinmiştir (BOA, HAT, 181/8225; Saray, 1994: 26–27).

Ancak Osmanlı Devleti savaştan yenik çıkınca yapılan antlaşmada Buhara lehine bir madde koymaya cesaret edememiştir. Belki de bu nedenden ötürü incelediğimiz dönem olan 1800–1865 yılları arasında başta Buhara Emirliği olmak üzere diğer hanlıklardan böyle bir istekte bulunmamıştır.

Emir Haydar da Osmanlı Sarayı ile yazışmalarında tabiiyet konusunu gündeme getirmiş, ancak onun bu arzusu İstanbul’da herhangi bir karşılık bulmamıştır. Medreselerde okutulmak üzere kitap istirhamı kabul görmüş ve kendisine dini içerikli çeşitli kitaplar gönderilmiştir.

Emir Nasrullah’ın Osmanlı Devleti ile elçi teatisi neticesinde Osmanlı padişahı ona, Alexander Burnes’ün ifadesine göre “yay taşıyıcısı” unvanı vermiştir (Burnes, c: II, 1992: 364).

Bu dönemde Osmanlı Devleti’nin zor durumda olması, iktisadi sıkıntılar bir yana Rusya ile yapılan savaşların hemen hepsinden yenik çıkması onun Türkistan Hanlıklarına yardım etmesini, en azından yakından ilgilenmesini neredeyse imkânsızlaştırmıştır. Belki de bu yüzden müteaddit defalar Türkistan Hanlıklarından sürekli talep ettiği şey birbirleriyle savaşmayı bırakarak birlik olmaları, böylece Rusya karşısında güçlü olacaklarını belirtmesidir.

Eğer hata olarak kabul edilirse, Osmanlı Devleti’nin en büyük yanlışı Buhara Emirliği’ni eskiden olduğu gibi bu dönemde de genelde tek muhatap olarak kabul etmesidir. Hatta bu yüzden Hokand Hanlığı’nın tabiiyet isteğini Osmanlı yönetimi Türkistan’ın birliği bozulur endişesiyle reddetmiştir (Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetler, 1992: 99–101).

Sonuç olarak Osmanlı Devleti ile Buhara Emirliği biraz da mesafenin uzak olması sebebiyle güçlü bir ilişki kuramamış ve birbirlerinin taleplerini karşılamakta yetersiz kalmışlardır. Özellikle Osmanlı yönetiminin hanlıkların birbirleriyle savaşmamaları yönündeki telkini muhatap bulamamıştır.

4.5.4. İngiltere ve Afganistan

XIX. yüzyıl, İngiltere ve Rusya’nın Orta Asya’da nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Rusya XVIII. yüzyıldan itibaren belirgin bir şekilde güneye yayılma

siyaseti uygulamıştır. 1757 yılında kazandığı Plassey Savaşı ile Hindistan'da ilk yönetim dönemi başlayan, 1803'ten itibaren fiili olarak hâkimiyet tesis eden, 1857'de de Sipahi Ayaklanması'nı bastırdıktan sonra Hindistan'a kesin olarak yerleşen İngiltere ise sürekli kuzey sınırını güvenlik altına alma endişesi taşımış ve bunun için çeşitli tedbirler alma ihtiyacı hissetmiştir. İşte Rusya ile İngiltere arasındaki asla sıcak savaşa dönüşmeyen bu mücadele kanaatimizce modern dönemin ilk “Soğuk Savaş” tecrübesidir ve ilk kez 1901 yılında *Kim* isimli romanında Rudyard Kipling tarafından ölümsüzleştirilmiş,²¹ ancak Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından icat edilen “Great Game (Büyük Oyun)” tabiri ile adlandırılmıştır.²² Peter Hopkirk tarafından Orta Asya bu dönemde bir satranç tahtası olarak betimlenmektedir (Hopkirk, 2001: 2).

Rusya'nın Sibirya'da ilerlemesi aslında İngiltere'yi endişelendirmemişti. Ancak onun Orta Asya'da da ilerlemesi İngiltere'yi kaygılandırmış, verilen ultimatolarla Rus ilerleyişi durdurulmaya çalışılmıştır. Rusya da her seferinde bu son ilerleyişi olduğunu ifade etmesine rağmen, ilerleyiş asla durmamış ve İngiltere'nin endişelerini haklı çıkaracak bir tutum izlemiştir. Nihai hedefin İngiliz Hindistanı olduğu İngilizlerce kesin olarak anlaşılmıştır.

İlk olarak Rusya'nın güney Kafkasya üzerinden İran'a sarkması İngiltere için bir tehdit unsuru olarak kabul edilmiş, 1813 Gülistan Antlaşması ile sonuçlanan Rus-İran Savaşı İngiltere'nin endişelerini artırmıştır. Çünkü İran, Afganistan ve Türkistan Hanlıkları boydan boya Rus ilerleyişinin İngiltere için artık son kaleleri hükmündeydi. Bunların Rusya tarafından işgali demek, İngilizlerin doğrudan Ruslarla muhatap olması anlamına geliyordu.

Gülistan Antlaşması, İngiltere'nin İran'da nüfuzunu artırma ihtiyacı hissetmesine yol açmış ve bu amaçla 25 Kasım 1814 tarihinde İngiltere ile İran arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmaya göre, şayet İran Avrupalı bir devlet tarafından saldırıya uğrarsa, İngiltere ona asker vermeyecek, bunun karşılığında maddi yardımda bulunacaktı (Popowski, 1893: 82). Ne var ki, 1825–1827 yılları arasında meydana

²¹ Rudyard Kipling, *Kim*, London: Penguin Books, 1994.

²² Bu dönem kaynaklarda 1813 Rus İran Antlaşması ile başlatılıp 1907 Rus-İngiliz Antlaşması ile sonlandırılır. “Great Game (Büyük Oyun)” üzerine hem İngilizce, hem de Rusça çok sayıda eser yazılmıştır. Bu kadar çok yayının yapılması biraz da, mücadelenin literatüre yansımından kaynaklanmaktadır.

gelen Rus-İran savaşında, İngiltere bu antlaşmaya sadık kalmamış ve İran, Rusya'ya karşı ağır yenilgi alınca iki devlet arasında 1828 yılında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır (Saray, 2003: 78). Bu antlaşmanın diğer bir sonucu da İran sarayında İngiliz nüfuzunun azalması, Rus nüfuzunun artmasıdır.

1834'te İran şahı Feth Ali ölünce yerine oğlu Muhammed Mirza geçmişti. Muhammed Mirza, Rus danışmanlarının etkisiyle yöneticisi Kamran Şah olan Afganistan sınırındaki bağımsız Herat şehrini işgal etme kararı almıştır.²³ Bu biraz da şaha kaybettiği toprakların acısını unutturmak için, Rusların onu yönlendirmesinin bir sonucudur. İran şahının planı anlaşılınca, İngiltere yoğun bir diplomasi trafiği başlatmış ve Tahran'daki İngiliz elçisi Mc Neill aracılığıyla şahı protesto etmiştir. Ne var ki, protesto bir işe yaramamıştır. Rusya ile yapılan görüşmeler de olumlu sonuçlanmayınca, bu durum Hindistan'daki yetkilileri bir sonraki seferin Hindistan olacağı konusundaki şüphelerini artırmıştır. Bunun üzerine Hindistan'ın Genel Valisi Lord Auckland, 1837 başında Mc Neill'i tekrar şaha yollayarak Herat seferinden vazgeçmesi konusunda ihtar etmiştir.

Bütün ihtarlara rağmen, Şah seferi iptal etmemiş ve 23 Kasım 1837'de Herat'ı kuşatmıştır. Uzun kuşatmaya rağmen, hatta 23 Haziran 1838'deki taarruza rağmen mürekkep İran ve Rus birlikleri Herat'ı ele geçirememişlerdir. Bunun üzerine Şah kuşatmayı kaldırmaya karar vermiştir. İngiliz subayı Stoddart'ın kuşatma karargâhına gelerek Bombay'dan bir İngiliz birliğinin hareket ettiği ve savaş gemilerinin de gelmekte olduğunu bildirince şahın kuşatmayı kaldırma kararı çabucak uygulamaya geçmiştir. Böylece dokuz buçuk ay süren Herat kuşatması sona ermiştir (Forbes, 1892: 4-5; Saray, 2003: 79-88).

İngiltere bir yandan İran ve Afganistan'da güvenliği sağlamaya çalışırken, bir yandan da başta Buhara Emirliği olmak üzere diğer Türkistan Hanlıklarını hem kendi safına çekmek, hem de Rusya ile aralarında tampon bölge olmaları için buralara temsilciler göndermeyi planlamıştır.

²³ 1796-1863 yılları arasında Herat şehri üzerindeki İran ile Afganistan'ın çatışması ve Avrupa'nın buna müdahalesi David Charles Champagne tarafından çalışılmıştır (Champagne, 1981).

Bu amaç için Dış İşleri Bakanı Palmerston İran'daki İngiliz elçisi Sir J. Mc Neill'e gönderdiği 18 Mayıs 1838 tarihli yazıda Buhara'ya güvenilir bir kişinin gönderilerek emirliğin durumunu araştırması ve Rusya'nın planları hakkında emiri uyarması istenmiştir. İngiliz dış işleri bakanı ayrıca gönderilecek kişinin emire, İngiltere'nin iyi niyet ve dostluğunu iletmesini, ancak İngiltere'yi bağlayıcı herhangi bir söz vermemesinin tembihlenmesini söz konusu etmiştir. Buna ilaveten, bu kişinin Rusya'nın bir işgal planı olduğunu, bu yüzden Buhara emirinin bu ülkeye planını uygulama safhasına koymak için eline koz vermemesini, bundan dolayı Rusya'nın en büyük bahanesi olan emirlikteki Rus esirlerin salıverilmesi gerektiğini emire uygun dille anlatmasını bildirmiştir (FO, 418/1B, Belge No: 1). Mc Neill de 31 Temmuz 1838 tarihli cevabî yazısında bu iş için Albay Stoddart'ın seçildiğini bildirmiştir (FO, 418/1B, Belge No: 2).

Üstlendiği özel görevle yola çıkan Albay Stoddart'ın Buhara'ya ulaştıktan sonra yaşadıklarını daha sonra bölgeye onun akıbetini araştırmak için giden din adamı Joseph Wolff'dan (1795–1862) öğreniyoruz.²⁴ Aslında Stoddart'ın başına gelenler biraz da sahip olduğu karakteri ile de ilgiliydi. Bu İngiliz subayı tam bir asker olmasına karşın, bir siyaset ve diplomasi adamı olmaktan çok uzaktı. Onun hakkında yakın bir arkadaşı şu ifadeleri kullanmıştır: “Stoddart çok cesur ve kararlı, katıksız bir askerdir. Bir kaleye saldırmak veya onu savunmak konusunda ondan daha iyi bir asker bulunamaz. Ancak, diplomasi gerektiren bir görevde başarılı olamazdı.” (Hopkirk, 2001: 231).

Siyaset ve diplomasi kurallarını bilmemesi Buhara'ya girdiğinde hemen kendini göstermiştir. Albay Stoddart şehre girdiği esnada Emir Nasrullah da Muhammed Bahâeddin Nakşibendî'nin türbesini ziyaretten dönüyordu. İki grup Buhara şehrinin ana caddesinde karşılaştığında İngiliz subayı emirin önünde atından inmeden onu

²⁴ Genç yaşta Hıristiyanlığın Katolik mezhebini kabul eden Joseph Wolff aslen Bavaryalı bir Yahudi'dir. Roma'da rahip olmak için okumuş, okulun inanç anlayışına uymadığından oradan atılmıştır. Bunun üzerine Anglikan rahibi olan Wolff, soylu bir İngiliz kadınla evlenmiştir. İbrance, klasik Yunanca ve Latince bilen Joseph Wolff uzun yıllar misyonerlik amacıyla çeşitli yerler gezmiş ve kendisine bir zamanlar büyük yardımı dokunan Yüzbaşı Arthur Conolly'yi, Charles Stoddart ile birlikte kurtarmak için 1845 yılında Buhara'ya gelmiştir. İngiltere'ye döndükten sonra da yaşadıklarını kaleme almıştır.

selamlamıştır.²⁵ Emirliğe gelen misafirleri, özellikle de büyükelçileri ve yabancı temsilcileri karşılamaktan sorumlu memur *şigavul* ve *serkerdel*er (ulular) kendisini attan inme konusunda uyarsalar da o buna nedense yanaşmamıştır. Her ne kadar emir kendisine bir şey söylemese de, bu olaya kızdığı bir gerçektir. Daha sonra ise reis,²⁶ emrindeki adamlardan birini ona gönderip elçi mi, yoksa tacir mi olduğunu öğrenmek istediğinde Stoddart görevliye saygısız davranışlarda bulunmuştur.²⁷ Ancak kendisine iyi muamele edilmeye devam edilmiştir. Bunda emirin Ruslara karşı İngiltere ile ittifak yapma eğilimi ve İngilizlerin Afganistan'daki konumlarının belirsizliği etkin olmuştur. Ne var ki, Rusların Hive Hanlığı ile yaptıkları 5 Aralık 1839'daki savaşta yenilmeleri ve geri çekilmeleri,²⁸ ayrıca İngilizlerin Afganistan'daki durumlarının kötüleşmesi üzerine Buhara hükümdarı Nasrullah'ın Stoddart'a muamelesi değişmiş ve onu hapse attirmiştir.

Yaklaşık iki yıl hapiste kalan İngiliz subayına, bu müddet sonunda Mirahur (polis müdürü) ve Zindancı Fethullah Beg'in aracılığıyla bir teklif sunulmuştur. Bu teklife göre Stoddart ya Müslüman olacak ya da idam edilecekti. Hatta gözünün önünde mezarı kazılarak ona gözdağı verilmiştir (The Times, Saturday, February, 1843, pg. 6, issue: 18217, col: B). Ölümünden kurtulmak için başka çaresinin kalmadığını gören Stoddart din değiştirmiştir. Din değiştirmesinden sonra emirin hizmetine giren Stoddart bir topçu müfrezesi yetiştirmekle görevlendirilmiştir (The Times, Tuesday, March 24, 1840, pg 6, Issue: 17313, col: C).²⁹ Ancak bir müddet sonra dinini zorla değiştirdiği için bunun bir anlamı olmadığını ve Hıristiyan olmaya devam ettiğini söylemesi, bunun yanında onun için İngiltere'nin herhangi bir kurtarma girişiminde

²⁵ Genel kurala göre, Orta Asya'da hanın selamlanması şu şekilde olur: biri, özellikle yabancı biri hanın huzuruna girdiğinde görevli biri (Buhara'da şigavul) ziyaretçinin omzunu düşürtür, böylece hükümdar, eğilerek selamlanmış olur. Benzer bir uygulamayı Josep Wolff da Emir Nasrullah ile görüşmesi sırasında yapmıştır (Wolff, c: I, 1845: 319).

²⁶ Halkı denetleyen, İslami kurallara uymayanları tespit edip bunları cezalandıran molla (Wolff, c: I, 1845: 339).

²⁷ Joseph Wolff bu bilgiyi 29 Nisan 1845'te Naib Abdussamed ile bulunduğu yemekli bir toplantıda öğrenmiştir (Wolff, c: I, 1845: 338-339).

²⁸ 14 Kasım 1839'da General Perovski komutasında Hive Hanlığı üzerine gitmek üzere yola çıkan Rus birliklerinin öncelikli amacı Hive Hanına Rus hâkimiyetini kabul ettirmek, Rus tüccarlarına hanlıkta serbestçe ticaret yapma imkânı sağlamak, Kazaklar ile Türkmenleri Hive hanının nüfuzundan kurtarmak ve hanlıktaki Rus esirlerini salıverilmelerini temin etmektir. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere, yapılan savaşın Hive Hanı tarafından kazanılması, ayrıca bölgenin soğuğu ve çöl iklimi Rusların seferi bırakmalarında etkin olmuştur (Hayit, 1995: 47-48).

²⁹ Zaten Mc Neill'den aldığı direktiflerden biri de, Stoddart'ın uygun görmesi halinde emirliğin askerlerine eğitim verebileceği yönündeydi (FO, 418/1B, Inclosure in No: 2).

bulunmamasının verdiği cesaretle emir onu tekrar hapse attırmıştır. Albay Stoddart'ın hapse atılmasında, Abbot'un eserinde belirttiğine göre ayrıca Vezir Yar Muhammed'in onun hakkında emire yazdığı mektup etkili olmuştur.³⁰

Bu arada, İngiliz yetkililere Buhara'ya gönderdikleri subaylarının akıbeti konusunda farklı bilgiler ulaşmıştır. Daha 1839 yılından itibaren onun öldüğüne dair Dış İşleri Bakanı Palmerston'a raporlar ulaştırılmıştır (FO, 418/1B, Belge No: 4).

Üçüncü bölümde gördüğümüz üzere İngiltere Hükümeti subayının kurtarılması için Osmanlı nezdinde de olmak üzere bazı girişimlerde bulunmuş, ancak bir başarı elde edememiştir.

İngiliz subayının kurtarılma girişimi sınırlı kalmış ve askerî harekât gibi daha ciddi bir müdahaleden de kaçınılmıştır. Bunun nedeni hem Londra, hem de Kalküta'daki yöneticilerin Orta Asya'da bir maceraya kalkışmak istememeleriydi. Çünkü Afganistan'daki İngiliz yanlısı yönetime husumet had safhadaydı. Ayrıca, Çin'deki birinci afyon savaşlarının devam etmesi, Fransa ve ABD ile aralarında ciddi problemlerin varlığı İngiltere'nin, dikkatini Buhara Emirliği'ndeki bir subayını kurtarmaya vermesine engel oluyordu (Hopkirk, 2001: 232). Osmanlı Devleti ve diğer kanallar aracılığıyla yapılan girişimler de nafileydi. Albay Stoddart'ın arkadaşları, bunun üzerine, onun Buhara Emirliği'nde kaderine terk edildiğini iddia ederek kızgınlıklarını hükümet nezdinde dile getirdiler. Ancak yaptıkları girişimler bir sonuç vermedi.³¹

1841 yılında Albay Stoddart için yeni bir ümit doğmuştur. Kasım ayında Büyük Oyun tabirinin mucidi ve bu alanda uzman olan Yüzbaşı Arthur Conolly onun serbest bırakılmasını sağlamak için Buhara'ya gelmiştir.

1807 yılında doğan Arthur Conolly enerjik ve hırslı biri olması hasebiyle kısa sürede dikkati çekmiş, 1823 yılında daha on altı yaşında Bengal Hafif Süvari Birliği'nde teğmen rütbesiyle göreve başlamıştır. Hindistan, Afganistan, Kafkasya ve Orta Asya'da başardığı önemli görevlerle temayüz etmiş ve yaşının küçüklüğüne rağmen

³⁰ Onun ifadesine göre, Vezir Yar Muhammed, Stoddart huzuruna geldiğinde onunla tartışmış ve ona karşı intikam hisleriyle dolmuştur (Abbott, c: I, 1884: 36).

³¹ Bu kişilerden John Grover başı çeker (Grover, 1843; Grover, 1845).

sözüne itibar edilir biri olmuştur. İlk defa İngilizler onun sayesinde Hazar Denizi ile Hive Hanlığı arasındaki bölge hakkında ayrıntılı bilgi edinmişlerdir. 1831’de kaleme aldığı eserinde Rusya’nın Hindistan üzerindeki planlarını ayrıntılı olarak ifadelendiren Conolly, bunun başarıya ulaşma olasılığını da değerlendirmiştir.³²

Onun Orta Asya konusunda en büyük hayali Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının İngiltere himayesine girmelerini sağlamaktı. Afganistan ile birlikte bu hanlıkların İngiliz himayesine girmesi, bölgeye hem Hıristiyan medeniyetinin girmesini sağlayacak, hem onlar Rusya’ya karşı tampon bölge olacaklardı. Ayrıca hanlıklardaki Rus esirlerin serbest kalmalarıyla Rusya’nın Orta Asya’da yayılmasındaki en büyük bahanesi ortadan kalkmış olacaktı (Hopkirk, 2001: 233).

Arthur Conolly Orta Asya’nın kaderini değiştirmek amacıyla 1840 yılı sonunda Hive’ye gelmiştir. Hanla görüşüp ona Rusya’ya karşı üç Orta Asya Hanlığı’nın bir federasyon kurmalarını önermiştir.³³ Rusya’nın 1839 hezimetinden cesaret alan Hive Hanı Allah Kulu onun bu teklifini reddetmiştir.³⁴ Bunun üzerine Conolly, Hokand’a gitmiş, benzer bir teklifi Hokand hükümdarı Muhammed Ali Han’a (1822–1842) yapmasına karşın, o da bu teklifi kabul etmemiştir (Hopkirk, 2001: 235).

Amacında başarılı olamayan Arthur Conolly, bir şey elde edemediği Orta Asya’dan ayrılmamak için Buhara’ya yönelmiş ve Albay Stoddart’ı kurtarmaya karar vermiştir. O esnada her nasılsa Stoddart ile haberleşmiş ve şayet Buhara’ya gelecek olursa emirin kendisini kabul edeceği haberini almıştır. Hive ve Hokand Hanlarının ikazlarına rağmen Conolly, 10 Kasım 1841’de Buhara’ya ulaşmıştır.

Bu sırada Stoddart her ne kadar gözetim altında tutulsa da nispeten özgürdü. Onun hapisten çıkarılma nedeni emir için Ruslara karşı İngiltere’nin desteğini

³² “Journey to the North of India, Overland from England, Through Russia, Persia and Affghaunistan” adlı eseri 1834’te yayımlanmıştır.

³³ Conolly, Hive Hanı ile yaptığı görüşmede ona şunları söylemiştir: “Türkistan’daki Özbek devletlerinin kendilerini yabancı işgalinden kurtarmak için bir tek çıkış yolu vardır. O da birbirleriyle iyi geçinmek ve birbirlerini desteklemektir. Bunu yapmak için aranızdaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırıp bir daha bozulmamak üzere sağlam işbirliği yapmalısınız. Bu işi kendi kendinize yapmak mecburiyetindediniz. Şayet birbirinizi zayıflatmaya, aranızdaki köprüleri yıkmaya devam ederseniz, kuzeydeki hakiki düşmanınız sizleri mahvedecek yolları daha kolay bulacaktır ki, bu sonunda hepinizi üzecektir.” (Saray, 1994: 45).

³⁴ Peter Hopkirk hanın bu teklifi reddettiğini söylerken (Hopkirk, 2001, s. 235), Mehmet Saray’a göre Conolly’nin konuşması hanı son derece etkilemiş ve kendisine birlik için elinden geleni yapacağını belirtmiştir (Saray, 1994: 45).

sağlayabileceğini söylemesiydi. Ayrıca emir de İngiltere ile ittifak kurmaya uzun zamandan beri taraftardı. Stoddart, şayet kendisine izin verilirse İngiltere Kraliçesine mektup yazmak ve bu durumu ona iletmek istediğini ve kendisine dört ay içinde bir cevap verileceğini umduğunu belirtmiştir. Böylelikle onun gerçekten İngiltere'nin temsilcisi olduğu anlaşılacak ve casus olduğuna dair şüpheler izale edilmiş olacaktır.

Onun teklifini kabul eden emir, İngiltere'ye mektup yazmasına izin vermiştir (Wolff, c: I, 1845: 340). Mc Neill üstlerini durumun nezaketi konusunda uyarılmış ve emire dostluk mesajları içeren bir mektup gönderilmesini hararetle önermiştir. Ne var ki, İngiliz yetkililer bu talebi önemsememişlerdir (Saray, 2003: 96). Sonuçta on dört ay geçmesine rağmen İngiltere'den herhangi bir cevap ulaşmamıştır. Bu olumsuz durum Stoddart'a bir yandan planını gerçekleştirme imkânı vermediği gibi, bir yandan da casus olduğuna dair şüpheleri güçlendirmiştir. Ancak bu sırada kendisine herhangi bir kötü muamelede bulunulmamıştır. Bunun nedeni, Peter Hopkirk'e göre, bir süredir diğer iki Orta Asya Hanlığı ile görüşen Arthur Conolly'nin Buhara'ya gelmesini sağlamaktır. Buhara emiri Nasrullah onun hanlıklardaki faaliyetlerinden başından beri haberdardı. Ne var ki, onun hakkında bazı bilgiler emire yanlış intikal etmişti. Aldığı istihbarata göre, Conolly onu tahttan indirmek için Hive ve Hokand Hanları ile anlaşmıştı (Hopkirk, 2001: 235). Bu yüzden onun Buhara'ya gelişi emir tarafından desteklenmiş ve görüşme isteği kabul edilmiştir.

Uzun süreden beri beklenen mektubun İngiltere'den bir türlü gelmemesi emirin kızgınlığına yol açmıştır. Çünkü mektuba cevap gelmeyişi ya kendisinin önemsenmemesinden ya da İngiltere'nin temsilcisi olduğunu söyleyen bu adamlar yalan söylüyorlardı. Her ikisi de Stoddart ve Conolly için olumsuz bir durumdu. Bu sıralarda İngiltere'nin Kabil faciası, olayların seyrinin değişmesinde önemli bir etken olmuş, emir İngiltere'nin kendisi için tehlikeli olmayacağı hükmüne varmıştır. Ayrıca, herhangi bir cevabî mektubun gelmemesi üzerine Buhara emiri onları idam ettirmiştir.

Onların idam ettirildiklerine dair haber Tahran'daki İngiliz heyetine Conolly'nin maiyetindeki Salih Muhammed Ahunzade adındaki bir İranlı tarafından getirilince onlar üzerinde şok etkisi yapmış ve haber bir müddet sonra İngiltere'ye de ulaşmıştır.

The Times gazetesinin 22 Ağustos 1843 tarihli nüshasında geniş yer alan habere göre Buhara emiri Albay Stoddart'ın üzerinde kalem ve kâğıt bulmuş, bunları nereden temin ettiğini sorduğunda bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine emir her iki İngiliz subayını da 7 Cemaziyülevvel 1259'da (17 Haziran 1842) idam ettirmiştir (The Times, Tuesday, August 22, 1843, pg 5, issue 18381, col: E).

Sonuç olarak İngiltere'nin güvenlik endişesiyle İran'ı kaybettikten sonra Afganistan konusunda çok hassas olması, Kabil'i kontrol altında tutmak için çok hırçın bir politika takip etmesi ve şehirde büyük bir katliam gerçekleştirmesi Emir Nasrullah'ı ciddi manada korkutmuş ve onu Rusya'ya yakınlaştırmıştır. Ayrıca İngiltere'nin tam yetkili bir temsilcisini emirliğe göndermemesi ve garantörlük vermemesi Buhara emirini İngiltere'den uzaklaştırmış ve onun açık bir şekilde Rus yanlısı bir siyaset benimsemesine sebebiyet vermiştir.

Subaylarının Buhara'da idamı ise uzun vadede İngilizler nezdinde Buhara Emirliği için kötü bir imaj olmuş ve bu emirlik aleyhine Ruslar ilerlemeye başlayınca İngiltere Hükümeti herhangi bir önlem alma ya da girişimde bulunma ihtiyacı hissetmemiştir. Böylece Rusya Orta Asya'da rahatlıkla ilerleme imkânı bulmuştur.

4.5.5. Rusya ve Emirliğin İşgali

1552'de Kazan'ı, 1556 yılında da Astrahan'ı işgali ile Rusya, Orta Asya konusunda sonraki yüzyıllara ait planlarını ilk kez ciddi manada ortaya koymuş oldu. Bundan sonra adım adım, ama oldukça bilinçli bir şekilde, kendini asla riske atmadan güneye yayılırken düşmanını sürekli kontrol altında tutarak, bir yandan da uluslar arası siyasette dengeleri gözeterek işgal programını gerçekleştirmiştir.

Rusya'nın güneyine yönelik yayılma siyasetine geçmeden önce Rusya'nın buraya yönelmesine etki eden başlıca faktörleri belirtmekte yarar vardır. Bu faktörleri Rusya'nın sınırlarını genişletme dürtüsünden Hıristiyanlığı yaymak istemesine, medenî olmayan göçebe halklara medeniyet götürme arzusundan bir Avrupa gücü olarak kendisini ispat etmek istemesine kadar geniş bir yelpazede ele almak mümkündür.³⁵

³⁵ Memet Yetişgin bu faktörleri ayrıntılı bir şekilde tezinde işlemiştir (Yetişgin, 2000: 23–79).

Kanımızca bu faktörlerden en önemlisi çağının sömürgecilik faaliyetlerinde geciken Rusya'nın yayılabileceği en yakın ve bakir alan olarak Türkistan'ı görmesidir. Çin ve Hindistan ile ticaretini geliştirmek için izleyebileceği en kısa yol yine Türkistan'dan geçiyordu. Orta Asya bu devlet için gelişen endüstrisi için hem hammadde kaynağı, hem de iyi bir pazardı. Bu nedenlerden ötürü Rusya hedefine Orta Asya'yı koymuştur.

Ancak şu durumu da vurgulamak gerekir ki, Rusya'nın güney sınırı boyunca Türkistan'a doğru yayılmasında güvenlik endişesi de önemli bir yer tutar. Rusların göçebeler tarafından esir alınarak pazarlarda satılması ister istemez Rus yetkililerin dikkatini bu yöne çekmiştir.³⁶

1644 yılında Medvedyev'in Buhara ve Belh'e gönderilmesiyle ilk kez Orta Asya üzerinden Hindistan'a bir ticaret yolu açılması fikri Rusya'da kabul görmüştür (Lockhart, 1936: 440). Bu tarihten itibaren, özellikle de I. Petro ile birlikte Rusya Orta Asya siyasetine özel ehemmiyet vermiştir. Bu hükümdar döneminden itibaren Rusya artık bir Avrupa Devleti olarak kabul edilmiş ve çağının süper güçlerinden sayılmıştır.³⁷ Büyük Petro Kazak Bozkırının Türkistan'ın anahtarı olduğunu, ancak burayı egemenlik altına aldıktan sonra hanlıklara sahip olunabileceğini belirten bir hedef çizmiş (Hayit, 1995: 49; Ziyaev, 2007: 58),³⁸ sonraki Rus çar ve çariçeleri bu doğrultuda politikalar izlemişlerdir.

Buhara, Hive ve Belh üzerinden bir ticaret yolu imkânını araştırmak için Büyük Petro, Prens Bekoviç Çerkaskiy'i bölgeye göndermiş, ancak heyetin Hive hanı Şir Gazi tarafından katledilmesi, seferi başarısızlıkla sonuçlandırmıştır (Létolle, 1998: 259–284). Bu olaydan sonra Rusya, İran üzerinden bir güzergâh oluşturmaya

³⁶ Bu konuya en güzel örnek Audrey Burton'un çalışması verilebilir. O makalesinde XVII. yüzyıla ait kayıtlarla Buhara'daki Rus esirleri konusunu ayrıntılı ele almıştır (Burton, 1998). Gerald Morgan da bu durumu teyit eder. Erken dönem Rusya'nın Orta Asya'daki amacı topraklarına düzenlenen akınları kontrol altına almak, göçebe topraklarını kullanan kervanların güvenliğini sağlamak ve esir olarak tutulan Rusların serbest bırakılmalarını temin etmektir (Morgan, 1981: 42).

³⁷ Büyük Petro ve dönemi üzerine pek çok araştırma yapılmıştır. Onlardan bazıları şunlardır: Sumner, 1956, Bushkovitch, 2003; Tsvetkov, 2005; Dixon, 1999.

³⁸ Ne var ki, Laurance Lockhart, I. Petro'nun böyle bir vasiyeti olmadığını, Avrupa umumi efkârının Rusya'ya karşı tavır alması için uydurulduğunu, velev ki olsa bile onun ancak Napolyon'un fikir vermesiyle ortaya çıkmış olabileceğini makalesinde belirtmektedir (Lockhart, 1936: 438–441).

çalıştıysa da, bu plan kısa süre sonra uygulamadan kalkarak tekrar Türkistan cihetine dönmüştür.

Orta Asya ile hem ticareti geliştirmek, hem de güvenliğin sağlanması için Bozkır'da birbiri ardınca kaleler inşa edilmiştir. Bunlardan en önemlisi olarak kabul edebileceğimiz Orenburg 1743 yılında ortaya çıkmıştır. Bu arada Rusya üç cüzden oluşan Kazak Hanlıklarını belirli bir program çerçevesinde nüfuzu altına almış, sonunda da tamamen kendisine tabi kılmıştır (Tulibeve, 2001: 72–81; Hayit, 1995: 49–62).

Bu yayılma siyasetinde oldukça ilginç olan Rusya'nın yönetimini üstlendiği halklara karşı merhametli olmasıdır. Bu durumu Schuyler eserinde belirtir.³⁹ Orenburg şehrinin nüfusunun artması için de II. Katerina Müslümanlara küçümsenemeyecek imkânlar tanımıştır (Mihaleva, 1982: 24–25). Ayrıca Rusya daha güneye ilerlerken arkada bıraktığı tebaasını profesyonel manada imparatorluğuna entegre edebilmiş, hatta onlardan hem yönetim, hem de askerî hizmetler noktasında yararlanabilmiştir (Yetişgin, 2000: 20–21). Bundan başka, hedefine aldığı siyasi yapıya karşı askerî harekât başlatmadan önce mutlaka onu siyasi arenada yalnız bırakmayı başarıyor, böylece kuvvetli bir direnişle karşılaşmıyordu. Bu sayededir ki, Türkistan kapılarına büyük bir sorun yaşamadan ulaşabilmiştir.

Buhara Emirliği'nin siyasi, askerî ve iktisadi durumunu sürekli kontrol altında tutmak için Rusya buraya belirli aralıklarla heyetler göndermiştir. Bu heyetler incelemelerde bulunarak raporlar hazırlamışlardır. Bazen de Buhara emiri İngiltere'ye karşı Rusya'nın desteğini elde edebilmek için bizzat bu ülkeden uzmanlar talep ederek ortak hareket etme girişiminde bulunmuştur.

XIX. yüzyılda Rusya'dan Buhara Emirliği'ne gelen ilk Rus heyet 1820 yılında buraya ulaşmıştır. A. Negri başkanlığındaki heyette bulunan Baron Meyendorf yolculuğu ile ilgili ayrıntılı bir eser kaleme almıştır. Buhara Emirliği'nin coğrafi yapısından, şehirlerin durumu ve halkına, yetiştirdiği meyve ve sebze ürünlerinden ticaret hacmine, devlet ve hükümet yapısından medeniyetine kadar pek çok konuda ayrıntılı

³⁹ “Orta Asya’da Rus harekâtı büyük bir disiplin ve merhametle damgalanmıştır.” (Schuyler, 2007: 74)

bilgi vermiştir (Meyendorf, 2004). Ayrıca bu heyette Dr. Eversman da yer almış, o da emirlik hakkında detaylı bir eser hazırlayabilmiştir.

1830'dan itibaren Rusya'nın Orta Asya politikası daha bir ciddiyet kazanmıştır. Bunun en başta gelen nedeni Kafkasya'nın kesin olarak ilhakının tamamlanması ve Osmanlı Devleti ile İran'ın kendisine karşı artık bir ittifak kurma ihtimalinin kalmayıdır. Kırım'da da daha önce kontrolün tamamen sağlanması Rusya'nın kaynaklarının ve dikkatinin büyük bir kısmını Orta Asya'ya kaydırmasına imkân tanımıştır (Morgan, 1981: 43).

1830'lu yıllarda Rusya'dan Buhara Emirliği'ne tahkikat için P. I. Demezov ile I. V. Vitkeviç gitmişlerdir. 1834'te Demezov, Cafer ismiyle bir molla kıyafetinde, 1835'te de Vitkeviç bir Kazak kıyafetinde Buhara'ya gelerek buraya daha önce ulaşan İngiliz temsilci Alexander Burnes'ün faaliyetleri hakkında bilgi toplamışlardır (Demezov ve Vitkeviç, 1983). Bu girişimden anlaşılan Rusya'nın Buhara Emirliği'nde oluşabilecek bir İngiliz nüfuzunu öğrenmek ve ona göre önlem almaktır.

1836'da da Rusya, muhtemelen Buhara Emirliği'ni kendi safına çekmek ve hanlıklar arasında birliğe engel olmak için Orenburg valisi aracılığı ile emire bir mektup göndermiştir. Mektupta Hive hanının Ruslara ve Rus tebaasına yaptığı kötü muameleden şikâyet edilmiş, bunun karşılığı olarak ülkelerinde bulunan bütün Hivelilerin alıkonulacağı belirtilmiştir. Mektubun devamında Rusya'nın Buhara ile dost olmak istediği ve eğer Buhara'da Rus esir varsa serbest bırakılması rica edilmiştir (Howorth, 1880: 794).

1836 ve 1838 yıllarında olmak üzere iki kez Emir Nasrullah, Rusya'ya elçilik heyeti göndererek İngilizlerin Afganistan'da faaliyetlerinden duyduğu endişeleri dile getirmiş ve Rusya ile dostluk ilişkilerini geliştirmek istediğini belirtmiştir. Bundan başka, Buhara emiri St Petersburg'dan kendi ülkesindeki altın ve kıymetli madenleri aramak üzere uzman göndermeleri talebinde bulunmuştur.

Emirin bu teklifi Rus yetkililer nezdinde karşılık bulmuş ve 1839 yılının Nisan ayında maden mühendisi Yüzbaşı Kovalefski bir grup uzmanla birlikte yola çıkarak emirliğe gelmiştir. Heyete ülkenin madenleri, kıymetli maden üretimi, Horasan çeliğinin yapılış tarzı vs. hakkında tahkikat yapmak, Asya ticaretine dair veri toplamak, Rus

malları üzerine konulan gümrük vergilerini azaltmaya çalışmak, İngiliz mallarının ne dereceye kadar Rus mallarıyla rekabet ettiği araştırmak, Rus esirlerinin serbest bırakılmasını temin etmek ve Buhara’da daimi bir Rus konsolosunun ikameti için önlemler alması hususunda talimat verilmişti (Howorth, 1880: 795).

Bundan başka 1840 yılında İngilizlere karşı Rusya’nın desteğini elde etmek amacıyla Rusya’ya bir elçilik heyeti daha gönderen Emir Nasrullah’ın, ilişkilerin geliştirileceğini ümit ettiğini belirtmesi üzerine Binbaşı Butenef başkanlığında bir Rus heyeti 17 Ağustos 1841’de emirliğe gelmiştir. Heyette maden mühendisi Bogoslofski, doğa bilimci Lehmann,⁴⁰ arkeolog ve müsteşrik Khanikoff⁴¹ da vardı. Heyetin görevi Buhara Emirliği hakkında bilgi toplamak, emirlikte Rus nüfuzunu kuvvetlendirmek ve Rus ticaretini geliştirmek ve şu şartları sağlayan bir antlaşma imzalamaktır: 1- Ne açık, ne de gizli olarak Buhara Emirliği’nin Rusya’ya düşmanlık göstermemesi, 2- Emirlikte Rusların ne köle ne de esir olarak tutulmamaları, her Rus’un emirlikte seyahati esnasında güvenliğinin sağlanması, 3- Buhara’da ölen Rusların mallarının iade edilmesi, 4- Emirlikte Ruslara keyfi ve hukuksuz muamele edilmemesi, 5- Bütün Rus malları üzerine % 5’i geçmemek şartıyla tek bir gümrük vergisi uygulanması, 6- Rus tacirlerine emirlik tebaasının Rusya’da gördüğü himayenin Buhara’da gösterilmesi (Howorth, 1880: 801).

Ancak o sırada İngilizlerin Afganistan’da mağlup olmaları ve Nasrullah’ın da Hokand seferlerinde başarı elde etmesi onu Rusya’dan uzaklaştırmış ve ilişkileri geliştirmesinin gereksiz olduğu fikrini Nasrullah da uyandırmıştır. Bu yüzden Butenef görevini başarıyla tamamlayamamış ve ülkesine dönmek durumunda kalmıştır.

Bu heyetlerle Buhara Emirliği’ni yakından tanıma imkânı bulan, ancak ülkede tatmin edici bir nüfuz oluşturamayan Rusya, başta Buhara Emirliği olmak üzere Türkistan’ı istila için bir müddetten beri hazırlık yapıyordu. Kırım Savaşı’nda (1853–1856) yenilmesi Avrupa’da yayılmasına engel olma ve prestijine büyük zarar verme gibi onun için birtakım kötü sonuçlar doğursa da, aslında Rusya’nın Türkistan’a

⁴⁰ Lehmann’ın eseri Solov’ev tarafından yayımlanmıştır (Solov’ev, 1936).

⁴¹ Khanikoff’un eseri 1843 yılında Rusça, 1845 yılında da İngilizce olarak yayımlanmıştır.

yönelmesini ve bu bölge konusunda daha ciddi politikalar üretmesini tetiklemiştir.⁴² Bu amaç için Rus çarı II. Alexander (1855–1881) hanlıkların son durumunu yakından tetkik için heyetler gönderilmesini emretmiştir. Böylece 1858 yılında Albay N. P. İgnatev Türkistan Hanlıklarında incelemeler yapmak üzere gönderilmiş ve bu şahıs gayet tatmin edici bir raporla ülkesine dönmüştür (İgnatev, 1984).

İgnatev her ne kadar Hive hanı ile istediği bir antlaşmayı imzalayamasa da Buhara'da umduğunu elde edebilmiş ve Nasrullah ile Rus çıkarlarına büyük oranda hizmet eden bir antlaşma imzalamaya muvaffak olmuştur. Buna göre Buhara'ya gelen Rus tacirlerinden asgari vergi alınacak, Rus tacirlerine Buhara'da özel bir pazaryeri tahsis edilecek, Buhara'da daimi bir Rus ticaret temsilcisi bulunacak ve Amu Derya Nehri Rusya tarafından ticari amaçla kullanılabilirdi (Saray, 1994: 64). Daimi temsilcilik haricindeki teklifleri kabul edilen İgnatev sayesinde Rusya, Buhara Emirliği'ni kendine çekmiş oluyor, böylece muhtemel işgal harekâtında Türkistan Hanlıklarını birbirinden koparmış oluyordu.

İgnatev bu antlaşmayı imzalarken elçilik heyetindeki diğer görevliler de Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı hakkında ayrıntılı raporlar hazırlayarak bu iki devletin Rus hâkimiyetine nasıl alınabileceği konusunda görüş beyan etmişlerdir. İgnatev ve önceki diğer elçilik heyeti raporları sayesinde Rusya, işgalini planlamış ve sistemli hareket etme imkânı elde edebilmiştir.

Böylece Rusya, Türkistan Hanlıklarına yönelik 1865 yılında sistemli işgal harekâtını başlatmış ve önce Hokand Hanlığı üzerine yürüyerek burayı kendisine tabi kılmıştır. Bu hanlıktan sonra sıranın kendisine gelebileceğine ihtimal vermeyen Buhara Emirliği, Rusya ile yaptığı antlaşmalar çerçevesinde tarafsız kalmak bir yana, Hokand'a taarruz düzenleyerek Rus işgaline katkı sağlamıştır. Sonunda Hokand Hanlığı'nın Rusya'ya ilhakını müteakip sıra Buhara Emirliği'ne gelmiş ve Rus hâkimiyeti emirlikte kademeli olarak uygulamaya konulmuştur.

---

⁴² Rusya'nın Kırım Savaşı'ndan önce ve sonra Orta Asya politikasının bir değerlendirmesi için bkz. Mijatovic, 1978: 15–177.

SONUÇ VE ÖNERİLER

XVIII. yüzyıl Türkistan tarihinde bir ilke tanıklık etmiştir. Mâverâünnehr bölgesinde kurulan Buhara Emirliği'nde Cengiz Han neslinden olmayan biri tahtta hak iddia etme cesaretini göstermiş, bunda da başarılı olmuştur. 1747 yılından itibaren Muhammed Rahim iktidarı elde ederek ülkede Mangıtlar Hanedanlığı'nı egemen kılabilmiş, ancak 1756 yılına kadar kukla hanlar vasıtasıyla devleti yönetebilmiştir. Sonunda, kendisini yeterince güçlü hissedince kukla hanı ortadan kaldırarak 23 Rebiulevvel 1170 / 16 Aralık 1756 tarihinde düzenlenen bir törenle hanlık tacını başına takmış ve meşruiyetini kuvvetlendirmek için Cengiz Han neslinden gelen bir hanımla evlenmiştir. Elbette onun "han" sanını kullanması gerçek manada olamaz. Kügelgen'in de belirttiği gibi kaynaklarda ona han denilmesinin nedeni eski alışkanlıklar nedeniyledir, yoksa Cengiz Han neslinden olduğu kesinlikle iddia edilmez (Kügelgen, 2002: 293–295).

Taze güç ve enerji ile emirlikte otorite sağlanmış ve birbiri ardı sıra başarılı fetihler yapılarak emirlik toprakları genişletilmiştir. Ayrıca onun döneminde iktisadi anlamda emirlik gelişme kaydetmiş, daha önceki dönemlerde dağılan nüfus tekrar ülkeye dönmeye başlamıştır. 1759 yılında vefat eden Muhammed Rahim'in erkek evladı olmadığı için yerine amcası Muhammed Danyal Atalık geçmiştir.

Danyal Atalık, Miyankal hâkimliği görevi sırasında koşbegi tarafından Buhara'ya davet edildiğinde hükümdar olarak idareyi üstlenmekte zorluklarla karşılaşmış, bu yüzden ailesinin eski mansıbı atalıklığa dönüş yapmıştır. Ülkede çıkan isyanlar onu böyle bir hareket tarzı geliştirmeye zorlamış, o da birbiri ardı sıra Fazıl Töre ile Ebu'l-Gazi'yi kukla da olsalar, hanlık tahtına oturtmak durumunda kalmıştır. Ne var ki, onun bu tutumu emirlikteki anarşi ortamını sona erdirmemiştir. Bunun başlıca nedeni ayaklanma çıkaran kabilelerin Mangıt Kabilesi'ni ülke yönetimi hususunda kendilerinden daha üstün ve vazgeçilmez görmemeleriydi. Sonunda bu keşmekeş atalığın oğlu Şah Murad ile güçlü merkezî otorite taraftarı tüccar sınıfının gayretleri neticesinde ortadan kaldırılabilmiştir. Şah Murad'ın bu başarısı onun veliaht tayin edilmesini sağlamış, babasının ölümünü müteakip atalık makamını o üstlenmiştir.

Aslında bir sufi olan ve Cengiz ananelerine düşman olan Şah Murad, iktidara gelişiyle birlikte Cengizli Ebu'l-Gazi'yi hanlık tahtından indirmiş, ancak kendisi de han olmamıştır. Hanlık sanı yerine *emir* (Emirü'l-Müminin) unvanını kullanmıştır. Onun döneminde emirlikte İslami kurallar ve yaşam ivme kazanmış, hayatın her alanı yoğun bir şekilde İslamlaşmıştır. Ancak yine de, meşruiyet açısından Şah Murad Cengizli geleneklerle irtibatını istemeden de olsa devam ettirmek durumunda kalmış; daha iktidara gelmeden Cengiz Han neslinden bir hanımla evlenmiştir. Bu hanımından kendisinden sonra hükümdarlık tahtına oturacak olan Haydar dünyaya gelmiştir.

Şah Murad döneminde emirlikte iktisadi hayatı canlandırmak için yoğun bir sulama programı uygulanmış ve tarımın yaygınlık kazanması için çalışılmıştır. Bunda amaç göçebe kabileleri yerleşikliğe teşvik etmektir. Çünkü göçebeleri kontrol altında tutmak oldukça zordu. Onun döneminin en önemli fetih hareketi Merv şehrine yöneliktir. Fetihden sonra şehir halkının büyük bir kısmı Buhara'ya göç ettirilmiş; böylece başkentin nüfus miktarı artırılmıştır.

Şah Murad'ın hükümdarlık devresi emirliğin kurum ve kuruluşlarıyla kimlik kazandığı, iktisadi olarak güçlendiği, neredeyse hiç isyanın olmadığı bir dönem olması ile temayüz etmiştir. Klasik söylemle bu hükümdarın devri emirliğin yükselme dönemi olarak addedilebilir.

Oğlu ve halefi Emir Haydar, meşruiyetini anne tarafından hem Cengiz Han, hem de Peygamber Hz. Muhammed'e dayandırarak bir ilki gerçekleştirmiştir. Onun dönemi aynı zamanda Cengizli geleneklere dönüşü de temsil eder. Buna verilebilecek en müşahhas örnek onun Moğol geleneklerine göre tahta çıkarılmasıdır. Ancak babası ile karşılaştırıldığında Emir Haydar'ın durağan bir hükümdarlık devresi geçirdiğini söylemek mümkündür. Çağdaş kaynakların ifadelerine göre, onun döneminin gelirleri babasının döneminin gelirlerinin iki katı olmasına rağmen Emir Haydar'ın harcama kalemleri gelir kalemlerinin neredeyse iki katına ulaşıyordu. Bu durum, devletin günden güne zeval bulması anlamına geliyordu.

Elbette yapılan bu yüksek harcamaların sebepleri vardı. En başta sürekli çıkan isyanlar onun en büyük gider kalemini oluşturuyordu. Özellikle 1821–1825 yılları

arasında meydana gelen Hitay-Kıpçak Kabilesi'nin isyanını bastırmak için yüksek miktarda askere ihtiyaç duyulmuştu. Hatta sıradan halk da zaman zaman askerî hizmete alınmıştır. Ayrıca bu kargaşa ortamının bir zararı da tarıma yöneliktir. İsyân dönemlerinde tarım ürünleri ekiminde düşüş yaşandığı gibi, ekilen ürünün de tahrip edilmesi kıtlığa yol açıyordu.

Onun döneminde büyük askerî başarılar gözlemlenmez. Emir Haydar'ın öne çıkan özelliği sufiliği ve öğretmenliğidir. Babası gibi sufilikle uğraşan Emir Haydar aynı zamanda medresede öğrencilere ders de vermiştir.

Emir Haydar'ın ölümünden sonra tahta kimin geçeceği konusunda emirlikte kargaşa ortaya çıkmış ve belirsizlik yaklaşık bir yıl sürmüştür. Sonunda Nasrullah ülkeye hâkim olmayı başararak tahta oturabilmiştir. Onun dönemi merkezîliğin iyice arttığı, bunun yanında istibdadın da zirveye ulaştığı zaman dilimi olmuştur. Ömrü komşularıyla savaşlarla geçmiş, bu savaşlardan çoğu da hiçbir kalıcı sonuç ortaya koyamamıştır. Emirliğin kaynakları bu yüzden gereksiz yere israf edilmiştir.

Araştırma konumuzun son hükümdarı Muzafferüddin döneminde ise sistemli Rus işgali başlamış ve Hokand'dan sonra, Buhara Emirliği de Rusya tarafından himaye altına alınmıştır.

Dönemin süper güçlerinden biri olan Rusya'nın başta Buhara Emirliği olmak üzere Türkistan Hanlıklarını egemenliği altına alması engellenebilir miydi? XIX. yüzyılın en büyük Müslüman devleti dahi çoğu zaman tamamen işgal edilmenin eşiğinden döndüğü düşünülürse hanlıkların sahip olduğu şartlar çerçevesinde Rusya'ya karşı daha ciddi bir direniş göstermesi elbette beklenemez. Ancak alan çalışması olarak ele aldığımız Buhara Emirliği'nin eksiklerini de burada ortaya koymakta yarar vardır. Rus işgaline giden süreç içinde 1800–1865 yılları arasında Buhara Emirliği'nde dâhili ve harici gelişmeleri yakından incelediğimizde şu sonuçlara ulaşmamız mümkündür:

Bu konuda en başta söylenebilecek şey, meşruiyet anlayışında yaşanan değişimdir. O güne kadar Orta Asya hep Cengiz neslinden gelen hükümdarlar tarafından yönetilmiş, aykırı sesler hiç ortaya çıkmamıştır. Dönem dönem hanlar kukla durumuna düşseler de ülke içinde hep birleştirici ve bütünleştirici bir rol üstlenmişler; kabilelerin bir arada ve nispeten uyum içinde yaşamalarının temel belirleyicisi olmuşlardır. Ne var

ki, Muhammed Rahim Han'ın bu geleneği değiştirerek Cengiz Han neslinden gelenleri tahttan mahrum bırakması, ülke halkını bir arada tutan en önemli dinamiklerden birini işlevsiz hâle getirmiş, bu da uzun vadede ülkeyi sıkıntılara maruz bırakmıştır. Mangıtların yönetimi elinde bulundurma konusunda kendilerinden daha fazla bir meşruiyete sahip olmadıklarını düşünen, başta Keneges Kabilesi olmak üzere diğer kabileler imkân buldukça isyan etmişler ve ülkeyi dönem dönem kargaşa ortamına sürüklemişlerdir. 1821–1825 Hitay-Kıpçak Ayaklanması örneğindeki gibi, isyanların bir diğer nedeni de devlet görevlilerin uyguladıkları yanlış politikalar ve yaptıkları haksızlar olmuştur. Bu kargaşa ortamı tarım ve ticarete ciddi manada zarar vermiş, aynı zamanda ülkenin insan kaynağını gereksiz yere tüketmiştir.

Emirliği mahveden ve Rus işgali karşısında güçsüz bırakan ikinci husus askerî sisteminin yetersizliğidir. Başta Rusya olmak üzere, diğer dünya devletleri artık ordularını düzenli birliklerden oluşturmaya çoktan başlamışlar ve çağın ulaştığı bilgi birikimi ve teknolojisi ile ordularını donatmışlardı. Ancak Buhara Emirliği bu gelişmeleri çok geriden ve ancak dolaylı yollardan takip edebilmiştir. Emir Nasrullah'ın düzenli orduya geçiş projesi çok yavaş ve küçük çaplı olmuştur. Hâlâ cephenin en önünde ve yalnkılıç savaşmak emirlik askerlerinin en büyük meziyeti idi ve ateşli silahlar neredeyse yok denilecek kadar azdı. Olan silahlar da, özellikle toplar, çağdaş kaynaklarda belirtildiği üzere, işlevselliğinden (öldürücülüğünden) ziyade çok ses çıkarması ve ortalığı dumana boğması ile övülmüştür.

Diğer bir husus, Türkistan Hanlıklarının birbirleriyle yaptıkları mücadelelerdir. En eski ve merkezî olması hasebiyle Buhara Emirliği, Hive ve Hokand Hanlıklarını her zaman için kendi mülkü addetmiş ve aralıksız seferler düzenleyerek bu iki hanlığı da kendine tabi kılmaya gayret etmiştir. 1865 yılına kadar, hatta sonrasında da süren bu mücadeleler hiçbir zaman için kalıcı bir sonuç doğurmamıştır. Özellikle Emir Nasrullah ve Emir Muzafferüddin'in Hokand seferleri tam bir ibretlik manzardır. Yaklaşan Rus tehlikesini fark edemeyen özellikle bu iki hükümdar ülkeyi boş ve gereksiz maceralara sürüklemişlerdir. Bu bahis altında Merv'den de bahsetmek yerinde olacaktır. Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı'nın kendilerine tabi kılmak için Merv üzerine düzenlediği seferler bu şehirde tam bir yıkıma yol açmış, şehir adeta harabeye dönmüştür. Neredeyse tükenme aşamasına gelen şehir hanlıkların

düşmesinden sonra, Ruslara karşı mücadele etmesine rağmen sonunda teslim olmak durumunda kalmıştır.

Her üç hanlığın ittifak yaparak Rus tehlikesine karşı daha ciddi bir mukavemet gösterebilecekleri aşikârdır. Ne var ki, bu durum hiçbir zaman gerçekleşmemiş ve Rusya da hanlıkların bu zaafından ve aralarındaki rekabetten sonuna kadar yararlanmayı bilmiştir.

Eğitim ve medreselerin durumu işgal sürecinde Buhara Emirliği'nin diğer bir handikabıdır. Türkistan'ın o dönemde hâlâ belirgin bir vaziyette olan içine kapanık ve uluslar arası gelişmelerden bihaber durumu en çok eğitim sisteminde kendini hissettirir. XVI. yüzyılın eğitim anlayışından ve seviyesinden çok fazla bir ilerleme kaydedmeden XIX. yüzyıla giren Buhara medreseleri dönemin Avrupası'ndaki bilimsel alandaki gelişmeleri takip etmek bir yana en çok önem verdiği ilahiyat ilimlerinde bile ilerleme elde edememiştir. Medreselerde okutulan din bilimleri kitapları çağın gereklerine göre yenilenmediği gibi, o kitapların kendileri dahi okutulmamış, onun yerine şerhleri, hatta bazen şerhlerinin şerhleri okutulmak durumunda kalmıştır. Böyle bir eğitim anlayışı ve teknoloji takibiyle Rusya karşısında durabilmek mümkün olmasa gerektir.

XVI. ile XIX. yüzyıllar arasında Türkistan üzerinden yapılan uluslar arası ticaret önceki yüzyıllara göre gerilese de, XIX. yüzyılda oldukça gelişme kaydetmiştir. Ticaretin artması başta Buhara Emirliği olmak üzere diğer Türkistan Hanlıklarına ilk aşamada olumlu yansımış ve hanlıklarda nakit birikimi sağlamıştır. Ancak zamanla bu durum hanlıkların Rusya açısından hammadde ve pazar kaynağına dönüşmesine yol açmış ve onların geleceğini olumsuz etkilemiştir. Gelişmeler, sonunda, Rusya için ticari açıdan güvenli bulmadığı hanlıkları himayesine almaya sevk etmiştir.

Buhara Emirliği Rus işgal sürecinde uluslar arası siyasetten ve dengelerden de yararlanamamıştır. Pek çok konuda en büyük örneği olan Osmanlı Devleti bu siyasetten oldukça başarılı bir şekilde istifade edebilse de, Buhara Emirliği aynı imkânı kullanamamıştır. Bunun zannımızca en önemli nedeni emirliğin içine kapanık ve uluslar arası siyaseti ve dengeleri takip etmeyen tutumudur.

Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde askerî uzman ve teknoloji transferi isteme yerine, daha çok Hive ve Hokand Hanlıklarına üstünlük elde edebilmek için menşur isteyen Buhara Emirliği, İstanbul'un Rusya'ya karşı ortak sefer düzenleme tekliflerini de reddetmiştir. Osmanlı Devleti'nin hanlıklar arasındaki ihtilaflara son verilme ve birlik içinde hareket edilme tavsiyesi ise Buhara Emirliği ve diğer hanlıklar nezdinde bir karşılık bulamamıştır.

Buhara Emirliği, Rusya'ya karşı sahip olabileceği en büyük koz olan İngiltere ile de sağlıklı bir iletişim kuramamıştır. Rusya'nın güneye ilerlemesi konusunda Buhara Emirliği'nden daha hassas olan İngiltere de tam yetkili bir temsilci ile Buhara Emirliği ile temasa geçmemiştir. Gönderdiği Albay Charles Stoddart ile sonradan Buhara'ya gelen Yüzbaşı Arthur Conolly diplomasi ve İslami gelenek kaidelerine aykırı davranışlar sergileyerek ilişkileri işinden çıkılmaz bir vaziyete sokmuşlardır. Onların öldürülmesi İngiltere'de tam anlamıyla şok etkisi yaratmış ve İngiliz kamuoyu ve Parlamentosu'nda Buhara Emirliği'nin bağımsızlığının korunması için gayret gösterilmesi düşüncesinden tamamen vazgeçilmiştir.

Memet Yetişgin'in tespitini burada belirtmekte yarar vardır: “[Hanlar] halklarının kültürel gelişimlerini, iktisadi yeterliliklerini ve eğitimlerini yıllarca ihmal etmelerinden ötürü, bu insanlar Ruslara karşı ciddi bir direniş göstermemişlerdir. Onların çoğu için Ruslar, başka bir kötü yönetim demektir.” (Yetişgin, 2000: 21).

Bir devlet, bir sebepten ötürü elbette yıkılmaz ve devlet içinde bütün kurumlar ayakta kalıp mükemmel işlerken sadece bir kurumda yozlaşma ortaya çıkmaz. Yozlaşma varsa bütün kurumlar bunun etkisi altında kalır. Buhara Emirliği'nde de ortaya koymaya çalıştığımız en çok öne çıkan bu dâhili ve harici aksaklıklar ve izlenen yanlış politikalar Rusya'nın işgaline direnişi zayıflatmış ve sonunda emirliğin bağımsızlığı sona ermiştir.

Bu araştırmamızla Rus işgaline uğrayan Türkistan Hanlıklarından Buhara Emirliği'ni çalışma alanı olarak belirleyerek işgal sürecini ortaya koymaya çalıştık. Tarih biliminde elbette sonsöz olmaz. Bu çalışmamız bundan sonra yapılacak araştırmalara küçük de olsa bir katkı sağlayabilirse ve yol gösterici olabilirse amacına fazlasıyla ulaşmış olacaktır.

KAYNAKLAR

- ABBOTT, Captain James (1884), *Narrative of A Journey from Heraut to Khiva, Moscow, St. Petersburg During the Late Russian Invasion of Khiva; with some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism*, 2 cilt, Third Edition, London: W. H. Allen & Co.,
- ABDURAİMOV, M. (1961), *Voprosı Feodalnogo Zemlevladieniya i Feodalnoy Renti v Pismah Emira Haydara (Opıt Kratkogo İssledovaniya İstoçnika)*, İzdatel'stvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent.
- ABDURRAİMOV, M. A. (1966), *Oçerki Agrarnih v Buharskom Hanstve v XVI-Pervoy Polovine XIX Veka*, c: I, İzdatel'stvo "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent.
- ADHAMI, Siamak (2006), *Toward A Biography of Ahmad Danesh*, California Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Los Angeles.
- AHMEDOV, B. A. (1965), *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, Izd. "Nauka", Moskova.
- AKA, İsmail (1991), *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara.
- AKA, İsmail (1994), *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405–1447)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- AKBIYIK, Hayrunnisa, "Mangıtlar", *DİA*, c: XXVII, ss. 570–571.
- ALAN, Hayrunnisa (2007), *Bozkırdan Cennet Bahçesine: Timurlular (1360–1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- ALEKSEEV, A. K. (2006), *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persidskogo İstoriçeskogo Soçineniya Bahr al-Asrar*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo Universiteta, St. Petersburg.
- ALPARGU, Mehmet (1995), *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar–1, Ankara.
- ALPARGU, Mehmet (1996), *Yeniçağda Kazak Türkleri*, Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar–2, Ankara.

- ALPARGU, Mehmet (2002), “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, c: VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 557–605.
- ALPARGU, Mehmet (2007), *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul.
- ALPARGU, Mehmet (2008), “Osmanlı Devleti’nin Türkistan Politikası”, *Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi*, ed: Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu, İstanbul, ss. 33–52.
- ARIK, Durmuş (2005), *Buhara Yahudileri*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara.
- AXWORTHY, Michael (2006), *Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, I. B. Tauris, London, New York.
- BABACANOV, G. I., A. P. Kolbinçev, L. Yu. Mankovskaya (1988), *Po Drevnim Gorodam Uzbekistana: Taşkent, Semerkand, Şehr-i Sebz, Buhara, Hive*, Moskova.
- BABADZANOV, Baxtiyar M. (1996), “On the History of the Naqşbandiya Muğaddiya in Central Māwarā’annahr in the 18th and early 19th Centuries”, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, ed: Michael Kemper, Anke von Kügelgen, Dmitriy Yermakov, Berlin.
- BABUR, Gazi Zahirüddin Muhammed (1987), *Vekayi: Babur’un Hâtıratı*, c: I-II, tr. Reşit Rahmeti Arat, TTK Yayınları, Ankara.
- BARTHOLD, V. V. (1962), *Four Studies on the History of Central Asia*, tr. T. Minorsky, c: III, E. J. Brill, Leiden.
- BARTHOLD, V. V. (1963), “Uzbetskie Hanstva”, *Soçineniya*, c: II/1, Moskova, ss. 268–292.
- BARTHOLD, V. V. (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- BARTHOLD, Vasiliy Viladimiroviç (2000), *Asyanın Keşfi: Rusyada ve Avrupada Şarkiyatçılığın Tarihi*, tr. Kaya Bayraktar ve Ayşe Meral, Yöneliş Yayınları, İstanbul.
- BARTHOLD, W. (1965), “K Istorii Oroşeniya Turkestana”, *Soçineniya*, c: III, Moskova, ss. 95–233.
- BARTHOLD, W. (1998), “17. Asırda Özbek Sarayında Merasimler”, tr. Abdülkadir İnan, *Makaleler İncelemeler*, 3. baskı, c: I, TTK Yayınları, Ankara, ss. 546–554.
- BARTHOLD, W. (1999), “Mâverâünnehr”, *MEBİA*, c: VII, ss. 408–409.
- BARTHOLD, W. (2006), *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, tr. Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara.
- BARTHOLD, W. , “Ebu'l-Hayr Han”, *MEB İA*, c: IV, ss. 84-85.
- BARTHOLD, Wilhelm (1997), *Uluğ Beg ve Zamanı*, tr. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), C.HR., 117/5844; 150/7458; 23/1097; 8/388; 24/1104.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), İ.HR. 8/391; 8/388; 17/847.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), C.ML. 706/28822.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), HAT, 17/778; HAT, 253/14399; HAT, 181/8225; HAT, 735/34869; HAT. 175/7619; HAT. 4/124; Hat. 175/7616; HAT. 175/7618; HAT. 114/4582.
- Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, (2004), ed: Cevat EKİCİ, Kemal Gurulkan, *T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara.

- BIÇAKÇI, Ahmet Salih (2001), “Bukharan Madrassahs: Usul-i Kadim”, *Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900–1924 (Osman Hoca Anısına İncelemeler)*, SOTA, Haarlem, ss. 135–149.
- BLACKWELL, William L. (1968), *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800–1860*, Princeton University Press, Princeton.
- BLACKWELL, William L. (1974), *Russian Economic Development From Peter the Great to Stalin*, New Viewpoints, New York.
- BOSWORTH, C. E., “Amol (Amuúya)”, www.iranica.com (09.06.2008).
- BOUKHARY, Mir Abdoul Kerim (1876), *Histoire de L’Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Fransızca’ya çeviren Charles Schefer, Paris.
- BREGEL, Yu. E. (2003), *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden.
- BREGEL, Yuri (1986), “Koshbegi”, *EI²*, c: V, ss. 273–274.
- BREGEL, Yuri (1991), “Mangit”, *EI²*, c: VI, ss. 417–418.
- BREGEL, Yuri (1991), “Mangits”, *EI²*, c: VI, ss. 418–419.
- BREGEL, Yuri (1992), “Central Asia in the 12th-13th/18th-19th Centuries”, *EIr*, c: V, ss. 193–205.
- BREGEL, Yuri (2000), *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*, Indiana University, Research Institute for Inner Asia Studies, Bloomington.
- BREGEL, Yuri, “Abul-Khayr Khan”, *EIr*, <http://www.iranica.com>, (08.07.2008).
- BREGEL, Yuri, “Atalik”, *EI²*, Supplement fas. 1–6, ss. 96–98.
- BREGEL, Yuri, “Bukhara: After the Mongol Invasion”, *EIr*, <http://www.iranica.com> (15.08.2008).
- BUDAK, Mustafa (1987), *Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- BUHARAYİ, Mirza Şems (1377), *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (der Şerh-i Hükümrân-ı Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)*, ed: Muhammed Ekber Aşık, *Ayine-i Miras*, Tahran [1998].
- BUHARİ, Hafız-ı Taniş (1989), *Şeref-Nama-yi-Şahi (Kniga Şahskoy Slavi)*, Faksimile Rukopisi D 88, *Perevod C Persidskogo, Vvrdenie*, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, c: I-II, “Nauka”, Moskova.
- BUHARİ, Mir Muhammed Emin-i (1957), *Ubeydulla-Name*, *Perevod s Tadjikskogo s primeçaniyami çlena-korrespondenta Akademii Nauk Uzbekskoy SSR* Professora A. A. Semenova, İzdatel'stvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent.
- BURNES, Alexander (1992, reprint of 1834), *Travels into Bokhara being the Account of A Journey From India to Cabool, Tartary and Persia*, 3 cilt, New Delhi.
- BURTON, Audrey (1997), *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550–1702*, Curzon Press, New York.
- BURTON, Audrey (1998), “Russian Slaves in 17th Century Bukhara”, *Post-Soviet Central Asia*, ed: Touraj Atabaki and John O’Kane, *Tauris Academic Studies in association with the International Institute of Asian Studies*, Leiden, Amsterdam, ss. 345–365.
- BURTON, J. Audrey (1990–1991), “Relations Between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey, 1558–1702”, *International Journal of Turkish Studies*, c: 5, ss. 83–103.
- BUSHKOVITCH, Paul (2003), *Peter the Great*, Rowman & Littlefield, Oxford.
- CHAMPAGNE, David Charles (1981), *The Afghan - Iranian Conflict Over Herat Province And European Intervention 1796–1863: A Reinterpretation*, Basılmamış Doktora Tezi, The University of Texas at Austin.

- CLAVIJO, Ruy Gonzales De (2008), *Timur'un Hayatı & Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- CURZON, George N. (1896), "The Pamirs and the Source of the Oxus", *The Geographical Journal*, c: VIII. No. 1, ss. 15–54.
- CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik (1999), *Tarih-i Cihan Güşa*, tr. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- ÇELİK, M. Bilal (2004), *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- ÇELİK, M. Bilal (2007a), "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Sakarya Üniversitesi SBE Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt: 2 Sayı: 1, Sakarya, ss.175–187.
- ÇELİK, M. Bilal (2007b), "Son Büyük Arabşâhî: Anuşa Muhammed Bahadır Han (1663–1687)", *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed: Mehmet Alpargu ve Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya, ss. 505–524.
- D'OHSSON, M. Baron C. (2006), *Moğol Tarihi*, tr. Ekrem Kalan ve Qiyas Şükürov, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- DANIŞ, Ahmed (1967), *Risale-i Ahmed Daniş: Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye*, Tercüme, Mukaddime ve İzahı I. A. Neçefova, İzdatel'stvo "Daniş", Duşanbe.
- DAVİDOVİÇ, E. A (1964). *İstoriya Monetnogo Dela Sredney Azii XVII-XVIII vv. (Zolotie i Serebriyanie Moneti Canidov)*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSR Duşanbe.
- DEMEZON, P. I., I. V. Vitkeviç (1983), *Zapiski O Buharskom Hanstve*, Moskova: Glavnaya Redaktsiya Vostochnoi Literaturı.
- DEWEESE, Devin (1994), *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.

- DEWEESE, Devin, A. (1985), *The “Kashf Al-Huda” of Kamal Ad-Din Husayn Khorezmi: A Fifteenth-Century Sufi Commentary on the “Qasidat Al-Burdah” in Khorezmian Turkic (Text Edition, Translation, and Historical Introduction)*, Basılmamış Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, Indiana.
- DICKSON, Martin B. (1958), *Shah Tahmasb and the Uzbeks: The Duel for Khurasan with Ubayd Khan: 930–940/1524–1540*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, Princeton.
- DICKSON, Martin, B. (1963), “Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century”, *Trudi Dvatsat Pyatogo Mejdunarodnogo Kongressa Voskovedov, Moskova 9–16 Augusta 1960*, tom III, Zasedaniya Sektsiy X, XI, XIII, Izdotelstvo Vostochnoy Literatur, Moskova, ss. 208–216.
- DIXON, Simon (1999), *Modernisation of Russia, 1676–1825*, Port Chester, Cambridge University Press, New York.
- DOERFER, Von Gerhard (1967), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, c: I-IV, Wiesbaden.
- DUĞLAT, Mirza Haydar (2006), *Tarihi Reşidî: Geride Biraktıklarımızın Hikayesi*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- EBU’L-GAZİ BAHADIR HAN (1925), *Türk Şeceresi*, tr. Dr. Rıza Nur, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- EBU’L-GAZİ BAHADIR HAN (1996), *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Simurg, İstanbul.
- ESTERÂBÂDÎ, Mirza Muhammed Mehdihan Han (1377), *Cihangüşâ-yı Nâdiri*, editör: Seyyid Abdullah Envâr, İntişârât-ı Encümen-i Âsâr ve Mefâher-i Ferhengi Tahran.
- EVERSMANN, Eduard (1823), *Reise von Orenburg nach Buchara*, E. H. G. Christiani, Berlin.

- FALKUS, M. E. (1986), *Rusya'nın Endüstrileşmesi, 1700–1914*, tr. A. Şenel, V Yayınları, Ankara.
- FERRIER, Joseph Pierre (1858), *History of Afghans*, tr. William Jesse, John Murray, Londra.
- FORBES, Archibald (1892), *The Afghan Wars, 1839–42 and 1878–80*, New York. Foreign Office, 418/1B.
- FOURNIAU, V., “Balkh: From the Mongols to Modern Times”, www.iranica.com (26.05.2008).
- FRASER, James (1742), *The History of Nadir Shah, Formerly Called Thamas Kuli Khan, the Present Emperor of Persia. To Which is Prefix'd a Short History of the Moghol Emperors. At the End is inserted, a catalogue of about two hundred manuscripts in the Persia and other Oriental languages, collected in the East*, W. Strahan, Londra.
- FRASER, James, B. (1984), *Narrative of A Journey into Khorasan in the years 1821 and 1822: with a new introduction by Edward Ingram*, Oxford University Press, Oxford.
- FRYE, Richard N. (1956), “Notes on The History of Transoxiana”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, c: 19, No. 1/2, ss. 106–125.
- FRYE, Richard N. (1998) “Early Bukhara”, *Boukhara-la Noble (Chaiers D'Asie Centrale, No: 5–6)*, Taşkent, ss. 13–18.
- GEISS, Paul Georg (2003), *Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia: Communal Commitment and Political Order in Change*, Routledge Curzon Press, Londra.
- GIBB, H. A. R. (1970), *The Arab Conquests in Central Asia*, AMS Press, New York.
- GOMMANS, Jos J. L. (1995), *The Rise of the Indo-Afghan Empire, c. 1710–1780*, E. J. Brill, Leiden; New York.
- GRENET, Frantz, “Samarqand”, *EIr*, <http://www.iranica.com> (11.05.2008).

- GROUSSET, René (1993), *Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*, tr. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- GROVER, Captain (1843), *An Appeal to the British Nation In Behalf of Colonel Stoddart and Captain Conolly Now Captivity In Bokhara*, Hatchard and Sons, Piccadilly, Londra.
- GROVER, Captain (July 1845), “The Bukhara Victims”, *Edinburgh Review*, 82: 165, ss. 132–171.
- HAFİZ EBRU, Abdullah b. Lütfullah (1375), *Coğrafya-yı Hafız Ebru*, ed: Sadık Seccadi, Ayine-i Miras, Tahran, [1999].
- HALFİN, N. A. ed. (1986), *Poslannik Petra I Na Vostoke: Posoltvo Filorio Beneveni v Persiyu i Buharu v 1718–1725 Godah*, ed: İzdatel’stvo Akademii Nauk SSR, Moskova.
- HANDMÎR, Gıyaseddin bin Hemameddin El-Hüseyni (1380), *Târih-i Habîbu’s-Siyer*, c: IV, 4. baskı, ed: Dr. Muhammed Debîr Siyaki, İntişarat-ı Hayyam, Tahran.
- HAYÎT, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadelelerinin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- HAYÎT, Baymirza (2000), *Eski Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- HİDAYET, Rıza Kulu Han (1385), *Sefâretnâme-i Harezm*, ed: Cemşid Keyanfer, Miras-ı Mektub, Tahran.
- HOLDSWORTH, Mary (1959), *Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Central Asian Research Center, Oxford.
- HOLZWARTE, Wolfgang, “The Uzbek State as Reflected in Eighteenth Century Bukharan Sources”, <http://www.nomadsed.de/owh/owh42holzwarth.pdf> (31.07.2008), ss. 93–129.

HOPKIRK, Peter (2001), *The Great Game: On Secret Service in High Asia*, Oxford University Press, New York.

HOWORTH, Henry H. (1880), *History of Mongols: From the 9th to the 19th Century*, Part II, Burt and Franklin, Londra.

<http://tdkterim.gov.tr/bts>

<http://www.unc.edu/~rowlett/units/index.html> (10.06.2008)

HUNCI, Fazlullah b. Ruzbehan (1341), *Mihmanname-yi Buhara (Tarih-i Padişah-ı Muhammed Şibani)*, ed: Menuçehr Setudeh, İntişarat-ı Bengah Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran [1962].

IGNATEV, Nikolay Pavloviç (1984), *Mission of N. P. Ignat'ev to Khiva and Bukhara in 1858 / edited with notes, introduction, and translated by John L. Evans*, Newtonville, Mass. Oriental Research Partners.

İBN ARABŞAH (2536), *Zindegâni Şikeft Aver Timur (Acayibü'l-Makdur fi Ahbâr-i Timur)*, tr. Muhammed Ali Necati, İntişarat-ı Bengâh-ı Terceme ve Neşr-i Kitab, Tahran.

İBNÜ'L-ESİR (2008), *İslam Tarihi (El-Kâmil Fi't-Tarih)*, c: I-X, tr. Ahmet Ağrakça vd., Hikmet Neşriyat, İstanbul.

İMAM GAZALİ (tarihsiz), *İhyâ'u Ulûm'id'Din*, tr. Ali Arslan, Hikmet Neşriyat, İstanbul.

İSTORİYA SAMARKANDA (1969), c: I, ed: İ. M. Müminov, Akademiya Nauk Uzbekoy SSR, Taşkent.

İVANOV, P. P. (1937), *Vostanie Hitay-Kıpçakov v Buharskom Hanstve 1821-1825 gg.*, İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskova.

İVANOV, P. P. (1954), *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov: K Istorii Feodalnogo Zemlevladelniya v Sredney Azii v XVI-XVII vv.*, İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskova-Leningrad.

- İVANOV, P. P. (1958), *Oçerki Po Istorii Sredney Azii (XVI-Ceredina XIX v.)*, Akademik Nauk SSSR, Institut Vostokovedeniye, Moskova.
- JANABEL, Jiger (1997), *From Mongol Empire to Qazaq Jüzder: Studies on the Steppe Political Cycle (13th-18th Centuries)*, Harvard Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Cambridge.
- JENKINSON, Anthony (1886), *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen, with some account of the first intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*. Editör: E. Delmar Morgan ve C. H. Coote, B. Franklin, New York.
- KAFALI, Mustafa (1976), *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- KAFALI, Mustafa (2005), “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, *Makaleler*, yayına hazırlayanlar, E. Semih Yalçın ve Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara, ss. 57–69.
- KANAR, Mehmet (2000), *Farsça-Türkçe Sözlük*, Deniz Kitabevi, İstanbul.
- KAYE, John William (1851), *History of the War in Afghanistan*, c: I-II, Richard Bentley, Londra.
- KHALID, Adeeb (1998), *The Politics of Muslim Culutural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- KHANIKOFF, Nikolai Vladimirovich (1845), *Bokhara: Its Amir and Its People*, translated from the Russian of Khanikoff by baron Clement A. de Bode, J. Madden, Londra.
- KILIÇ, Nurten (1999), *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500–1510)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KIPLING, Rudyard (1994), *Kim*, Penguin Books, London.

- KLYASHTORNY S. G., T. İ. Sultanov (2004), *Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı*, tr. D. Ahsen Batur, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.
- KOČNEV, Boris (1997), “Les relations entre Astrakhanides, khans kazakhs et ‘Arabshahides, dernières données numismatiques)”, *L’HÉRITAGE TIMOURIDE, Iran - Asie centrale - Inde. XVe-XVIIIe siècles*, (sous la direction de Maria Szuppe), *Les Cahiers d’Asie centrale*, No: 3-4, ss. 157-169.
- KOČNEV, Boris D. (1996), “The Last Period of Muslim Coin Minting in Central Asia (18th – Early 20th Centuries)”, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, ed: Michael Kemper, Anke von Kügelgen, Dimitriy Yermakov, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, ss. 431–444.
- KÜGELGEN, Anke von (1998), “Die Entfaltung Der Naqsbandiya Mugaddddiya Im Mittleren Transoxanien Vom 18. Bis Zum Beginn Des 19. Jahrhunderts: Ein Stück Detektivarbeit”, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, c: II, Klaus Schwarz Verlag, Berlin.
- KÜGELGEN, Anke von (2002), *Die Legitimierung der mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*, Orient-Institut; Würzburg: Ergon in Kommission, Istanbul. (Legitimatziya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov v Proizvedeniyah ih İstorikov, XVIII-XIX. vv., Almatı, 2004).
- KÜGELGEN, Anke von, “Manghits” *Eİr*, <http://www.iranica.com>, 30.08.2008.
- LAMBTON, A. K. S. (1991), “Daruga”, *Eİ²*, c: II, ss. 162–163.
- LEE, J. L. (1996), *The Ancient Supremacy: Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731–1901*, E. J. Brill, Leiden.
- LERCH, P. (1994, reprint of 1873), Khiva oder Kharesm, Seine historischen und geographischen Verhältnisse, *Russische Revue* (St. Petersburg), 2. 1873, pp. 445–484; 565–579 in *Islamic Geography: Text and Studies on Central Asia and the Amu-Derya II*, c: 236, Collected and reprinted by Fuat Sezgin, Frankfurt.

- LÉTOLLE, René (1998), “Les expéditions de Bekovitch-Tcherkassy (1714–1717) en Turkestan et le début de l’infiltration russe en Asia centrale”, *Chairs d’Asia Centrale: Boukhara-la Noble*, No: 5–6, Tachkent, ss. 259–284.
- LEVI, Scott C. (2007), “The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand, 1709–1822”, *Journal of Global History*, 2, ss. 213–232.
- LEWIS, Robert A. (1966), “Early Irrigation in West Turkestan”, *Annals of the Association of American Geographers*, c: 56, No. 3, ss. 467–491.
- LOCKHART, Laurance (1936), “The ‘Political Testament’ of Peter the Great”, *The Slavonic and East European Review*, c: 14, No: 41, ss. 438–441.
- LOCKHART, Laurence (1938), *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, Luzac & co., Londra.
- MALCOLM, Sir John (1829), *The History of Persia from the Most Early Period to the Present Time: Containing an Account of the Religion, Government, Usages and Character of the Inhabitants of that Kingdom*, c: II, Printed for John Murray, Londra.
- MANZ, Beatrice Forbes (1985), “The Office of Darugha under Tamerlane”, *Journal of Turkish Studies*, c: IX, ss. 59–69.
- MANZ, Beatrice Forbes (2006), *Timurlenk: Bozkırların Son Göçebe Fatihi*, tr. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- MATERIALI PO İSTORİİ TURKMEN İ TURKMENİ* (1938), c: II, ed: S. L. Volina, A. A. Romaskeviça i A. Yu. Yakubovskogo, Akademii Nauk SSSR, Moskova, Leningrad.
- MCCHESENEY, R. D. (1983), “The Emirs of Muslim Central Asia in the XVIIth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c: XXVI, Leiden, ss. 33–70.
- MCCHESENEY, R. D. (1991a), “Özbek”, *EI*², c: VIII, ss. 232–233.

- MCCHESENEY, R. D. (1991b), *Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of A Muslim Shrine (1480–1889)*, Princeton University Press, Princeton.
- MCCHESENEY, R. D. (1992), “Central Asia in the 10th-12th/16th-18th Centuries”, *EIr*, c: V, ss.176–193.
- MCCHESENEY, R. D. (1996a), “Barrier of Heterodoxy?: Rethinking the Ties Between Iran and Central Asia in the Sixteenth Century”, *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, ed: Charles Melville, I. B. Tauris, Londra, ss. 231–267.
- MCCHESENEY, R. D. (1996b), *Central Asia: Foundations of Change*, The Darwin Press, Princeton.
- MERVÎ, Muhammed Kazım (1374), *Âlemârâ-yı Nâdiri*, editör: Dr. Muhammed Emin Riyahi, III cilt, İntişârât-ı İlmi, 3. basım, Tahran.
- MEYENDORF, Baron von (2004, reprint of 1870), “A Journey from Orenburg to Bokhara in the year 1820”, c: V, kısım: II, *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, ed: Martin Ewans, Routledge, Londra; New York.
- MIJATOVIC, Walter (1978), *The Politics of Russian Expansion In Central Asia*, Chicago Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Chicago.
- MİHALEVA, Gulsum Alievna (1982), *Torgovye i Posolskie Svyazi Rossii So Sredneaziatskimi Hanstvami Çerez Orenburg (Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Polovina XIX v.)*, İzdatel'stvo “Fan” Uzbekskoy SSR, Taşkent.
- MİHALEVA, Gulsum Alievna (1991), *Uzbekistan v XVIII-pervoy polovine XIX veka: Remeslo, Torgovliya Poşlini*, Izd-vo “Fan” Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent.
- MİNORSKY, V. [M. Münir Aktepe] (1999), “Nâdir”, *MEB İA*, c: IX, ss. 21–31.
- MİR İZZET ULLAH (1843), “Travels Beyond the Himalaya”, republished from the Calcutta Oriental Quarterly Magazine, 1825, *The Journal of the Royal Asiatic*

Society of Great Britain and Ireland, vol: VII, John W. Parker, Londra, ss. 283–342.

MİRZA BÂDÎ DİVAN (1981), *Mecmuai'l-Erkam (Predlisaniya Fiska): Priemi Dokumentačii v. Buhare XVIII. v.*, Faksimile Rukopisi Vvedenie, Perevod, Primeçaniya i Prilojeniya A. B. Vil'danovoy, Izdatel'stvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostočnoy Literaturı, Moskova.

MORGAN, Gerald (1981), *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810–1895*, Frank Cass, Londra.

MUHAMMEDCANOV, A. R (1978). *Istoriya Oroşeniya Buharskogo Oazisa (S Drevneyşih Vremen Do Naçala XX v.)*, Izdatel'stvo Fan Uzbekskoy SSR, Taşkent.

MUHTAROV, Ahror (1963), *Materialı Po İstorii Ura-Tyube (Sbornik Aktov XVII-XIX vv.)*, İzdatel'stvo Vostočnoy Literaturı, Moskova.

MUHTAROV, Ahror (1999), *İstoriya Ura-Tyube (Konets XV-Naçalo XX vv.)*, İnstitut İstorii, Arheologii i Etnografii İmeni Ahmada Danişa An Respubliki Tacikistan, Duşanbe.

MUKHTAROV, Ahror (2003), “The Manghits”, *History of Civilizations of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century*, vol: V, edited by Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO Publishing, Paris, ss. 53–62.

MUKHTAROV, Akhror (1993), *Balkh in the Late Middle Ages*, tr. R. D. McChesney vd. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1993.

MUKMINOVA, R. G. (2003), “The Shaybanids”, *History of Civilizations of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century*, vol: V, edited by Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO Publishing, Paris, ss. 33–44.

- MUNİS, Şir Muhammed Mirab, Muhammed Rıza Mirab Agehi (1999), *Firdaws Al-Iqbal: History of Khoresm*, translated from Caghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill.
- MURAV'YEV, Nikolay (1977), *Journey to Khiva: Through the Turkoman Country*, Oguz Press, London.
- MUSTAFAEV, E. M, V. G. Şerbinin (1996), *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.
- MÜMİNOV, İ. M. (1976), *Istoriya Buhari: S Drevheyşih Vremen Do Naşih Dney*, Izdatel'stvo "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent.
- MÜNŞİ, Muhammed Yusuf (1956), *Mukim-Hanskaya Istoriya*, perezod s Tadjikskogo, predislovie, primeçaniya i ukazateli professora A. A. Semenova, Izdatelctvo Akademi Nauk Uzbekskoi SSR, Taşkent.
- MÜSTEVFİ, Hamdullah (1381), *Tarih-i Güzide*, ed: Abdülhüseyin Nevâyi, Emir Kebir, Tahran.
- NERŞAHİ, Ebubekir Muhammed bin Cafer (1351), *Tarih-i Buhara*, tercüme: Ebu Nasr Ahmed bin Muhammed bin Nasr Kabavi, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferhengi-i İran, Tahran [1972].
- NETTLETON, Susanna S. (1981–1982), "Ruler, Patron, Poet: Umar Khan in the Blossoming of the Khanate of Qoqan, 1800–1820", *International Journal of Turkish Studies*, c: 2, No. 2. ss. 127–140.
- NEWBY, Laura J. (2005), *The Empire and the Khanate: A Political History of Qing Relaitons with Khoqand c. 1760–1860*, Brill, Leiden, Boston.
- NOELLE, Christine (1995), *The Interaction Between State and Tribe in Nineteenth-Century Afganistan: The Reign of Amir Dost Muhammed Khan (1826–1863)*, California Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Berkeley.

- O'DONOVAN, Edmund (1883), *The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian during the Years 1879–80–81, including Five Month's Residence among the Tekkes of Merv*, c: II, New York.
- PARKES, Harry (1854), "Report on the Russian Caravan Trade with Cihina", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, c: 24, ss. 306–312.
- POPOWSKI, Josef (1893), *The Rival Powers in Central Asia*, tr. Arthur Baring Branbant, Westminster.
- RAWLINSON, H. C. (1872), "Monograph on the Oxus", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, c: 42, ss. 482–513.
- SALAHETDİNOVA, M. (1968), "Pohodi Anuša-Hana Na Zemli Buharskogo Hanstva", *Blijniy i Sredniy Vostok (istoriya, kultura, istočnikovedenie)*, *Sbornik statey v čest 70-lemiya poressora Í. P. Petruševskogo*, İzdatel'stvo "Nauka", Moskova, ss. 123–133.
- SAMİ, Mirza Abdu'l-Azim (1962), *Tarih-i Selâfîni Mangıtıyye (İstoriya Mangıtskih Gosudarey)*, Izdanie Teksta, Predislovie, Prevod i Primeçaniya L. M. Epifanovoy, Akadamiya Nauk Uzbekskoy SSR, Institut Vostokovedeniya, Moskova.
- SARAY, Mehmet (1994), *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775–1875)*, TTK Yayınları, Ankara.
- SARAY, Mehmet (2002), *Afganistan ve Türkler*, ASAM, Ankara.
- SARAY, Mehmet (2003), *The Russian, British Chinese and Otoman Rivalry in Turkestan*, TTK Yayınları, Ankara.
- SCHUYLER, Eugene (2007), *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, tr. Firdevs & Halil Çetin, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- SELA, Ron (2004), *Central Asia in the 18th Century: The Age of Introspection*, Basılmamış Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, Bloomington.

- SEMENOV, A. A. (1954), “Oçerk Ustroystva Tsentalnogo Administrativnogo Upravleniya Buharskogo Hanstva Pozdneyşego Vremeni”, *Materialı Po İstorii Tacikov i Uzbekov Sredney Azii*, c: 25, İzdatel’stvo Akademii Nauk SSR, Stalinabad.
- SEMERKANDÎ, Mir Seyyid Şerif Râkım (1380), *Tarih-i Râkım*, ed: Menuçehr Setudeh, Tahran.
- SHORISH, M. Mobin (1986), “Traditional Islamic Education in Central Asia”, *Passé Tirco-Tatar Présent Soviétique: Études offertes a Alexandre Bennigsen*, ed. Ch. Lemerrier-Quelquejay, G. Veinstein, S. E. Wimbush, Paris.
- SINGH, Ganda (1959), *Ahmad Shah Durrani: Father of Modern Afghanistan*, Asia Pub. House, New York.
- SOBOLEF, Leonid Nikolaevich (1876), *Latest history of the Khanates of Bokhara and Kokand. Translated from the Russian of the “Turkestan gazete” for 1876, by P. Mosa*, Foreign Department Press, Calcutta.
- SOLOV’EV, M. M. (1936), *Uçenaya Ekspeditsiya v Buharu v 1841-1842 gg.*, İzdatel’stvo Akademii Nauk SSR, Moskova.
- STRANGE, G. Le (1905), *The Land of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SUHAREVA, O. A. (1958), *K İstorii Gorodov Buharskogo Hanstva (İstoriko-Etnografiçeskie Oçerki)*, İzdatel’stvo Akademi Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent.
- SUHAREVA, O. A. (1966), *Buhara: XIX-Naçalo XX v. (Pozdnefeodal’nyy Gorod i yivo Naselenie)*, İzdatel’stvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova.
- SUHAREVA, O. A. (1976), “Oçerki po İstorii Sredneaziatskih Gorodov”, *İstoriya i Kultura Narodov Sredney Azii (Drevnost’ i Srednie Veka)*, ed. by B. G. Gafurova i B. A. Limbinskogo, İzdatel’stvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Litereturi, Moskova, ss. 132–148.

- SUHAREVA, O. A. (1979), “Oboronitelnie Steni Samarkanda”, *Kultura i İskusstvo Narodov Sredney Azii v Drevnosti i Srednevekovi*, Pod Redaktsiey B. G. GAfurova i B. A. Litvinskogo, İzdatel’stvo “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova.
- SUMNER, B. H. (1956), *Peter the Great and the Emergence of Russia*, The English Universities, London.
- ŞAMİ, Nizamüddin (1987), *Zafername*, tr. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara.
- TALİ, Abdurrahman (1959), *Istoriya Abulfeyz-Hana*, Pervod S Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazatel’ Professora A. A. Semenova, İzdatel’stvo Akademi Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent.
- TANCI, Şerafettin Ebu Abdullah Muhammed (1993), *İbn Batûta Seyahatnamesi*, c: I-II, tr. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- TEMİR, Ahmet (1948) (ed), *Manghol-un Niuça Tobça’an Mogolların Gizli Tarihi*, yazılışı 1240, E. Haenisch’in Almanca ve S. Kozin’in Rusça tercümesini Moğolca aslı ile karşılaştırıp dilimize çeviren Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara.
- The Times, Saturday, February 11, 1843, pg. 6, issue: 18217, col: B.
- The Times, Tuesday, August 22, 1843, pg 5, issue 18381, col: E.
- The Times, Tuesday, March 24, 1840, pg 6, Issue: 17313, col: C.
- The Times, Wednesday, December 27, 1843, pg 6, issue 18490, col: D
- TİRMİZİ, Hoca Semender (1971), *Desturu’l-Mülük (Nazidanie Gosudaryami)*, Faksimile Stareyşey Rukopisi Pervod s Persidskogo, Predislovne, Primeçaniya I Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, İzdatel’stvo Nauka, Moskova.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1999), “Amu-Derya”, *MEB İA*, c: I, ss. 419-426.
- TOGAN, Zeki Velidi (1981), *Bugünkü Türk İli, Türkistan ve Yakın Mazisi*, 2. baskı, Enderun Kitapevi, İstanbul.

- TREPAVLOV, V. V. (2002), *İstoriya Nogayskoy Ordi*, Izdatel'stkaya Firma Vostočnoaya Lieratura RAN, Moskova.
- TREPAVLOV, Vadim V. (2001), *The Formation and Early History of the Mangit Yurt*, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, Indiana.
- TROTTER, John Moubay (1995, reprint of 1873), "A Contribution Towards the Better Knowledge of the Khanat of Bokhara", *Central Asia*, ed. by Chrales Metcalfe MacGregor, Section II, Part VI, Foreign Department Pres, Calcutta.
- TSVETKOV, Sergei (2005), *Petr Pervyi: 1672–1725*, Tsentrpoligraf, Moskova.
- TUCKER, Ernest S. (2006), *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, University Press of Florida, Gainesville.
- TULİBAEVA, Zhuldyz Musaevna (2001), *Kazakhstan i Bukharskoe Khanstvo v XVIII--pervoi polovine XIX v.*, Daik-Press, Almatı.
- Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Kılavuzu, <http://193.255.138.2/takvim.asp>
- VAMBERY, Arminius (1865), *Travels in Central Asia: Being the Account of A Journey From Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspial to Khiva, Bokhara and Samarcand Performed in the Year 1863*, Harper & Brothers, New York.
- VAMBERY, Arminius (1979, reprint of 1873), *History of Bukhara: From the Earliest Period Down to the Present*, London, Netherlands.
- VESELOVSKIY, N. I. (1877), *Oçerk İstoriko-Geografiçeskkh Svedeniy o Hivinskom Hanstve s Drevneyshih Vremen do Nastoyasşego*, St. Petersburg.
- VİGASİN, A. A., C. G. Karpyuk (1995) (ed.), *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterini II*, İzdatel'skaya Firma "Vostoçnaya Literatura", RAN: Şkola-Press, Moskova.
- WILBER, D. N., "Andkuy", Eİr, www.iranica.com (09.06.2008).

- WOLFF, Joseph (1970, reprint of 1845), *Narrative of A Mission to Bokhara*, two volumes in one, Arno Press, New York.
- WOOD, William Arthur (1998), *The Sariq Turkmens of Merv and Khanate of Khiva in the Early Nineteenth Century*, Indiana Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Bloomington.
- WOODS, John (1987), “The Rise of Timurid Historiography”, *Journal of Near Eastern Studies*, c: 46, No: 2, ss. 81–108.
- YAKUBOVSKİY, A. Yu. (2000), *Altın Ordu ve Çöküşü*, tr. Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara.
- YAPP, Malcolm Edward, (1980), *Strategies of British India: Britain, Iran and Afghanistan (1798–1850)*, Clarendon Press, Oxford.
- YETİŞGİN, Memet (2000), *How The Times of London Covered and Interpreted Russian Expansion into Central Asia in the Second Half of the Nineteenth Century*, Texas Tech University Basılmamış Doktora Tezi, Texas.
- ZAFERNAME-İ HÜSREVÎ: *Şerh-i Hükümrevâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Bahadır Sultan bin Haydar (H. 1242–1277) Der Buhara ve Semerkand*, (1377), Yazarı Belli değil, ed: Menuçehr Setudeh, Ayine-i Miras Tahran [1999].
- ZARCONE, Thierry (1997), *Yasak Kent Buhara, 1830–1888*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ZİYAYEV, Hamid (2007), *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, tr. Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara.

EKLER

EK 1: BUHARA'DA MANGITLAR

İSİM	DÖNEMİ
Muhammed Rahim	1756–1759
Muhammed Danyal	1759–1785
Şah Murad	1785–1800
Haydar	1800–1826
Hüseyin	1826
Ömer	1826–1827
Nasrullah	1827–1860
Muzafferüddin	1860–1885
Abdalahad	1885–1910
Alim	1910–1920

EK 2: HAREZM'DE KONGRATLAR

İSİM	DÖNEMİ
İş Muhammed Biy	1716–1741
Muhammed Emin İnak	1765–1791
İvaz İnak	1791–1804
İltüzer Han	1804–1806
I. Muhammed Rahim	1806–1825
Allah Kulu	1825–1842
Rahim Kulu	1842–1846
Muhammed Emin	1846–1855
Seyyid Abdullah	1855
Kutluk Murad	1855–1856
Muhammed	1856–1864
II. Muhammed Rahim	1864–1910
İsfendiyar	1910–1918
Abdullah	1918–1920

EK 3: HOKAND'DA MİNGLER

İSİM	DÖNEMİ
Şahruh	1710–1721
Abdurrahim	1721–1734
Abdulkerim	1734–1751
İrdana Biy	1751–1763
Narbuta Biy	1763–1799
Alim Han	1799–1811
Ömer Han	1811–1822
Muhammed Ali	1822–1842
Şir Ali	1842–1845
Hudayar	1845–1858 (1.Saltanatı)
Malla	1858–1862
Şah Murad	1862
Hudayar	1862–1863 (2. Saltanatı)
Seyyid Sultan	1863–1865
Hudayar	1865–1875 (3. Saltanatı)
Nasireddin	1875–1876

EK 4: İRAN'DA KAÇARLAR

İSİM	DÖNEMİ
Ağa Muhammed Han	1794–1797
Feth Ali Şah	1797–1834
Adil Ali	1834
Muhammed Şah	1834–1848
Nasirüddin Şah	1848–1896
Muzafferüddin Şah	1896–1907
Muhammed Ali Şah	1907–1909
Ahmed Şah	1909–1925

EK 5: RUSYA'DA ROMANOVLAR

İSİM	DÖNEMİ
I. Petro (Büyük/Deli)	1721–1725
I. Katerina	1725–1727
II. Petro	1727- 1730
Anna İvanovna	1730–1740
VI. İvan	1740–1741
Elizabet	1741–1762
III. Petro	1762–1762
II. Katerina	1762–2796
I. Paul (Pavel)	1796–1801
I. Alexander	1801–1825
I. Konstantine	1825–1825
I. Nikolas	1825–1855
II. Alexander	1855–1881
III. Alexander	1881–1894
II. Nikolas	1894–1917

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Erzurum’da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Sakarya’nın Geyve ilçesinde tamamladı. 1996 Güz yarıyılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nde hazırlık sınıfına başladı. 1997 Güz yarıyılından itibaren aynı üniversitede Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü’ne devam etti. 2001 yılında mezun oldu. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans eğitime başladı. 2004 Haziran ayında “Firdevsü’l-İkbal’e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı” isimli teze Yüksek Lisans’ını tamamladı. Aynı yıl Eylül ayında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı’nda doktora eğitime başladı. Halen Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü’nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

M. Bilal ÇELİK